

9/12
2/30/1

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний педагогічний університет
Історичний факультет

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
“ПІВДЕННИЙ АРХІВ”
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск V

Херсон 2001

2

Затверджено вченою радою Херсонського державного педагогічного університету.

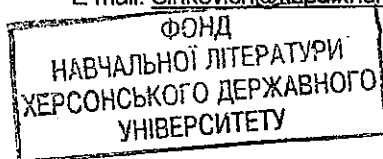
Рішення президії ВАК про реєстрацію від 8 вересня 1999 р.
(бюлетень №5, 1999)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. —	д.і.н., професор (головний редактор)
Добролюбський А.О. —	д.і.н., професор;
Колесник І.І. —	д.і.н., професор;
Кучеренко А.А. —	ст. викладач (коректор)
Сінкевич Є.Г. —	к.і.н., доцент (видавничий редактор)
Сінкевич І.Ю. —	ст. викл. (відповідальний секретар)
Сусоров В.Д. —	д.і.н., професор;
Тригуб П.М. —	д.і.н., професор.

Мова видання: українська, російська, польська.

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний педагогічний університет, історичний факультет.
E-mail: Sinkevich@kspu.kherson.ua

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 5. — Херсон: Айлант, 2001. — 246 с. іл.

ISBN 966-7403-99-8

У збірнику розміщені статті та матеріали виступів учасників міжнародної наукової конференції "Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України" (24-28 жовтня 2001 р.) Херсон.

413569

ISBN 966-7403-99-8

© автори статей, 2001
© ХДПУ, 2001
© Айлант, 2001

ЗМІСТ- SPIS TRESCI

В.В.Грибовський	Порубіжна смуга Речі Посполитої та Кримського ханства у 1699-1769 рр.	8
W.Grabowski	Strefa pograniczna Rzeczypospolitej i chaństwa Krymskiego w 1699-1769 II.	
Т.Срогош	Протиепідемічна діяльність лікаря Яна Ружанського на кордонах Речі Посполитої з Туреччиною та Росією в 1783 році.	15
T.Srogosz	Działania przeciwepidemiczne doktora Jana Różańskiego przy granicy Rzeczypospolitej z Turcją i Rosją w 1783 r.	
А.Чернецка-Хаберко	Професійна і культурна діяльність Ю.А. Ролле.	20
A.Czernicka-Chaberko	Działalność zawodowa i kulturalna J.A. Rolle.	
В.М.Андрєєв	В'ячеслав Липинський: образ історика у творчості Дмитра Дорошенка.	25
W.Andrzejew	Wiaczesław Lipinski: postać historyka w twórczości Dmytra Doroszenka	
A.Gocłowski	Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszosc etniczna w XIX i na poczatku XX w. (na przykladzie Odessy).	30
А.Гоцловський	Історико-географічна специфіка земель Південної України і польська етнічна меншина в XIX і на початку XX ст. (на прикладі Одеси).	
W.Rezmer	Wiceadmiral Jerzy Włodzimierz Świrski (1882-1959)– organizator i dowódca ukraińskiej i polskiej Marynarki Wojennej.	40
В.Резмер	Віцеадмірал Єжи Влодзімеж Швірські (1882-1959) – організатор і командувач українського і польського військово-морського флоту.	
M.Klimecki	Uwagi o polskiej obecności wojskowej i politycznej w Odessie w 1918 r. I wiosną 1919 r.	46
М.Клімецький	Зауваження про польську військову та політичну присутність в Одесі у 1918 і навесні 1919 р.	

M.Lechowicz	Rzeka, Morze czy Ląd – Drogi Polaków na południe Ukrainy.	53
М.Леховіч	Ріка, море або твердь – шляхи поляків на південь України.	
В.С.Савчук	Поляки на Півдні України: незримі фахові угруповання та їх діяльність (на прикладі вчених – біологів).	58
W.Sawczuk	Polacy na południu Ukrainy- niedostrzegalne zawodowe ugrupowania i ich działalność /na przykładzie uczonych- biologów/.	
І.І.Лиман	Переселенці з Польської області в релігійному житті Південної України останньої чверті XVIII ст.	69
I.Lyman	Przesiedleńcy z Polskiego obwodu w życiu religijnym Południowej Ukrainy ostatniej ćwierci XVIII stulecia.	
С.М.Феодосъєв	Принц Шарль де Нассау-Зірен в історії Херсона.	75*
S.Feodosjew	Książę Szarl de Nassau-Zigen w historii Chersona.	
С.І.Світленко	Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст.	80
S.Switlenko	Polacy i próby organizacji wolnej prasy na terenie południowej Ukrainy w 60-80 latach XIX st.	
Т.О.Гребінник	Діяльність Й.К.Пачоського і Херсонського земства по заснуванню Природничо-історичного музею.	86
T.Grebinnyk	Działalność J.Paczoskiego i ziemstwa Chersonskiego w sprawie założenia Muzeum przyrodniczo-historycznego.	
А.А.Кучеренко	Діяльність та взаємодія українських і польських культурно-освітніх товариств Півдня України на початку XX сторіччя.	93*
A.Kuczerenko	Działalność i współpraca ukraińskich i polskich towarzystw kulturalno-oświatowych południa Ukrainy na początku XX st.	
Н.В.Шушляннікова	Поляки у культурному житті Херсонської губернії XIX – поч. XX ст. за наративними джерелами.	99*

N.Szuszlannikowa	Polacy w życiu kulturalnym Chersonskiej gubernii XIX – pocz.XX st.wed. źródeł naratywnych.	
O.O.Коник	Аркадій Грабовецький, депутат I Державної думи.	102
O.Konyk	Arkadiusz Grabowiecki – deputowany do 1 Państwowej Dumi.	
Ю.В.Котляр	Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон	109
J.Kotliar	Rola czynnika polskiego w ukraińskim ruchu powstańskim i południowy region.	
С.І.Шевченко	“Голос Юга” про польське життя у Єлисаветграді в 1915-1917рр.	113
S.Szewczenko	„Głos południa” o życiu polskim w Jelisawetgradzie w ll. 1915-1917.	
Н.Куліш	Одеський Дім Польський.	124
N.Kulisz	Odesski Dom Polski.	
Ю.О.Вагуля	Діяльність Херсонського обласного товариства “Полонія”.....	127
J.Watula	Działalność Chersonskiego obwodowego towarzystwa Polonia.	
С.М.Куделко	Ризький мир і польська еміграція з Харкова на початку 20 рр. XX ст.	131
S.Kudelko	Pakt w Rydze i emigracja polska z Charkowa pocz.20-ch lat XX st.	
Marek Figura	Prasa polska zaboru pruskiego o położeniu Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskiej w 1918 roku.	132
М.Фігура	Польська преса пруської окупації про становище поляків в Наддніпрянській Україні в 1918 році.	
П.М.Тригуб	Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. XX ст.	143
P.Trygub	Ludność polska Mikołajowskiego okręgu w ll. 20-ch XX st.	
Т.М.Пронь	Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років XX ст.	147

Т.Проń	Polska etniczna mniejszość Mikołajów- szczyzny w procesie nacjonalno-kulturalnego budownictwa w 20-ch II XX st.	
П.І.Соболь	Національно-культурне життя поляків Ми- колаївщини в 20-ті роки XX століття.	155
P.Sobol	Nacjonalno-kulturalne życie polaków Mikołajowszczyzny w II 20-ch XX st.	
М.М.Шитюк, В.П.Шкварець	Комуністичний терор проти польського населення півдня України в 20-х – 50-х ро- ках XX століття.	161
M.Szytiuk, W.Szkwarec	Komunistyczny terror przeciwko ludności polskiej na południu Ukrainy w latach 20-50- ch XX st.	
Р.І.Кабачій	Деякі морально-етичні аспекти акції пере- селення польських українців на Херсон- щину в 1945 р.	170
R.Kabacij	Niektóre aspekty moralno-etyczne akcji prze- siedlenia polskich ukraińców na Cherson- szczyznę w 1945 r.	
І.Ю.Сінкевич, Д.Л.Ганченко	Римо-католицький костел міста Херсона.	176
I.Sinkiewicz, D.Ganczenko	Kościół rzymsko-katolicki miasta Chersona.	
Ю.Кущенко	Римо-католицький костел в Херсоні як спроба проєкції долі польського населення краю.	184
J.Kucenko	Kościół rzymsko-katolicki w Chersonie jako próba proekcji losów polskiej ludności kraju.	
Є.Г.Сінкевич	Українська проблематика на конференції в Польщі ("Lemkowszczyzna w latach 1939- 1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia"- Krakow-Przegorzaly, 28-30 maja 2001).	287
J.Sinkiewicz	Problematyka ukraińska na konferencji w Polsce – ("Lemkowszczyzna w latach 1939- 1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia"- Krakow-Przegorzaly, 28-30 maja 2001).	
Л.Б.Кулікова	Польська класична школа: досвід і традиції.	193

L.Kulikowa	Polska szkoła klasyczna- doświadczenie i tradycje.	
Н.Нев'ярович	Поет і світ у художньому осмисленні Віс-лави Шимборської.	205
N.Niewiarowicz	Poeta i świat w uświadomieniu artystycznym Wiesławy Szymborskiej.	
K.Gębura	Wkład Polaków w badania kultury antycznej nad Morzem Czarnym.....	211
К.Гебура	Внесок поляків в дослідження античної культури над Чорним морем.	
С.Шмалей, О.Радченко, Л.Русіна	Юзеф Пачоський – видатний син братніх народів	215
Із редакційного портфеля		
В.М.Васильчук	Німці на Україні в умовах "відлиги".....	220
W.Wasilczuk	Niemcy na Ukrainie podczas t.zw. odwilży.	
T.I.Сапельняк	Уличі та тиверці у "доархеологічній" історі-ографії (кінець XVIII – перша половина XX ст.)	233
T.Sapelniak	Uliczowie i tywierscy w historiografii przedarcheologicznej –koniec XVIII- pierwsza połowaXX st.	

Порубіжна смуга Речі Посполитої та Кримського ханства у 1699-1769 рр.

Степовий простір Південної України протягом тривалого часу залишався місцем зосередження Великого Кордону – наочно невиразної межі між землеробською і кочівницькою світами – економіками. Ця його наочно невиразність, протяжність на сотні кілометрів завширшки і, в політичному розумінні, аморфність, відсутність чіткого документального визначення є тими характеристиками, що не допускають певних співставлень зусаякими іншими політичними кордонами, відомих навіть за часів середньовіччя.

І все ж-таки степовий кордон був політичною реальією, оскільки він виступав відображенням складної сукупності експансіоністських зусиль, що виявлялися по обидва його боки і самою своєю наявністю фіксував ефект їхньої рівності. Хоча інколи ефект такої рівності досягався за межами степового простору, а сам Великий Кордон з XIII по XVIII ст. пережив три великих припливи та відпливи, між якими відбувалися численні "сезонні коливання" [12; 32-33]. Протягом XVI - XVII ст. коливання Великого Кордону визначалися взаємодією трьох великих політичних сил Східної Європи: Польсько-Литовської держави, Росії та підвасального Туреччині Кримського ханства. Росія і Річ Посполита (далі: Польща) перебували в стані напруженої боротьби за гегемонію на сході Європи, а підвладні Криму орди кочовиків спрямовувалися на Польщу, у випадку послаблення Росії, і на Росію, за умов послаблення Польщі; тим самим Крим здійснював протидію спробам кожної з цих держав закріпитися у Північному Причорномор'ї [11; 235-242].

Дотримання такої стрункої моделі досягалося у випадку переважання тенденцій централізації в усіх трьох державах, що особливо стосується часто децентралізованого Кримського ханства (за умов переважання відцентрових тенденцій в Криму кочовики часто здійснювали хаотичний грабунок північних сусідів, не переймаючись будь-якими політичними міркуваннями). Однак навіть при максимальному переважанні тенденцій централізації жодній з вказаних держав до кінця XVII ст. не вдавалося встановити стабільний контроль над населенням степового порубіжжя. Прикордоння жило своїм імманентним життям. Та й сам кордон перебував у такому стані, що, за влучним висловом П. Куліша, "не лише польським урядовцям, але й російським думним дякам не було ... відомо, де закінчується земля однієї держави, і де починається – іншої" [13; 19]. Невиразність кордону була характерна навіть і для більш віддалених територій. При укладанні Поляновського мирного договору (1634 р.) князь Ієремія Вишневецький дуже клопотався тим, щоб частину його "Лубенщини" не було відмежовано до Російської держави: "кордон був таким непевним, що навіть сам князь Ієремія не

був цілком переконаним, кому належать землі, населенні його "підданця-ми" – Москві чи Польщі" [15; 452].

Докорінна зміна окресленої вище ситуації відбувається наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. Тоді проходить останній "приплив" Кордону з півночі на південь, причому цей "приплив" відбувається послідовно та методично, його етапи виразно фіксуються міжнародними договорами, якими поруч з унормуванням життя населення степового порубіжжя унормовується і сам кордон. Так, у 1672 р. укладено польсько-турецький Бучацький мир, 1681 – російсько-турецький Бахчисарайський мирний договір. Більш конкретизована лінія кордонів Речі Посполитої та Росії з Кримським ханством зафіксована відповідно Карловицьким (1699) та Константинопольським (1700) мирними договорами. Поруч із конкретизацією лінії кордону відбувається встановлення і подальше розгалуження системи централізованого контролю за прикордонною смугою. Нормалізація кордону досягалася за рахунок нівеляції (більш або менш інтенсивної) традиційних форм життєдіяльності та усталених напрямів взаємовідносин прикордонних суспільств: запорожців, донців, кримських татар, ногайців, змішаного населення "Польської України".

В основі тенденції до стабілізації кордону на степовому порубіжжі лежала зміна систем міжнародних відносин на сході Європи. З початком XVIII ст. відбувається стрімке посилення Росії при одночасному катастрофічному послабленні могутності Польщі. Кримським ханам, а за ними і Порті не вдалося вирівняти порушену систему рівноваги. В самих же Туреччині та в Криму виявляються політична нестабільність та наростання кризових явищ в соціальному та економічному житті, ці держави вже не встигають за модернізаційними процесами європейських держав, в тому числі і Росії. Не маючи сили добитися послаблення Росії засобом традиційних татарських набігів та короточасних експедицій турецьких військ, що комплектувалися за традиційними середньовічними способами, Туреччина та Крим намагалися тільки не допустити збільшення російської військової присутності в Польщі. Татарські набіги на російські землі втрачають свою ефективність. У нових умовах походи татарського війська відбуваються в супроводі опозиційних Росії польських, козацьких, а також турецьких військ і здійснюються під час російсько-турецьких воєн, що оголошувалися, велися і закінчувалися за усіма правилами європейської дипломатії XVIII ст.

В умовах XVIII ст. Порті залишається здебільшого протидіяти посиленню російському впливу на Польщу та перешкоджати поступовому поглинанню Росією підвладних Речі Посполитої територій, оскільки таке поглинання ставило під пряму загрозу турецькій володіння на Чорному морі. Існує прямий зв'язок між російсько-турецькими війнами та поетапним збільшенням позицій Росії в Польщі у XVIII ст. [9; 3-124]. Подібна позиція простежується і в зовнішньополітичній лінії Франції, яка намагалася створити протиросійський "Східний бар'єр" в складі Польщі на чолі з королем Станіславом Лещинським, Швеції, Туреччини та Кримського ханства, об'єднаних спільними зовнішньополітичними завданнями [16; 44-45].

Кордон Речі Посполитої та Кримського ханства визначався Буцацьким (1672) і Карловицьким (1699) договорами. Прикордонна лінія тягнулася від Дніпра на захід по р. Тясмин, далі – нижче сучасного Новомиргорода до р. Синюхи, потім – по іншій притоці Західного Бугу – по р.Кодимі, далі – вище містечка Балти до р. Ягорлику, що впадає в Дністер, зрештою кордон замикався лівобережжям Дністра [17; 13]. Ця лінія кордону в подальшому не переглядалася, хоча маємо свідчення про доволі непевний намір краківського каштеляна Павла Беное (Бенве) прийняти участь у розмежуванні російсько-турецького кордону [7; 267]; напевне мова йшла про намір зробити певні уточнення по лінії кордону Польщі з Туреччиною та Кримом. Російсько-турецький договір 1719р. поклав край намаганням польського короля Августа II оволодіти підвасальною Туреччині Молдавією. Тоді ж султан зобов'язався призначати молдавськими господарями лише тих, хто був дружньо налаштований до Польщі; з Молдавії виводилися татари, що вже встигли осісти там (особливо це стосувалося буджацьких ногайців). Договір визначав, що російський цар може з дозволу Порти увести до Польщі свої війська, але лише в тому випадку, коли їй загрожуватиме третя держава. Водночас між Туреччиною і власне Польщею укладено торгівельні угоди, якими гарантувалася свобода торгівлі між підданими цих держав за умов сплати обов'язкового мита, заборонялося забирати виморочну спадщину (у випадку, коли купець помирав за кордоном), на порубіжжі встановлювалося ведення судочинства на основі письмових актів, а не усних заяв. Ці договори стали базовими, створили умови, в рамках яких витримувався стан стабілізації відносин Польщі з Туреччиною і Кримом починаючи від 1719 по 1763 рр. [10; 357].

Під тиском зовнішньополітичних обставин традиційні татарські набіги на території Польщі майже припиняються; грабунок підвладними Криму кочовиками земель Речі Посполитої існує тепер як небажаний і неконтрольований ханами побічний наслідок під час російсько-турецько-кримських конфліктів 1711, 1735-1739, 1768-1774 (у 1769) рр. В період між російсько-турецькими війнами прикордонні кочовики здійснюють нечисельні набіги на порубіжну смугу, чинять порівняно невеликі за обсягом грабунок та здобуття полонених; польські полонені, поруч з російськими і українськими тепер вже не значаться як окрема стаття в звичайних реєстрах татарських ясирів [21; 177]. Таким чином, зниження частоти татарських нападів на степове порубіжжя Речі Посполитої не було наслідком посиленням захисту польським урядом своєї порубіжної смуги.

Отже, погодимося з висновком польського історика Ю.Геровського, що з початком XVIII ст. Польща переходить до розряду другорядних держав, яким ледве вдавалося зберігати свою фактичну незалежність [10; 345]. Військові потреби Речі Посполитої орієнтувалися на рівень військового потенціалу Туреччини, з розрахунком на ведення військових дій на порубіжжі [10; 349]. Залишалася незмінною тактика захисту порубіжжя: польські військові не ставили своїм завданням захистити все порубіжжя від ворожого нападу засобом побудови укріпленої лінії, систематичного утри-

мання роз'їздних караулів тощо, але прагнули розгромити великі військові формування ворога, що вдерся на польську територію у відкритому зіткненні, використовуючи сили традиційного шляхетського ополчення. У XVIII ст. польські роз'їзді команди спрямовувалися на порубіжжя у випадку, коли по звісткам очікувалися "swawolne kupy" татар, котрі могли всупереч султанським та ханським фірманам "nasz kray infestare, gdyby nie bul zasloniony" [8; 135], але більшою мірою такі команди спрямовувалися проти гайдамаків.

В умовах децентралізації державної, дипломатичної та військової служби в Речі Посполитій захист степового порубіжжя здебільшого здійснювався як вимушений обов'язок приватними особами, які мали свої володіння поблизу кордону. Навесні 1761 р. отримано звістку, що коштом князя Любомирського розпочато будівництво фортеці на річці Кодимі "для зашхищення всеи Полши от множившихся гайдамаков", також від князя визначено й залог з надворних козаків; закінчення будівництва призначалося на Трійцю того ж року [4; арк. 51-51 об.]. Наприкінці 1760 року погроза кримського хана піддати спустошенню Польщу за те, що на її території утримуються політичні емігранти з Криму, мала наслідком те, що князем Любомирським дано наказ надворним козакам, щоб "ружье и списы были в исправности, а лошади в готовности" [4; арк. 4 об.].

Звичайною практикою для степового порубіжжя стала робота прикордонних комісій для розгляду взаємних претензій порубіжного населення. Основуючись на міжнародних договорах і на документально зафіксованих зобов'язаннях своїх держав, польські, турецькі та кримські комісари здійснювали розслідування будь-яких протизаконних дій на порубіжжі за участю підданців обох держав, домовлялися про відшкодування збитків винуватцями. Так, взимку 1760/61 р. в прикордонному містечку Ягорлику відбулася комісія, під час якої татари віддали 20 польських шляхтичів, захоплених раніше в полон, а з свого боку вимагали від польських урядовців виплати великої суми компенсації за збитки кримських підданців, в разі невиплати погрожували здійснити набіг [4; арк. 4 об.-5].

Під час перебування Війська Запорозького у підданстві Кримського ханства (1709-1734 рр.) хани намагалися зтримувати запорожців від наїздів на польські території. У ярлику хана Каплан-Гірея (1713-1716, або 1730-1734 рр.) йдеться: "многократно лядская сторона за великие кривды, от Войска вашего починенние ... до нас, лнства Кримского, позивала", в останньому ж випадку мова йде про позов польської сторони на запорожців на суму 700 кесей заподіяних збитків: "за шляхтичев, за жидов и за хрестиянских людей". Тоді хан присудив запорожцям виплатити лише 15 кесей і цю суму під ханським наглядом передано польським представникам [7; 48-49].

Саме ж перебування Війська Запорозького на землях Кримського ханства розглядалося татарами як можливість використати його як сторожу проти росіян. Самі ж татари свідчили: "запорожцы ... ныне первая стража от русских и за ними мы безопасны и стада наши ходят до самой русской

границы" [20; 1103]. Для Туреччини тоді Запорожжя також було своєрідною буферною зоною по відношенню до Росії, так само як слугували подібними буферами Молдавія відносно Речі Посполитої, Трансильванія – відносно Австрії, Алжир – по відношенню до іспанських володінь, тощо [9; 167]. У 1726 р. трансильванський князь Ференц II Ракоці навіть радив турецькому султану утворити корпус регулярної армії у складі з прикордонних народів: угорців, албанців та запорожців [14; 175].

Розсташування Запорозької Січі на пониззі Дніпра, збільшення території Кримського ханства за рахунок запорозьких земель дозволило кримським ханам переводити до причорноморських степів нові партії кочівницького населення, переважно ногайців, котрі мешкали перед тим в степах правобережного Поволжжя та Північного Кавказу під зверхністю калмицьких тайшів. У 1715 р. кубанський сераскер Делі-султан забрав з-під Астрахані на Кубань 10 300 кибиток єдисан та джамбойлуків, більшість з яких було переведено в Крим і до Дніпра [1; арк. 6. 19; 46, 50]. Восени 1723 р. з Кубані до Криму переправляються ще аули катаїв та єдисанців, їх протягом 1724 р. в кількості від 7 до 20 тисяч (дані джерел не узгоджуються) переселяють на правий берег Дніпра: "а пасьбу (тобто кочів'я. - В.Г.) имеют по Базавлуку и под Аксагани (Саксаганню. - В.Г.) и в других местах, где есть реки" [20; 1110-1114]. Наступну велику групу ногайців виведено з Кубані у 1728 р. і поселено "в Белгородскую орду для того чтоб калмыки их невзяли к себе, или б они собою к ним не ушли" [1; арк.5 об.]. Переведені ногайці зайняли також інші козацькі землі: "річку Тумакиву", "урочище Великий Луг", "слободу Куйдак" [7; 54, 88].

Повернення запорожців до російського підданства у 1734 р., закріплення Запорозьких Вольностей Білградським мирним договором 1739 р. за Росією при подальшому розмежуванні російсько-турецько-кримського кордону, потіснило ногайські кочовища на захід, де формується територія кочування Єдисанської орди, та на південь – Джамбойлуцької орди. У 1759 році з Буджаку виведено єдичкульських ногайців і поселено від містечка роґачика до Кизикермена [18; 45-46, 378]. У безпосередній близькості до польських кордонів, на Очаківському степу кочувала Єдисанська орда, що переважно над іншими називалася Ногайською; по відомостям 1761 р. ця група ногайців розсташовувалася "качевьем своим для пасбы скота на очаковской степи состоящей от Очакова даже до польских границ" [4; арк.4].

Нашадки колишніх кочовиків мешкали не лише на південному боці польсько-кримського кордону. Ще в 1760 р. маємо свідчення про татар-пипок або липканів, предки яких ще за умов розпаду Золотої Орди піддавалися під захист Литовської держави, приймали християнство та давали обітницю охороняти порубіжжя християнських держав. На 1760 рік липкани мешкали на порубіжній смузі Польщі напроти турецької фортеці Хотин. Тоді ж липкани подали зверення до хана кримського про своє бажання перейти до турецького підданства, прийняти мусульманське сповідання та "служить вечно на жалованье". Хан схвалив їхній намір і спрямував їх де-

леґацію до Константинополя [3; 19 об. - 20].

Загальне підвищення безпеки життя на степсовому порубіжжі мало своїм наслідком помітне зростання чисельності населення на польсько-кримському пограниччі. В сер. XVIII ст. тут засновуються так звані "ханські слободи": Голта – понад р. Західним Бугом, поблизу російського кордону (заселялася з 1762 р., мала до 20 хат), слобода Криве Озеро розташовувалася за р. Бугом при р. Кодимі, напроти польської слободи з такою ж назвою, в 20 верстах від російського кордону (з 1762 р., до 40 хат), слобода Ясенева – в гору по р. Кодимі, проти великої польської слободи Ясеневої (з 1762 р., до 20 хат), слобода Голма – вгору по р. Кодимі, напроти польського містечка Голма (заснована бл. 1753 р., близько 300 хат), слобода Перелети – над р. Кодимою (бл. 1753 р., більше 100 жител), місто Балта (Барта) – напроти польського містечка Палієве Озеро (бл. 1748 р., понад 500 жител) [18; 55. 5; арк. 79]. У новозаснованих слободах населення мешкало без сплати жодних податків, в той час як в слободах, заселених більше 10 років тому мешканці сплачували 1/10 частку від приплоду худоби на користь "волоського гетьмана" [5; 81]. Поруч з цими слободами існували ще близько шести [18; 56].

Заснування "ханських слобід" дозволила відсунути від польських кордонів бунтівливих єдисанських ногайців. Проте єдисанці не залишили без нападу на новозаселені слободи. У 1759 р. єдисанцями забрано від новопоселенців "все их имущество и скот" і, попри всі прохання до хана кримського, не було повернено .

Хоч новозасновані слободи часто згадуються в документах як "волоські", але окрім молдаван в них мешкали євреї та "почитай в болшую половину ... народа такова как малороссийский" [5; арк. 79].

Заснування "ханських слобід" здійснено за пропозицією ханського перекладача Якуба-аги Лека, який користувався великою довірою кримського хана, останній рекомендував його найвпливовішим турецьким міністрам. Керуючись міркуванням, яким чином збільшити чисельність землеробського населення на степовому просторі Кримського ханства, Якуб-ага подав проект створення слобід, до яких християнське населення порубіжних Польщі та Росії (Нова Сербія, Запорожжя) приваблювалося пільгами, запровадженням вигідних торгів, ярмарок "и протчих полезных распорядков, по которой причине народ с помянутых сторон сильно туда стекается и селении гораздо умножились и беспрестанно умножаются" [6; 69]. Сам же Якуб-ага, "волоський гетьман" або "дубосарський гетьман", тримав засновані слободи на відкуп. У 1765 р. Якуб-ага вже мав свого розпорядника ("каймакана") в сл. Голта "армянского закона черкеса Гарбетова сына Попова" [2; арк. 1 - 1 об.].

Це не був єдиний випадок заохочення ханськими представниками вихідців з України переселятися в межі Кримського ханства. По деяким відомостям Крим Грей-хан, котрий у 1760 р. збирав татарське військо при Каушанах, заохочував до походу (напевне на черкесів) всіляких війських людей, "а наипаче же гайдамак".

Наведеним вище матеріалом ми підкреслюємо тезу про те, що порубіжна смуга Речі Посполитої і Кримського ханства зазнала процесу стабілізації за специфічних умов. Унормування лінії кордону відбувалося без напруженого польсько-турецько-кримського протистояння, як це було на прикладі відносин Росії з Портою та Кримським ханством. Над порубіжною смугою степового правобережжя Дніпра не було створено централізованої системи нагляду за кордоном, що прискіпливо регламентувала життя прикордонного населення. Нівеляція традиційних форм життєдіяльності прикордонних суспільств тут відбувається найменшою мірою і здійснюється за рахунок зміни політичної ситуації довкола даного регіону через довгий ланцюг опосередкувань.

Джерела та література

1. Архив внешней политики России Архивного управления МИД РФ. - Ф. 127: "Ногойские дела". 1754. Оп. 127/1. Спр. 1. - 79 арк.
2. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. - Ф. IX. 2236-2243. 1765 р. - 12 арк.
3. ЦДІАУК. - Ф. 229. Оп. 1. Спр. 88.
4. ЦДІАУК. - Ф. 229. Оп. 1. Спр. 91. 1760-1761 рр. - 135 арк.
5. ЦДІАУК. - Ф. 229. Оп. 1. Спр. 143. 1763-1767 рр.
6. Андреевский А.А. Русские конфиденты в Турции и в Крыму в 1765 - 1768 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. - Кн. 8. - К., 1894. - С. 39-108.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734 - 1775. - Т. 1. - К., 1998. 695 с.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. - Ч. III. Т. III. Акты о гайдамаках. - К.: тип. ун.-та, 1876. - 897 с.
9. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 - 1714). - М., 1990.
10. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV - начале XVIII вв.: Сб. ст. - М.: Наука, - С. 344-365.
11. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV - XVI вв. - М.: Изд. Восточной литературы, 1963. - 374 с.
12. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV - XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. - Т. CCXXII. Праці історико-філософської секції. - Львів, 1991. - С. 28-44.
13. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. - Т. 1. - С.-Пб., 1874.
14. Мейер М. С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. - М.: Наука, 1991.
15. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен // Избранные произведения в четырех книгах. - Кн. 1. - М.: Мысль, 1966. - С. 73-682.
16. Россия и черноморские проливы (XVIII - XX ст.) / Под ред. Л.Н. Нежинского и др. - М.: Международные отношения, 1999. - 560 с.
17. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. - К., 1876. - 104 с.
18. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ: Січ, 1994. - 678 с.
19. Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь: Таврия, 1991. - 96 с.
20. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. - Т. II. - Влади-

- мир, 1903. - С. 1073 - 2107.
21. Peyssonel M., de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. - Second Partie. - Paris, 1787.

Т.Срогош

Противоэпидемическая деятельность доктора Яна Ружаньского на рубеже Речи Посполитой с Турцией и Россией в 1783 году

Прекращение чумы в Европе совпало с глобальными действиями, предпринимаемыми разными странами. В Речи Посполитой правление Станислава Августа, Понятовского было ознаменовано усилиями просвещенных кругов направленными на модернизацию государства, создание администрации нового времени, сильной и передовой армии, развитие хозяйства, просвещения и культуры. Публицисты тех времен и врачи заметили угрозу понижения числа народонаселения, а также плохие санитарные условия. Самую большую опасность составляли стихийные бедствия, в том числе эпидемии чумы, передвигавшиеся с территории турецкого государства не только на территорию Речи Посполитой, но также в Россию. На подавление заразы государственные структуры Речи Посполитой вместе с ее просвещенным монархом направляли всевозможные силы и меры. В борьбу с болезнью включены были войско, казенная администрация, дипломатическая служба, врачи и фельдшеры. По мере бюджетных возможностей назначались также и финансовые средства. Организована была сеть постоянных объектов, предназначенных для карантина и штаты должностных врачей. В условиях цивилизаторской запоздалости Речи Посполитой все эти средства не были маленькими, а в некоторых случаях польские противоэпидемические решения, если учесть размеры опасности, могли быть примером для других стран [1].

Из-за трудной политической ситуации, русско-турецкой войны, конфедерации барской, мятежа гайдамаков и крестьян, оценка эффективности противоэпидемических действий в годы 1770-1771 (в это время была самая большая эпидемия чумы при Станиславе Августе Понятовском) очень сложная. Хотя принимались проверенные меры и общие усилия под руководством верховной власти, то не удалось предотвратить распространение заразы на всем Подолье, Волыни и Украине. В условиях мира, при наличии немногочисленной, но четкой администрации, в годы 1780-1781, чума была локализована всего лишь в нескольких районах, а потери в составе населения не были велики. Во время этих двух эпидемий приобрели опыт чиновники, военные руководители и представители санитарных служб.

Угроза заразы появилась снова в 1783 году. Уже 31 января того года

Военное управление докладывало в Непрерывный совет о наблюдаемых на польской стороне случаях чумы. Местная военная комендатура, под управлением генерала Юзефа Стемпковского, произвела осмотр умершего, на теле которого были найдены признаки болезни [2]. К сожалению, источник не приносит никаких подробностей на тему, что в дальнейшем было сделано, только в общих чертах замечается в нем, что с эпидемией боролись известными раньше на практике способами, благодаря чему удалось избежать паники в среде местных людей и отменено необходимость закрытия границы. Можно догадаться, что опытный генерал Стемпковский повелел руководителям низшего ранга опоясать войском все местности и предпринять санитарные действия, в виде сожжения одежды и других предметов, имевших какое-то отношение к умершему. Практиковалось на-верно также глубокое хранение тел.

10 июня 1783 года писарь казенной камеры Юзефград Балта, Ежи Яблоньски докладывал суперинтенданту украинского казенного уезда Франтишку Ласоцкому, что он получил два сообщения (от писаря камеры Богполь, а также от торгующих чумаков и евреев) о большой эпидемии чумы в Крыму, в деревне Пуркарых под Бендером, а также в городке Каушаны [3]. В подтверждение этой информации прапорщик национальной конницы, Якуб Липски, послал из Юзефграда Балты мещан с намерением исследовать дело на месте, и не забыл посредством Комиссии Коронной Казны уведомить об этих фактах Непрерывный совет. Его маршал, Казимеж Рачиньски, на заседании 4 июля 1783 года поблагодарил короля, который раньше поручил Военному департаменту, предпринять действия, предохраняющие Речь Посполитую от эпидемии [4]. Военный департамент сообщил, что переслал соответствующее распоряжение генералу Стемпковскому, руководителю украинской и подольской дивизий.

В период с июня по август 1783 года длилась разведочная акция на территории государства турецкого. Писарь Яблоньски и пограничные военные руководители посылали христиан и евреев в окрестности Бендера. Первоначально они прислали сообщение о заразе в деревне Каменец и других местностях, отдаленных от границы несколько километров, а 13 августа 1783 года чума появилась недалеко Юзефграда Балты [5; л. 155-155v, 305-305v]. Ситуацию добавочно осложняло движение турецкого войска. Например, из Очакова отправился отряд, насчитывавший 300 солдат, с целью объехать границу на Днестре реке. В конце августа суперинтендант Ласоцки приостановил разведочные намерения подвластных ему казенных чиновников, опасаясь перенесения заразы.

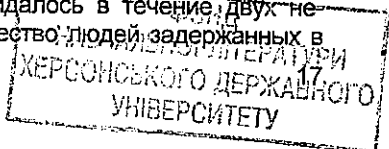
Доктор Ян Ружаньски известен историком медицины как основатель школы акушеров в Могилеве [6]. В свою очередь в литературе предмета нет информации на тему его противоэпидемических действий. Ружаньски многие годы работал врачом при таможнях, отсюда у него был большой опыт в борьбе с чумой. Он понимал местные территориальные и социально-политические условия. Именно поэтому суперинтендант Ласоцки заранее согласовал с ним условия работы в приграничных карантинах.

Доктор Ружаньски очень добросовестно принялся за работу, чего доказательством является оценка его докладов казенными властями. В организационном плане он подлежал суперинтенданту Украинской казенной провинции, Франтишку Ласоцкому. Он сотрудничал также с генералом Каролем Скарбком Мальчевским и руководителями отдельных участков, высоко оценивая оперативность офицеров коронной армии. Именно по устному поручению генерала Мальчевского, он отправился в конце июня 1983 года в деревню Быгава в тытеевском ключе, где обнаружил существование эпидемии чумы [5; л. 154, 302v].

413569
Заразу занес дворянин Лановски, раньше побывавший на территории государства турецкого. Лановски дал своим детям в подарок хлопчатобумажные платки, которые стали поводом заболевания и смерти четверых из них, а также его жены. Потом чума перенеслась из дворянской усадьбы в крестьянские дома. Всего, во время пребывания доктора Ружаньского в Быгаве, умерло 16 человек. Врач повелел солдатам остальных зараженных выгнать в поле, а окна и двери их домов забить досками. В поле попал также Лановски, но оказалось, что он здоров. На других людях Ружаньски обнаружил признаки болезни: „bubones, albo dzumy, petocie, karbuny, plamy” [5; л. 154, 302v]. В связи с этим повелел держать выгнанных в поле людей под солдатской стражей.

Из Багвы Доктор Ружаньски отправился в Богополь, где инспектировал местный карантин [5; л. 154v-154a]. В Богополе остались четыре дома, окружены окопами и не было никаких сараев. Ружаньски издал распоряжение, чтобы все товары, способствующие переносению заразы (меха, платья шелк, хлопок, кожу, шерсть, лен), держать вместе с людьми в карантине. В свою очередь, другие товары (например, вино, соль, рыбу, бакалею) доктор приказал хранить 24 дня за окопами, вместе с транспортирующими их людьми. Теперь мы знаем, что дело было в условиях помогающих гнездиться и разводиться блохам и другим насекомым, носителям возбудителя чумы. В мехах и других текстильных товарах блохи находили более благоприятные условия для жизни. Инструкцию, обозначенную буквой „А”, которая давала вышеуказанные предписания, доктор Ружаньски оставил поселенному им в карантине фельдшеру [5; л. 155-156, 306-308]. За буквой „В” был разработан список, охватывающий данные: происхождение лиц пришедших в карантин, территории, на которых побывали, количество в транспорте телег, коней и мускусных быков, а также вид перевоженных товаров [5; л. 157-161a, 309-310v]. В список, охватывающий 46 человек, попали, прежде всего, торговцы, которые ехали с товарами из Очакова и Белгорода.

Доктор Ружаньски отправился потом в Юзефград Балту, где выдал похожие распоряжения насчет карантина и работы фельдшера [5; л. 154-154a]. Однако в местности этой он не нашел здания, подготовленного для карантина. Он встретил лишь ремесленников только что начинавших второпях готовить здание. Окончание работ ожидалось в течение двух недель. Дело было очень важное, так как количество людей, задержанных в

карантине, со временем увеличивалось. С 26 июля по 13 августа 1783 года, значит до дня пребывания там Ружаньского, было там 58 человек, а в период до 22 августа того же года туда прибыли следующих 28 купцов [5; л. 156-156v, 162-162v].

14 августа 1783 года доктор Ружаньски прибыл в Рашков, где увидел жилые дома для купцов, подлежащих карантину и сарай для хранения, их товаров еще в постройке [5; л. 154-154av]. Несмотря на эти обстоятельства, Ружаньски поселил в Рашкове фельдшера. Решение такое доктор принял, может быть, потому что было задержано уже 20 человек (их список был подключен к рапорту врача за буквой „С“) [5; л. 163v-163a, 319v-320]. Состояние еще хуже, чем в Рашкове он отметил два дня позже в Цекиновке. Хотя берег Днестра был окружен войском и закрыто границу, то доктор не принял никакого решения, так как „kwarantanny nie masz, ani zwierchność tameczna o wystawieniu onej nie myśli, a przeto kupcy na tamtej stronie wstrzymani“ [5; л. 154a]. На турецкой стороне в большинстве остались купцы, проезжавшие там транзитом, которые не хотели распаковывать своих товаров. Из-за плохого состояния дорог и перехода через горные районы, купцы не могли отправиться в Могилев. Доктор Ружаньски предлагал, чтобы в Ямполе построить для них окопанный сарай с несколькими жилыми помещениями.

Только в конце августа 1783 года суперинтендент Ласоцки написал письмо генералу Мальчевскому, в котором сообщал о своих хлопотах по вопросу карантина в Цекиновке. На основании этого письма можно сделать вывод, что постройка сарая в Ямполе становилась неактуальной. В тот же день, значит 16 августа 1783 года, доктор Ружаньски побывал в Могилеве. Он нашел там порядочные здания для карантина и в связи с этим оставил в городе фельдшера [5; л. 154av].

В это время эпидемия в турецком государстве распространялась. В приграничные таможни приходили известия, что чума господствует в Бендере, Стамбуле и в Крыму. Несмотря на предыдущие усилия санитарных служб, мор косил людей в Багве, куда снова отправился, объезжая карантин доктор Ружаньски [5; л. 159-159v, 313-313v]. После осмотра и исследования людей он отметил дальнейшие случаи заболеваний. У восьмилетнего мальчика были три гнойных воспаления, и он умер. Крестьянину Иванко врач оказал немедленную помощь (прижег ему гнойные воспаления) и обещал подослать фельдшера. Возникла мысль, чтобы сжечь дома чумных крестьян, но теснота построек препятствовала этому намерению. Похожая ситуация возникла в деревне Тетеравка недалеко Белой Церкви, где также были обнаружены случаи заболеваний. Из-за недостатка условий для выполнения плана сожжения хозяйств, доктор Ружаньски оставил письменную инструкцию наместнику Листовскому, управляющему военным отделом в этом районе, с указаниями как вести с людьми, изгнанными в поле, что делать со зданиями и движимым имуществом. В инструкции говорилось об изоляции больных, о снабжении их пищей и товарами необходимыми для жизни, сжигании предметов, соприкасавшихся с чум-

ными людьми, назначении стражей вокруг хат, дезинфекции помещений и глубоком захоронении людей, Сам доктор Ружаньски должен был снова отправиться в приграничные карантин.

16 сентября 1783 года генерал Мальчевски докладывал в Варшаву, на основании сообщения, полученного от гуманьского коменданта Клоновского, что: „*pewnie jest w Chersonie powietrze, bo nie tylko sami oficerzy moskiewscy ostrożność żądają. W Chersoniu jeden z czumaków humaniskich nagle umarł*” [5; л. 153-153v]. Город располагался на территории государства Российского, что поставило польские власти в новое положение. Генерал Мальчевски приказал закрыть границу со стороны Херсона и повелел руководителям низшего ранга сотрудничать с писарями местных таможен. Он написал также письмо доктору Ружаньскому, чтобы тот провел медицинские исследования людей находящихся под карантином и совершил осмотр товаров. Распоряжения насчет работы врачей выдал также суперинтендант Ласоцки, который предлагал похожие действия в камерах над Днестром. К сожалению, не сохранились источники, подтверждавшие реальные начинания руководителей, казенных чиновников и доктора Ружаньского на рубеже с Россией.

Несмотря на тревожные приграничные вести, чума в месяцах сентябре-октябре 1783 года потухла и поэтому было отменено состояние готовности. Благодаря исправным действиям военных и казенных властей, а прежде всего самого доктора Ружаньского, потери в людях не были высокими и ограничились исключительно к деревне Багва, где вероятно умерло 17 человек. По заявлению Комиссии Коронной Казны Доктор Ружаньски за свои заслуги в борьбе с чумой получил из фонда чрезвычайных расходов награду высотой в 6000 злотых [7. 8]. Следует подчеркнуть, что почти никто не сомневался в его компетентности и добросовестности при выполнении обязанностей. Его работа способствовала тому, что чума не перебралась на украинские земли Речи Посполитой из территории турецкого государства и Херсона.

Література:

1. T. Srogosz, *Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Wrocław 1997.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Главный Архив Древних Актов в Варшаве - дальше AGAD) так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 45, с.157.
3. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 144, л.197-197v.
4. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 47, л. 43-43v.
5. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 128.
6. S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, с. 430.
7. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 48, л. 204-204v.
8. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, ? 120, с. 102-103.

Профессиональная и культурная деятельность Ю.А.Ролле

На протяжении веков украинская земля переходила от одного государства к другому. В своей истории она подležала Киевской Руси, Великому Литовскому Княжеству, Речи Посполитой, Австрии, а также СССР. Только так называемая „осень народов” [1] помогла украинцам построить независимое государство [2]. Сложная судьба Украины была причиной не подвергающегося контролю наплыву чуждого населения на ее земли. Однако иммигранты не оставались пассивными жителями, так как солидной работой они способствовали улучшению социальной и культурной областей жизни местных людей. Таким общественным деятелем был Юзеф Аполинарий Ролле.

Ю.А.Ролле, хотя был поляком, но родился в семье французского происхождения. Его дед прибыл в Польшу из Бретани около 1772 года, чтобы найти работу по профессии военного инструктора. Так как он не нашел работы, ему пришлось вернуться во Францию. Второй раз, он приехал в Польшу около 1790 года, поселяясь во владениях Радзивиллов, в окрестностях Дембицы. С Радзивиллами связался тоже его сын Юзеф Винценты, который стал личным секретарем Михала Радзивилла. В 1818 году Ю.Ролле поселился в Шаргородской земле на Подолье, где занял пост инспектора подольских владений князя Генриха Любомирского. За заслуги при досмотре княжеских владений он получил от него в пожизненное владение, так называемую „Генриховку”, имущество, где 26 IX 1829 года родился его сын Юзеф Аполинарий.

В детстве Ю.А.Ролле учился вначале дома, а затем посещал гимназии в Виннице, Немирове, Белой Церкви, чтобы экзамен на аттестат зрелости сдать 29 VII 1849 года в Киеве. В 1850 году Ролле начал учебу на медицинском факультете Киевского университета. Большое влияние на дальнейшую жизнь А.Ю.Ролле произвело приключение, случившееся в мае 1853 года, когда то с группой друзей он поехал на экскурсию в пригороде. Веселая молодежь наткнулась на генерал-губернатора Д.Бибикова. Губернатор за не застегнутые формы и противоречащие правилам прически повелел послать студентов на годичный фельдшерский практикум в психиатрической больнице. Год службы фельдшером приблизил Ролле к медицинской практике и к его любимой отрасли медицины – психиатрии (по Вацлаву Завадзкому, Ролле избрал именно психиатрию, так как из всех медицинских отраслей она ближе всего связана с гуманитарными науками, значит с его коньком). Кроме того, Ролле познакомился с работой с обыкновенным пациентом больницы. После одного года такого практикума, Ролле вернулся на университет. Диплом врача он получил в 1855 году с самым высоким награждением – *cum eximia laude*.

Первый пост врача он получил в Яришеве (Яришевке) в крупном земельном владении, где был также домашним врачом губернского маршала дворянства Яна Сулятицкого. Яришев был маленьким скучным городком, именно поэтому Ролле обратил свое внимание на находившийся там хозяйственный архив, ведущий свое начало от XVIII века. В архиве хранились многие документы, описывавшие экономическое состояние Польши в эпоху королей саксонской династии и при короле Станиславе, Августе Понятовском. Ролле познакомился также с архивом Потоцких в недалеком Тульчине. В свою очередь этот архив привлек исследователя культурно-бытовыми материалами. Как предполагает В.Завадзкий, в Яришеве окончательно сформировался интерес Ю.А.Ролле к историческим исследованиям.

Однако Ролле не забыл, что по образованию он врач. Как специальность он избрал психиатрию. Для того, чтобы совершенствовать свои знания в этой области, он несколько раз выезжал зарубеж (в частности он прошел практикум в доме для умственно больных в Зоненштайн, недалеко Дрездена, а в 1860 году в течение восьми месяцев он побывал в Париже, где, между прочим, работал у известного психиатра Жана Марии Шарко).

Год 1861 был для Ю.А.Ролле богат изменениями. Во первых, он женился на Идалье Зацинской, а во вторых, молодые супруги переменили местожительство и переехали в Каменец Подольский, где жили до самой смерти (Ролле умер в 1894 году) [3].

Ролле вел очень напряженную жизнь. Как видно из воспоминаний друга семьи доктора Юзефа Калленбаха, Ролле делил день на два своих жизненные увлечения – медицину и историю: „W dzień ciśnieły się do dworu rzesze chorych z miast i ze wsi okolicznych. Wieczór należał do tych uprzywilejowanych, którzy przychodzili nie do lekarza Rollego, ale do dra Antoniego J. [литературный псевдоним - А.Ч.Х], aby pokrzepić się Jego żywym słowem” [4]. После столь трудового дня Ролле посвящал еще несколько часов ночи, чтобы работать над источниками, найденными в разных архивах.

Как было упомянуто выше, Ролле всю свою жизнь был практикующим врачом. Был врачом, пользующимся признанием всех общественных слоев Каменца, а также его окрестностей. Пациенты оказывали доктору Ролле огромное доверие, так как к своей профессии он относился очень добросовестно, стараясь, между прочим, использовать все новшества в области медицины. Однако, Ролле сожалел о том, что у него, провинциального врача, трудный доступ к медицинским новинкам. По мнению Ролле, „клада знаний” [5] были открыты исключительно перед врачом работавшим в столице, так как: „gdzie jest wiele pism lekarskich, tam każde pośrzedzenie, choćby nieoparte na pewnikach (...) może mieć swoje miejsce” [6]. Врач из провинции, у которого нет доступа ко многим журналам для специалистов, с интересом читает все статьи посвященные медицине, чтобы, таким образом, обогащать свои знания. Именно поэтому, выходя напротив этим ожиданиям, Ролле в своих статьях, опубликованных на страницах журналов „Tygod-

ник Лекарски" („Tygodnik Lekarski”), а также „Пшеглонд Лекарски" („Przegląd Lekarski”), часто затрагивал вопросы уже известные в среде врачей, на настолько новые, чтобы удивить не одного специалиста [7].

В одной из своих статей Ролле припомнил, передовой тогда (во II половине XIX века), метод диагностирования болезней при использовании слуха. Доктор Ю.А.Ролле, убедившись о полезности этого метода на собственной медицинской практике, пытался возбудить к ней интерес других врачей. Поэтому на страницах журнала „Tygodnik Lekarski” он опубликовал несколько статей указывающих те случаи, в которых использование слуха в диагностике было необходимо. По мнению Ю.А.Ролле, этот метод оказался незаменимым в случае недуга 74-летней девицы В.Р., которая 18 мая 1856 года съела большое количество земляники со сладкими недозаревенными сливками. От этого лакомства она начала страдать болью желудка, которую пыталась излечить своим методом. Однако домашние средства не помогли. Поэтому 19 мая был вызван доктор Ю.А.Ролле. Больная „skarżyła się na ból głowy, osłabienie i duszność w piersiach” [8]. Врач не обнаружил никаких изменений в пищеварительном тракте, зато заметил изменения в левом легком, что позволило диагностировать воспаление легких. Правильная диагностика болезни помогла излечить пациентку в течение месяца. „Obecnie panna W.R. Cieszy się najpożądańszem zdrowiem, a po tem wszystkim ze smutkiem przychodzi mi powiedzieć, że i dziś jeszcze nie brak nam świątłych zkad lekarzy, którzy śmieją się z zastosowania słuchu do chorób piersiowych. Bo pytam, jak tu bez pomocy ucha poznać chorobę? Kaszlu nie było, stanu gorączkowego także, płwociny ledwo na 3. dzień się pokazały, kiedy zapalenie doszło do *maximum* swego rozwoju; jedna li tylko duszność, ależ ta nie może służyć za charakterystyczny przejaw zapalenia płuc; wszak cały szereg cierpień wywołuje ją bardzo często” [9].

В своих публикациях Ю.А.Ролле пытался также отнестись к новому направлению, провозглашавшему, что пуск крови в воспалениях легких излишний. Однако попытки использования доктором Ролле этого метода кончались всегда неудачей, так как его призывали к пациентам, которым уже успели пустить кровь. Он только отметил, что практика эта вообще не приостанавливала болезни, так как эта последняя распространялась дальше без никаких препятствий. Несмотря на сделанные выводы, Ролле чувствовал себя беспомощно, так как пуск крови больным был практикой настолько глубоко укоренившейся в мышлении местного населения, что затормозить похожие действия было невозможно [10]. Трудно оценить насколько удалось Ролле изменить мышление местного населения, так как в сохранившихся документах нет упоминаний на эту тему.

Однако следует добавить, что, по мнению Ролле, задачей значительно более важное было изменение мышления в среде врачей. На основе статей Ролле можно сделать вывод, что в шестидесятые годы XIX столетия пуск крови принадлежал к методам повсеместно использованным. Ролле, издавая свои замечания на темы этой практики, пытался прежде всего повлиять на врачей. Радикальное изменение привычек врачей не было воз-

можно сразу, но наступало постепенно. Ролле считал, что в конце семидесятых годов XIX столетия в Каменьце Подольском: „cyrulicy przestali być hojnymi szafarzami krwi ludzkiej, przeświadczeni nareszcie o ubóstwie ustroju pod tym względem” [11]. Таким образом даже те, кто был самым пристрастным сторонником пуска крови постепенно покидали эту практику [12]. Тем не менее Ролле одновременно подчеркивал, что изменения не дошли до врачей, практикующих в окрестных деревнях „gdzie partactwo z całą swawolną bezkarnością panuje” [13]. Поэтому он не переставал в своих статьях касаться этого вопроса.

Ролле описывал в своих статьях много новых нетрадиционных методов диагностики. Стоит, однако, упомянуть о тех методах, которые были связаны с его специализацией – психиатрией. Новинки в этой области он использовал в местной больнице, где руководил отделом умственно больных. На основании сохранных документов можно констатировать, что девизом отдела введенным Ю.А.Ролле было – к каждому пациенту надо относиться гуманно. Именно поэтому Ролле запретил связывать больных, поливать их холодной водой и положил начало терапии занятиями.

А.Ю.Ролле особенно интересовало явление сумасшествия. Этому вопросу он посвятил 30 лет исследований, а их результатом был очерк *O наследственности сумасшествия (O dziedziczności obłąkania)*, впервые опубликован на страницах журнала „Пшеглонд Лекарски” (*Przegląd Lekarski*) в 1888 году. В этом очерке Ролле пришел к выводу, что дегенерация и исчезновение дворянских родов связано с пьянством и разгулом, а прежде всего с брачными союзами между близкими родственниками [14].

Как было сказано выше, работа по специальности выполняла весь день доктора Ролле, но она была только одной из сторон его деятельности. Другой стороной деятельности Ю.А.Ролле, и одновременно его коньком, были литературные и исторические интересы. В состав публикаций Ю.А.Ролле входят стихи подражающие Байрону и Гейне, а также исторические труды [15]. В юности Ролле писал стихи, а в зрелом возрасте его увлечением стала история. Поэтому, начиная с пребывания в Яришеве, он вел постоянный источниковедческий розыск. По словам В.Свирского: „nie było rodziny na Podolu, którejby aktów familijnych nie przewertował” [16]. Все приобретенные в ходе источниковедческой работы материалы он сразу перепечатывал на бумагу придавая им беллетристическую форму. Возникшие таким образом рассказы Ролле публиковал в ежедневных газетах или в периодических журналах [17] под следующими псевдонимами: *Adscriptus*, *Antoni J.*, *A.J.R.*, *Dr. A.J.*, *Dr. Antoni J.*, *Dr Antoni J...*, *D-r Antoni J.*, *Dr. Ant. J.*, *Dr Antoni J.R.*, *Dr A.J.R.*, *Dr J.R.*, *Józef z Henrykówki*, *J.R.*, *J.W.*, *J.W.W.*, *Doktor* [18], *Pirożko Fulgencyzus* [19].

У Ролле не было исторической подготовки. Поэтому в своих публикациях безыскусственно, не всегда критически передавал он то, что прочитал в исторических источниках. Добавочную трудность составляло А.Ю.Ролле недостаточное знание латинского языка, которое усложняло его работу с архивными материалами. Оттуда работы Ролле упрекаются в непрофес-

сиональности. Несмотря на столь серьезные обвинения, в ситуации, когда пропали многие архивы и документы, которыми пользовался автор, многие из его очерков имеют сегодня ценность как источники.

Очерки Ролле отличает доступная форма, достигающая вершин литературного искусства. Благодаря именно этой доступности очерки притянули широкий круг читателей. Добавочной положительной чертой работ Ролле является замечательный сюжет. Ролле описывал историю Каменца Подольского, историю его построек, судьбы разноязычных жителей, историю пришельцов из Короны, великих господ, шляхты, участников набега, людей низкого происхождения. Поэтому память о А.Ю.Ролле жива до наших дней, а сохранившиеся его работы это самый красивый сувенир оставшийся от него. Его работы это, по словам самого автора, скромный венок сплетенный из преданий русского народа, который будет существовать больше чем великолепная гробница [20].

А.Ю.Ролле вел очень активную жизнь. Жизнь, которую он целиком посвятил работе для других людей. Как врач заботился о состоянии здоровья населения, как историк-любитель волновался за их историческое сознание. Именно поэтому он заслужил звания хорошего врача и бескорыстного общественного деятеля.

Література:

1. L. Podhorecki, Historia najnowsza świata i Polska 1939-1997/98, Warszawa 1998, c.80.
2. Czubiński, W. Olszewski, Historia powszechna 1939-1997. Podręcznik dla studentów historii i nauk politycznych, Poznań 1998, cc. 555-560; N. Davies, Europa, Rozprawa historyka z historią, Kraków 1998, cc. 1191-1212; T. Olszański, Historia Ukrainy XX w., Warszawa 1995, cc.286-293; L. Podhorecki, op.cit., cc. 387-389.
3. S. Kieniewicz, Rolle Józef Apolinary [w:] Polski Słownik Biograficzny, pod red. E. Rostworowskiego, t. XXXI/4, тетрадь 131, Kraków 1989, cc. 564-567; W. Korotyński, A.J. Rolle, „Tygodnik Powszechny”, 1881; A. Pług (A. Pietkiewicz), Doktor Antoni Józef Rolle, „Kłosy”, 1883; W. Pobóg Górski, Powiat mohylowski w guberni podolskiej, Kraków 1902; J. Talko-Hryncewicz, Ostatni z dawnych lekarzy kresowych. Dr Józef Rolle (Dr Antoni J.) 1830-1930, „Pamiętnik Wileńskiego Tow. Lekarskiego”, Wilno 1930; W. Zawadzki, Wstęp, [w:] Dr Antoni J. Rolle, Wybór pism, t. I, Kraków 1966.
4. Цитирую за: W. Zawadzki, op.cit., c.16.
5. J. Rolle, Notatki praktyczne. Parch (Tinea favosa), „Tygodnik Lekarski” 1857, ? 22, c.169.
6. Ibidem, c.169.
7. Ibidem, c.169.
8. J. Rolle, Notatki praktyczne. Zapalenie płuc bez kaszlu. - Zimnice, „Tygodnik Lekarski” 1856, ? 36, c.282.
9. Ibidem, c. 283.
10. J. Rolle, Notatki praktyczne, „Tygodnik Lekarski” 1856, ? 19, c.146.
11. J. Rolle, Korespondencya. Kamieniec, 1 (13) marca, „Tygodnik Lekarski” 1867, ? 14, c.110.
12. Ibidem, c. 110.

13. Ibidem, c. 110.
14. S. Kieniewicz, op. cit., c.565.
15. Ibidem, s. 565.
16. W. Świrski, Za wspomnień o śp. dr. Antonim J., „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 1930, ? 2, c.3.
17. Полле сотрудничал со следующими журналами: „Клосы” (Klosy), „Тыгодник Иллюстрованы” (Tygodnik Ilustrowany), „Тыгодник Повшехны” (Tygodnik Powszechny), „Кроника Родзинна” (Kronika Rodzinna), „Нива” (Niwa), „Газета Варшавска” (Gazeta Warszawska), „Библиотека Варшавска” (Biblioteka Warszawska), „Слово” (Słowo), „Край” (Kraj), „Рочник для Археологов” (Rocznik dla Archeologów), „Газета Торуньска” (Gazeta Toruńska), а также „Пшеводник Науковы и Литерацки” (Przewodnik Naukowy i Literacki).
18. Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących, oprac. A. Bar, W. T. Wisłocki, T. Godłowski, т. I, Kraków 1938, c.20.
19. Ibidem, т. II, c.86.
20. S. Kieniewicz, op. cit., cc. 565-566; W. Zawadzki, op. cit., cc. 19-22.

В.М.Андреев

В'ячеслав Липинський: образ історика у творчості Дмитра Дорошенка

В'ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) – поляк за походженням і в той же час визначна особистість української історії – державний діяч, політичний мислитель, талановитий історик. З його науковою і творчою діяльністю безпосередньо пов'язано народження та становлення державницького напрямку в українській історичній науці в перших десятиліттях ХХст.

Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) – відомий історик, громадський та політичний діяч. Багато зробив він для ідейного та організаційного становлення української історичної науки, розробки та популяризації державницької концепції української історії та історіографії, розвитку зв'язків між українськими та європейськими вченими.

В.Липинський та Д.Дорошенко були знайомі протягом довгого часу (1909–1931), були близькими приятелями та однодумцями. Д.Дорошенко сприйняв державницькі ідеї В.Липинського не тільки розумом, а й серцем, став одним з найближчих його співробітників, головним популяризатором його ідеологічних та історіософських концепцій. Український історик, ставлячи перед собою важке завдання – провести переоцінку домінуючих у тогочасній українській історіографії, основних концепцій істориків-народників, просто не міг обійти увагою В.Липинського як основоположника української державницької історіографії.

З'ясування оцінок, які надавав Д.Дорошенко історіософії та історичним концепціям істориків-державників і перш за все В.Липинського, є винятково важливим для розуміння ідейних засад історіографічної, історичної творчо-

сті Д.Дорошенка та історичних поглядів, концепцій самого В.Липинського.

Ще одна обставина змушує нас звернутися до життя і творчості цих людей – роковини смерті (70 років з дня смерті В.Липинського та 50 років з дня смерті Д.Дорошенка). Крім того, наступного року (2002) святкуємо 120 років народження цих непересічних особистостей.

Вперше Д.Дорошенко звернувся до творчості В.Липинського у 1912 р., а саме, написав рецензію на його твори у збірнику "Украинская жизнь" [1].

Д.Дорошенко високо цінив В.Липинського як мислителя, громадського, політичного діяча і, звичайно, як історика. Він рецензував, обговорював на сторінках своїх робіт та в українській пресі практично всі праці В.Липинського. В своєму "Огляді української історіографії" (Прага, 1923) Д.Дорошенко присвятив цьому історика доволі великий розділ. Праці "Станіслав Михайло Кричевський" та "Україна на переломі 1657–1659" він називає "найважливішою появою на полі української історіографії останніх двох десятиків років", найсильнішим і найважливішим "з усього чим позначився в новій українській історіографії великий здвиг, який зробили в ній революція і відродження української державності". Д.Дорошенко, за значенням для української історичної науки, ставив В.Липинського на один щабель з М.Грушевським. Праці В.Липинського, на думку історика, були перейняті "тим духом національно-державних устремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії від часів М.Костомарова і В.Антоновича [2; 209-212].

Д.Дорошенко протиставляє праці В.Липинського роботам "істориків-народників" і відзначає, що вчений бачив завдання української історіографії у "воскресенні історичної традиції, у навіязанні тягlosti тих ясних політичних ідей, що присвічували нашим предкам у важніші моменти нашого історичного життя". Отже, тільки звільнившись від ідеології недержавності, усвідомивши весь розмах історії України, широкі державні, організаційні замисли наших предків, можна науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини, – за В.Липинським стверджує Д.Дорошенко [2; 212].

Історик, не подаючи критичного розгляду праць В.Липинського, дає їм високі, цілком позитивні оцінки (посилаючись на С.Томашівського та І.Крип'якевича) [2; 211-212]. Д.Дорошенко віддає прерогативу на науковість оцінки української історії тільки тим дослідникам, які "озброїлися" державницькою ідеологією. На наш погляд, це ілюструє занадто ідеологізовані підходи Д.Дорошенка у його науковій творчості і не надають їм більшої науковості та об'єктивності, до яких прагнув дослідник.

Пізніше Д.Дорошенко неодноразово звертався до постаті В.Липинського. Назвемо лише деякі праці: "Вячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу" [3]; "Vjceslav Lypynskij. Nacrtok z novejsi ukrajinske historiografije" [4]; "V.Lypynskij. Ein Nachruf" [5]; "В.Липинський як історик" [6]; "Джерела й історіографія" [7]; "Вячеслав Липинський. До 15-ти літніх роковин його смерті" [8] (цю статтю було надруковано без вказівки на авторство, яке на нашу думку, за стилем, мовою, манерою викладу безсумнівно належить Д.Дорошенку. До того ж вчений у

той час (1946р.) був президентом Української Вільної Академії Наук і головним редактором її офіційного журналу "Український літопис", в якому надруковано цю роботу).

Монографія Д.Дорошенка "Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу" (1925) була першою обширною публікацією історика, присвяченою В.Липинському і його публіцистичним роботам – трактату "Листи до братів хліборобів" ("Хліборобська Україна", 1920–1925), твір на якому було побудовано ідеологію гетьманського руху, і статті "Покликання "Варягів" чи організація хліборобів", що з'явилася як відповідь на статтю Є.Чикаленка "Де вихід" ("Воля", 1921) [3]. Такий характер носить і невелика стаття Д.Дорошенка "Вячеслав Липинський. До 15-ти літніх роковин його смерті" в якій він розглядає брошуру В.Липинського "До Українських Хліборобів" і "Листи до братів Хліборобів".

Вищезгадані роботи В.Липинського не є суто науковими історичними дослідженнями у вузькому розумінні, ці праці скоріше носять соціологічно-історичний характер. На сторінках цих робіт В.Липинський викладає ідеологічні переконання, погляди на питання української державності, з'ясовує роль суспільних верств у побудові української держави, висловлює власні думки про причини руїни й занепаду української державності, поряд з тим подаючи концепцію української трудової монархії, що набувала вираження в традиційній формі гетьманства.

У вищезгаданій монографії Д.Дорошенко спочатку подає біографію і загальний огляд творчості В.Липинського. У характерній для нього спокійній, толерантній манері і художності популярного викладу, дослідник характеризує В.Липинського як визначного українського історика, політика, великого мислителя, засновника й ідеолога нового гетьманського руху [3; 8-13, 8; 1-4]. Д.Дорошенко захоплюється цією людиною і пише: "В.Липинського не задовольняла наукова праця в затишку архівів та бібліотек; його тягло до живої активної праці; йому хотілося не "писати історію" свого народу, а творити її, робити; по своїй вдачі це був борець, вояк; в його крові озивалася кров тих старих лицарів, що своїм плугом орали цілину українських степів, обертаючи їх в родючі лани, а в слушній потребі боронили мечем рідну землю від ворогів [8; 2-3].

Далі Д.Дорошенко у популярній, доступній формі переповідає зміст і з'ясовує основні думки концепції В.Липинського. Проте, на жаль, автор не аналізує самої концепції історика, що значно збіднює зміст праці. Але треба мати на увазі, що ці роботи Д.Дорошенка були призначені для широких читачьких кіл і ставили перед собою за мету популяризацію основних ідей В.Липинського на що й вказував сам автор. Так, читаємо: "Мені хотілося б не претендувати на оцінку "Листів", улекшити широкій громадській масі ознайомитися з їх змістом" [3; 7-8]. Вважаємо, що Д.Дорошенко не тільки вчасно й вірно зрозумів глобальність і глибину думок В.Липинського, а й те, що його праці надзвичайно важкі для читання і розуміння широкого загалу. Д.Дорошенко, не створивши власної оригінальної концепції українського історичного процесу, стає найближчим співробітником видатного українсь-

кого мислителя, талановитим популяризатором його ідей, наповнює його історіософію конкретно-історичним змістом, стає головним промотором українського "державництва".

Оцінки цих творів В.Липинського вийшли у Д.Дорошенка цілком позитивними, що пояснюється тим впливом, який мав на нього В.Липинський (до й після смерті). Так, він писав: "В усякому разі, від часу появи "Чудацьких думок" Драгоманова українська політична думка не мала твору, який би з такою сміливістю, з таким розмахом порушував болючі питання українського національного життя, так гостро критикував старі пережиті погляди й хиби поняття. Та руйнуючи старе, В.Липинський одночасно ставить на його місце нове, відкриває перед нами нові широкі горизонти, ставить нові завдання і вказує нові шляхи, якими можна ті завдання розв'язати і вирішити" [3; 51].

В пізніших працях Д.Дорошенка, з початку 1930-х рр. можемо бачити елементи критичного ставлення до спадщини В.Липинського, знаходимо їх більш ґрунтовний аналіз. Так, Д.Дорошенко у своїй статті "Vjceslav Lypynskyj. Nacrtok z novejsi ukrajinske historiografije", яка вийшла в 1932 році, подає огляд праць В.Липинського, робить їх підсумок [4]. В цій праці Д.Дорошенко широко користується критикою М.Грушевського праць В.Липинського. Втім, Д.Дорошенко не подає власних коментарів до цієї, а думки М.Грушевського подає селективно, що не в повній мірі висвітлює його погляди. Так, М.Грушевський писав, що в революції Б.Хмельницького нарастив українсько-державний аспект, а козацька старшина була керівною державною верствою, яка мусила дбати про інтереси всієї держави. Крім того, Д.Дорошенко зазначає, що М.Грушевський навіть виправляє хронологію В.Липинського, щодо державницьких планів Б.Хмельницького [9; 66-67]. Проте, автор, не критикуючи В.Липинського фактично приєднується до М.Грушевського, який відкинув гіпотезу останнього, що гетьман і його соратники в 1649р., як і в 1648 р. залишалися на позиціях козацького автономізму у складі Речі Посполитої і твердив, що з січня 1649 р. планом Б.Хмельницького було створення української незалежної держави [10; 21]. Отже, погляди М.Грушевського зовсім не заперечували державотворчої ролі козацької старшини і козацької державності взагалі. Втім, Д.Дорошенко не помічає, або не хоче помічати "державницьких" поглядів "народника" М.Грушевського.

Необхідно відзначити, що Д.Дорошенко в статті "Vjceslav Lypynskyj. Nacrtok z novejsi ukrajinske historiografije" [4], напевно, вперше згадав, що з деякими поглядами та висновками В.Липинського відносно Хмельниччини можна погоджуватись (наприклад, інтерпретація істориком Переяславського договору, прилучення пинської шляхти до Хмельницького і т.д.). Таким чином, можна стверджувати, що Д.Дорошенко після смерті В.Липинського починає спокійніше, більш критично й об'єктивно дивитися на творчість видатного українського історика.

Щодо спадщини В.Липинського, то вже після II Світової війни, в одній з останніх статей присвячених історика Д.Дорошенко зазначив: "Писав Ли-

пинський в добі і в обставинах, значно відмінних від сьогоднішніх, і цим пояснюється, що деякі його – не основні правда погляди – здаються нам на сьогоднішній день уже не актуальними". Це свідчить про подальший розвиток критичних підходів історика до творчої спадщини В.Липинського [8; 8].

Взагалі оцінки Д.Дорошенка історичної творчості В.Липинського дуже високі й цілком позитивні. За характером роботи Д.Дорошенка, присвячені В.Липинському, радше описові, популярні, часто в них відсутнє висвітлення витоків ідеології державницького напрямку в українській історіографії, її зв'язок з "народництвом". Крім того, на наш погляд, Д.Дорошенко не зовсім вірно трактує виникнення українського державництва як суто вітчизняного явища. Історик не показує вплив Краківської історичної державно-консервативної школи (Ю.Шуйський, М.Бобжинський, В.Калинка та ін.) на В.Липинського. Взагалі, в працях Д.Дорошенка добре помітний нахил до "забронзування" провідних історичних концепцій та особистості В.Липинського. Отже, можна твердити, що історичні роботи, В.Липинського й по сьогодні чекають на критичний і об'єктивний аналіз без зайвих ідеологічних навантажень з боку дослідників.

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. Рецензія на книгу "Z dziejow Ukrainy pod redakcyą W.Lipinskiego" // Украинская жизнь. – 1912. – Кн.Х. – С.103-110.
2. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: історія. Політологія. Право. – Київ: "Українознавство", 1996. – 220 с.
3. Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1925. – 51 с.
4. Dorosenko D. V.Lypynskyj. Ein Nachruf // Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Institutes in Berlin. – 1931. – Band III. – S.157-166.
5. Dorosenko D. Vjceslav Lypynskyj. Nacrtok z novejsi ukrajinske historiografije // Casopis Narodniho Musea. – 1932. – Sv.1-2. – 1-18.
6. Дорошенко Д. В.Липинський як історик // Вячеслав Липинський як політик і ідеолог. – Ужгород, 1931. – 56-74.
7. Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Т.І. – Ч.2. – Нью-Йорк, 1949. – С.396-405.
8. В'ячеслав Липинський. До 15-ти літніх роковин його смерті (14.6.1931) // Український літопис. – 1946. – Ч.9. – С.1-8.
9. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982. – №3-4 (74-75). – С.40-78.
10. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця ХVІІІ століття й до наших днів // Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.І. – Київ: "Глобус", 1992. – С.3-15.

***Historyczno-geograficzna specyfika ziem
południowej Ukrainy a polska mniejszość
etniczna w XIX i na początku XX w.
(na przykładzie Odessy)***

Chciałbym zarysować problem liczebności i znaczenia polskiej diaspory na terytorium Południowej Ukrainy w XIX i na początku XX w., czyli w okresie braku zarówno polskiej, jak i ukraińskiej państwowości. Wśród publikacji o roli cudzoziemców w dziejach tego regionu prace o Polakach są nieliczne. Nie pozostaje to w odpowiedniej proporcji do liczebności i znaczenia polskiego etnosu. Bezdyskusyjny jest fakt, że był on zawsze mniejszy, niż w tych rejonach Ukrainy, które, należąc niegdyś do państwa polskiego, znajdowały się zarazem bliżej terenów etnicznie polskich.

Do prawdopodobnych przyczyn tego zjawiska zaliczyć można, m.in., szczególne cechy warunków przyrodniczych oraz przebieg procesów dziejowych na tych terenach. Nasuwają się w związku z tym następujące pytania:

- Jaka była w rozpatrywanym okresie liczebność i pozycja (gospodarcza, społeczna, kulturowa) Polaków na Pd. Ukrainie?
- Czy specyfika miejscowych warunków przyrodniczych i historycznych wywarła na nie zauważalny wpływ?

Spróbuję odpowiedzieć na nie poprzez przyzienie się warunkom przyrodniczym i procesowi dziejowemu na obszarze Południowej Ukrainy oraz zbadanie życiorysów kilkudziesięciu Polaków, których losy w badanym okresie związane były z największym centrum osadniczym regionu - Odessą.

Od niepamiętnych czasów, dominującym etnosem na obszarach dzisiejszej Ukrainy byli Wschodni Słowianie, przez wiele stuleci nazywani przez sąsiadów „Rusią”. Nie wdając się tutaj w dyskusję na temat genezy narodów Wschodniej Słowiańszczyzny stwierdzimy jedynie, że ta jej część, która znalazła się w granicach Rzeczypospolitej, uformowała się ostatecznie w narody Białoruski i Ukraiński. Ten ostatni, który nas tutaj szczególnie interesuje, w językoznawczej „klasyfikacji geograficznej” zaliczany jest do „grupy Rokytnickiej”, której języki (m.in. litewski, białoruski i polski) wykazują szereg istotnych podobieństw w zakresie gramatyki, zasobu leksykalnego oraz wymowy (G.Décsy, 1973, za: A.Majewicz, 1989). Obok szeregu innych cech kulturowych, łączących Ukraińców z Polakami, fakt ten stanowi świadectwo wielowiekowych kontaktów między nimi w ramach sąsiedztwa geograficznego oraz wspólnej państwowości. Skutki tych związków są jedną z najważniejszych przyczyn trudności w identyfikacji obu etnosów na terenach, gdzie występują one obok siebie. Sytuację etniczną dodatkowo komplikuje fakt występowania na Ukrainie także innych znaczących grup etnicznych (zwłaszcza Rosjan i Żydów). Wszystkie te grupy wchodziły w różnorodne wzajemne związki, znajdując się w

rozmaitych fazach procesu kulturowej ekspansji - lub asymilacji. Przypomnieć tu trzeba, że na podziały etniczne nakładają się, w wymiarze kulturowym – ale i politycznym – często daleko od nich ważniejsze podziały religijne, które niekiedy pokrywają się z nimi, czasem zaś przebiegają w zupełnie innej płaszczyźnie, wpływając na powstanie prawdziwej etnokulturowej mozaiki, występującej również w wymiarze terytorialnym.

Znaczenie każdej mniejszości etnicznej nie pozostaje, jak wiadomo, w prostej zależności od liczebności jej członków. Dotyczy to w szczególności polskiej diaspory na Ukrainie. Występuje ponadto niezgodność między oficjalnymi statystykami, a danymi z innych źródeł (n.p. dotyczących odsetka polskich studentów, wskaźników odnoszących się do roli polskich ziemian w gospodarce, biografii działaczy kultury, gospodarki i nauki na terenach guberni zachodnich oraz zapisków kronikarskich), które świadczą o większej liczebności i wpływach Polaków.

Choć innych powodów tego stanu rzeczy może być wiele, zauważyć trzeba, że Polaków na Ukrainie trudno jest wyodrębnić także dlatego, że obustronne procesy asymilacji między Polakami i Ukraińcami (zwanymi przedtem Rusinami) zachodzą tam od stuleci. Geneza wymienionych niżej grup społecznych dobrze ilustruje ten problem.

Jest rzeczą oczywistą, że nie jest obecnie możliwe i celowe rozdzielanie według pochodzenia etnicznego żyjących do lat 20. w. XX w. rosyjskiej części Ukrainy potomków rodów szlacheckich, z których część wywodzi się – jak wiadomo – ze starych, dawno spolonizowanych, elit ukraińskich (kultura niewątpliwie ukraińska zachowała się na Ukrainie głównie wśród włościan).

Wiadomo też, że przez wieki, w miarę umacniania się polskiej warstwy ziemiańskiej, wzrastał napływ na Ukrainę polskiej ludności włościańskiej. Chłopi ci sprowadzani byli z majątków swoich panów, znajdujących się na terenach etnicznie polskich. Zarówno oni, jak i znaczna część ubogiej i zdeklasowanej szlachty (m. in. liczni na Ukrainie, tzw. czynszownicy), którą w połowie XIX w. włączono ukazem do stanu chłopskiego, stopniowo wtapiali się w ukraińskie otoczenie, najdłużej zachowując odrębność religijną, ewentualnie świadomość swego szlactwa (skupienia rzymskokatolickiej szlachty zagrodowej zachowały się tu i ówdzie, n.p. w Żytomierszczyźnie, co najmniej do lat 1930.).

Wiemy wreszcie, że od początku istnienia społeczności kozackiej napływali do niej przedstawiciele różnych etnosów, także z terenów polskich. Element polski był więc w Kozaczyźnie stale obecny, ulegając z czasem ukrainizacji (warto przypomnieć, że Bohdan Chmielnicki, Iwan Mazepa i wielu innych wybitnych Kozaków byli pełnoprawnymi członkami stanu szlacheckiego Rzeczypospolitej). Ostatecznie, resztki polskiego etnosu podzieliły los Kozaków, wchłoniętych przez rosyjski system imperialny.

Odrębne trudności z identyfikacją dotyczą, jak wszędzie na świecie, osób o pochodzeniu mieszanym, tych, które nie deklarują swojej narodowości, wreszcie, koniunkturalnie zmieniających narodowość, jak również tych (najczęściej wybitnych) postaci, dla których zmiana opcji miała charakter świadomego wyboru ideowego, jak n.p. W. Antonowycz (Antonowicz) i

W.Łypynsky (Lipiński).

Tak więc stwierdzić można, że o Polakach na obszarze rosyjskiej części Ukrainy pisze się – i wie – mniej, niż tam znaczyli, ponieważ:

- sprawa ich historycznej obecności na tym obszarze wiąże się ściśle z genezą i poczuciem narodowym Ukraińców, a więc „problem polski” jest w stosunkowo większym stopniu problemem wewnętrznym ziem ukraińskich, niż n.p. problemy: niemiecki, grecki, bułgarski itp.
- liczebność żywiołu polskiego była sztucznie zaniżana zarówno przez dyskryminacyjne praktyki władz rosyjskich, jak i okoliczności życiowe, skłaniające szereg osób do ukrywania swojej narodowości.

Polacy w rosyjskiej części Ukrainy

Największe znaczenie wśród Polaków na Ukrainie mieli zamożni ziemianie. Na przełomie XIX i XX w. było to środowisko liczące nie mniej niż kilkanaście tysięcy osób (patrz n.p. D.Beauvois, 1996). Jako całość, warstwa ziemiańska utrzymała świadomość i kulturę polską do końca istnienia imperium carów. Według wielu badaczy (n.p. J.Kolbuszewskiego 1998, J.Hrycaka, 2000 i in.) właśnie na Ukrainie kultura ta przejawiała się w swej najpełniejszej postaci. Okresowo polscy ziemianie przebywali także w miastach, dokąd przyjeżdżali w związku ze swoją działalnością gospodarczą (zwłaszcza handlem), społeczną, albo dla rozrywki.

Oficjaliści i specjaliści techniczni zatrudniani przez ziemian – nie tylko polskich – do pracy w rolnictwie oraz w działającym przy majątkach przemyśle, którzy wywodzili się najczęściej z niezamożnej szlachty, stanowili następną grupę ludności polskojęzycznej na wsi. Jej liczebność jest dziś trudna do ustalenia. Zapewne nie przekraczała kilkudziesięciu tysięcy osób. Zmierzch warstwy ziemian, który na Ukrainie został gwałtownie przyspieszony przez wojny i rozruchy końca XIX i pierwszej połowy XX w. i doprowadzony do finału w państwie sowieckim, objął również ich współpracowników.

Ludność włościańska z terenów etnicznie polskich, sprowadzana, jak wspomniano wyżej, do dóbr polskich ziemian, zasilona od połowy XIX w. przez zdeklasowaną szlachtę oraz w Noworosji przez wolnych osadników, o ile wcześniej nie uległa asymilacji, została w większości wysiedlona w okresie sowieckim.

Do dynamicznie rozwijających się miast (zwłaszcza do Odessy) przybywały za pracę rzesze wykształconych inteligentów, co pozostawało w związku z faktem, że w imperium rosyjskim przez większość XIX stulecia tylko osoby pochodzenia szlacheckiego mogły się kształcić. Z powodu dużej liczebności niezamożnej szlachty polskiej, znaczna część inteligentów na Ukrainie była Polakami (Beauvois 2000, Epsztejn, 1998). Było wśród nich wielu lekarzy, nauczycieli i innych przedstawicieli inteligentkich zawodów, ale także działacze narodowi i społeczni oraz rewolucyoniści. Warstwa ta niemal równie silnie ucierpiała w okresie sowieckim, jak wymienione poprzednio.

Kolejną kategorią byli Polacy w służbie rosyjskiego państwa (wojskowi, ur-

zędnicy), często nie uważani w źródłach rosyjskich lub ukraińskich za Polaków (niekiedy nie bez racji). Ci jej przedstawiciele, którzy do wczesnych lat 1920. nie wyjechali za granicę, podlegli, jako carscy funkcjonariusze, najostrzejszym represjom.

Najliczniejszą grupą polskiej ludności była biedota miejska o różnym pochodzeniu społecznym (początkowo głównie zbiegli chłopi), wywodząca się z etnicznie polskich regionów imperium. Z braku badań na ten temat, oraz z uwagi na jej niską pozycję społeczną, losy tej grupy są jedynie hipotetyczne. Wydaje się, iż ta jej część, która fizycznie przetrwała na Ukrainie do końca epoki sowieckiej, w większości uległa asymilacji.

Przyroda a osadnictwo na Południowej Ukrainie

Terytorium Ukrainy cechuje się równoleżnikową strefowością przyrodniczą. Ośią rozwoju w dziejach kraju była centralnie usytuowana strefa lasostepu.

Stepy pełniły odmienną funkcję. W okresach ekspansji Słowianie wkraczali w nie głęboko, aż po morskie wybrzeża. Tam właśnie nawiązali kontakt z kulturą bizantyjską. Jednak stepy, szeroko otwierające się ku wschodowi, oferowały przede wszystkim idealne warunki przybywającym z Azji koczownikom, stanowiąc zarazem najdogodniejszą w Europie drogę ku bogatym, gęsto zaludnionym, terenom Południa i Zachodu kontynentu. Obszar ten w czasach historycznych nie cechował się więc ustabilizowanym osadnictwem, żywiąc jedynie wojownicze społeczności pogranicza. Od zainicjowania przez Rosję akcji kolonizacyjnej na uwolnionych z pod władzy ottomańskiej stepach rozpoczął się proces ich zasiedlania, który trwał przez cały wiek XIX.

Dla Rosji zasadnicze znaczenie strategiczne i gospodarcze miał uzyskany poprzez nowe ziemie szeroki dostęp do morza. Najważniejsze osiedla budowane były jako umocnione porty wojenne (Chersoń, Oczaków, Mikołajów, Odessa, i in.). Większość ulokowano w ujściach głównych rzek, lub w ich pobliżu. Towarzyszące ujściom limany osłaniały porty od strony morza, jednak dla większych statków ich wody były zbyt płytkie. Dlatego największy z portów, Odessa, zlokalizowany został przy głębokiej zatoce, szeroko otwierającej się ku morzu. Wkrótce w portach rozwinęły się funkcje handlowe, związane głównie z dalekosiężnym eksportem produkcji rolniczej zaplecza.

Drugą zaletą Południa były korzystne warunki dla rolnictwa. Żyzne gleby, pierwotnie porośnięte roślinnością stepową, na północy czarnoziemne, na południu kasztanowe (niekiedy zasolone), wymagają jednak nawadniania. Klimat jest bowiem nieco zbyt suchy i niestabilny. Być może także dlatego rejony te mają stosunkowo mniejszy udział w produkcji rolniczej Ukrainy. Jednak w miarę oddalania się od wybrzeża warunki te stopniowo się poprawiają.

Południe Ukrainy znane jest także z częstego występowania, po części również uwarunkowanych klimatycznie, klęsk żywiołowych, które pojawiają się niekiedy całymi seriami. W okresie wegetacyjnym spotykane są gwałtowne, nawalne opady, albo długotrwałe susze z silnymi, gorącymi wiatrami, w zimie - odwilże na zmianę z mrozami, przy braku pokrywy śnieżowej. Częste były

epidemie (n.p. dżumy), inwazje szarańczy, czy gryzoni (Herlihy, op.cit. s. 58, 62-64 i 127-128).

W końcu XVIII w. wykorzystywano przede wszystkim najbardziej wartościowe dla hodowli owiec i bydła trawiaste stopy. Do drugiego dziesięciolecia XIX w., kiedy zaczęła się rozwijać uprawa roślin (basztanowych, oleistych, winnej latorośli oraz pszenicy), był to na południu najważniejszy dział rolnictwa (Herlihy, op.cit., s.57-9 i tab.3.1). Korzystne ceny, doskonała jakość pszenicy oraz rosnąca konkurencja na światowym rynku wełny, zdecydowały o ostatecznej dominacji tej produkcji (Herlihy op.cit., tab.1.1.).

Istotnym utrudnieniem dowozu artykułów rolniczych do portów, były niekorzystne dla wodnego transportu cechy głównych rzek. Dniepr, Dniestr i Boh nie były najlepszymi drogami w głąb kraju ze względu na występowanie bystrzy oraz częstych niżówek w lecie (Dniestr ponadto, do r. 1812 stanowił granicę państwową). N.p. w r. 1845 do Odessy leżącej tylko 30 - 120 km od ujść wymienionych rzek przewieziono drogą wodną jedynie 25% dostarczanego tam zboża (Herlihy, op.cit., s.62). Dlatego głównym środkiem jego transportu był wóz, zaprzężony w woły. W ostatnim 40-leciu XIX w., mimo budowy kolei (1865), światowa rola Ukrainy w wywozie zboża zmalała, m.in. z powodu wystąpienia serii niekorzystnych zjawisk przyrodniczych, co wpłynęło na nieregularną podaż towaru (Herlihy, op.cit., s.168 i 207).

Tak więc, nowe regiony oferowały produktywny model ekonomiczny, opierający się w większym stopniu niż gdzie indziej w Rosji na osobistej i ekonomicznej wolności mieszkańców, przyciągając jednostki najbardziej przedsiębiorcze (Herlihy, s.79 i n).

Polacy w Noworossji

Okolo stuletnia przynależność - i to tylko części - tych ziem do Wlk. Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, oraz długo utrzymujące się trudne warunki polityczne, wpłynęły na pierwotnie nieznaczną liczebność ludności polskiej. Później tereny te znalazły się pod kontrolą Porty. Bezpośrednio przed objęciem obszaru przez Rosjan Polaków tam właściwie nie było. Jednak wkrótce wokół rosyjskiego gubernatora ukształtowała się elita, która składała się nie tylko z Rosjan, ale także z polskiej i zagranicznej szlachty (Herlihy, op. cit., s.128). W rozległych dobrach niektórych polskich arystokratów (n.p. Poniatowskich i Potockich), które otrzymali niedawno od cara na południu Ukrainy, osiedlani byli, m.in., chłopci z Polski. Wiadomo też, że gubernator, gen. Kachowski, posyłał emisariuszy do Polski w celu werbunku osiedleńców, którzy zaciągali się do pułków kozackich i huzarskich, lub zostawali chłopami rządowymi. Od 1803 przyznawano im dziesięcioletnie ulgi podatkowe oraz zasiłki pieniężne. Zapiski J.I.Kraszewskiego z 1843 r. zaświadcza o powszechnej obecności Polaków w najpóźniej przyłączonym do Rosji obwodzie Oczakowskim. Jego mieszkańcy składali się z „...Zaporożców i Małorosjan, wychodźców sprzed 1790 r. osiedlonych, Mołdawian, chłopów między 1790 a 1797 osadzonych, Greków Arnautów, Serbów, skarbowych włóścian z Rosji,

zbiegów z Rusi i Polski." (Kraszewski, 1985, s.387-8), zaś ludność powiatu akemańskiego z „...Moldawian, szlachty polskiej, Małorosjan i Wielkorosjan” (op. cit., s.290). Ludność polska była więc oczywistym i powszechnie spotykanym składnikiem miejscowych społeczności. W drugiej połowie XIX w. osiedlali się na południu wolni koloniści z Kongresówki i Galicji. W miastach, do których napłynęły z czasem znaczące kapitały ziemiańskie, pojawili się też polscy inteligenci. Jednak, wg Ljubawskiego (1996), ogólna liczba osób przybyłych do Noworosji z terenów polskich nie była duża (op. cit., s. 389-90).

Polacy w Odessie

W r. 1797 jedna trzecia przebywających w Odessie imigrantów była nielegalna i bez dokumentów, a wielu było cudzoziemcami. Wg A. Skalkowskiego, ludność Odessy liczyła wtedy około 7 tys. (Kraszewski, op.cit. s. 15-16), gdy w 1802 ponad 9 tys. (Ljubawskij, op.cit. s. 388), a za rządów ks. Richelieu - 35 tys. osób. W r. 1819 ok. 3/4 mieszkańców stanowili drobni kupcy, wywodzący się głównie ze zbiegłych poddanych. W latach 1840. liczba mieszkańców była już większa niż w Kijowie. Napływu imigrantów do Odessy (głównie z Ukrainy), rosnącego zwłaszcza od schyłku lat 1880., nie zahamowały rysujące się od lat 1840. negatywne zjawiska gospodarcze. Od połowy XIX w. Odessa pod względem liczby mieszkańców miała 4-tą pozycję w imperium. W latach 1861 – 1914 ludność wzrosła ze 116 tys. do 630 tys. (Herlihy, op. cit., s. 234).

Według relacji Szymona Starowolskiego z ok. 1650 r., okolica w której leży dziś Odessa nadana była około r. 1440 rodzinie Jazłowieckich (za: Kraszewski op. cit., s.94). Już wówczas przez port „w Ankermanie” wysyłano na Cypr podolską pszenicę (S.Sarnicki za: op. cit., s.111). Potem stepy między Dnieprem a Dniestrem opanowali Tatarzy i po przebywających tam niegdyś Polakach nie pozostał żaden ślad.

Według M.K.Ljubawskiego (1996, s.388), pierwsi Polacy pojawili się w Hadżibeju (późniejsza Odessa) wśród zagranicznych kupców, liczących tu na duże zyski. Prekursorem wywozu podolskiej pszenicy przez nowo otwarty port był polski magnat Prot Potocki (Kraszewski, op. cit., s.124). Od początku rosyjskiej kolonizacji znaczna część gruntów w obwodzie Oczakowskim była własnością polskich arystokratów, którzy sprowadzali tam swoich poddanych (byli wśród nich zapewne i chłopcy polscy). Część tych ziem posłużyła później rozwojowi miasta. W celu osiedlenia kolonistów, którzy mieliby zaopatrywać rynek Odessy w produkty rolne, generalny gubernator zakupił pod miastem od hr. Potockiego i gen. Kiślińskiego 18 tys. dziesięcin gruntu (Herlihy, op. cit., s. 29).

Według niemieckiego podróżnika z 1838 r. „... wielu polskich ziemian ma domy i magazyny w Odessie”, jak n.p. hr. Sobański, którego liczne spichrze zbożowe skonfiskowano później, podobnie jak dobra wielu innych ziemian (n.p. Aleksandra Potockiego), za popieranie powstania 1830 r. (op. cit., s. 84). Istniały też spichrze do wynajęcia. „Dla Ukrainy i Podola panów Zbyszewskiego, Iwaszkiewicza i innych, dla Galicji i Austrii [...] Michałowskiego” (Kraszewski, op. cit., przypis na s.135-6). W związku z działalnością ziemian powstawały w mieście

okazałe rezydencje (Herlihy, op. cit. s.84). W 1803 r. wznosił swój pałac hr. Potocki (zamieniony później na Muzeum Sztuki). Szereg innych reprezentacyjnych budowli publicznych projektowanych było przez Polaków. Tak n.p. architekt Gąsiorowski zaprojektował gmach Biblioteki Publicznej (1883), zaś Tolwiński (wraz z Kleinem) przeprojektował (1886) i rozbudował na szkołę rolniczą (1889) pałacyk prezydenta miasta, Marazliego (op. cit. s.165). Środki uzyskiwane z handlu częściowo wydawano na miejscu, co przyczyniło się do rozwoju licznych luksusowych sklepów i restauracji, ale również teatrów i sal koncertowych. Toteż na początku istnienia teatru miejskiego sztuki grane były po polsku. (Kraszewski, op.cit., s.35).

Według danych spisu z 1897, posługujący się językiem polskim jako macierzystym stanowili czwartą, według liczebności, grupę ludności (po rosyjskim, jidis i małoruskim = ukraińskim), liczącą 17 tys. osób, co stanowiło wówczas 4,5% ogółu mieszkańców (Herlihy, op. cit., s.242, tab. 10.2.). W rzeczywistości musiało być ich więcej, część bowiem osób, zachowując świadomość swej narodowości, mogła – z różnych powodów – podać w spisie jako swój pierwszy, język rosyjski, rzadziej ukraiński. Jednak o stosunkowo dużej liczebności i wysokiej pozycji Polaków w Odessie w całym badanym okresie zaświadcza liczne wspomnienia i pamiątniki, m.in. R.Rzewuskiej (1788-1865), J.I.Kraszewskiego (1843) i E.Janiszewskiego (1894-1916).

Liczebność Polaków w Odessie przed samą rewolucją oceniana jest niekiedy na sto tysięcy osób, czyli ponad 15% całej populacji. Nie wiadomo jednak, jak dalece szacunek ten odbiega od rzeczywistości. Zdaniem współczesnego badacza ukraińskiego, liczebność Polaków na pobliskiej Chersońszczyźnie została w tym spisie zaniżona około dwukrotnie. Nawet obecnie ich rola w społeczności tego regionu, oceniona na podstawie ankiet, przeprowadzonych wśród ludności wydaje się być istotniejsza, niż by to wynikało z danych statystycznych (A. A.Czumaczenko, 1997a, b).

Tak więc, prawdopodobnie wiele się nie pomylimy, gdy stwierdzimy, że liczebność Polaków w Odessie na przełomie XIX i XX w. wynosiła nie mniej niż 35 tys. osób (czyli ok. 10% populacji).

Spis z 1897 podaje też (niestety niepełne) dane, dotyczące struktury ludności polskojęzycznej. Wynika z nich, że wśród mężczyzn najwięcej było żołnierzy, robotników i służących. Z renty gruntowej, interesów i dywidend utrzymywało się zaledwie kilkaset osób. Natomiast Polki chętnie zatrudniano jako niańki (Herlihy, op. cit., s. 250-1).

Tak więc, największą grupą byli ludzie niezamożni i bez wykształcenia, często pracujący tylko dorywczo. Dowodzą tego również dane, dotyczące poziomu przeżywalności niemowląt i małych dzieci w grupie polskojęzycznej ludności, które są równie niekorzystne, jak w odniesieniu do ludności ukraińskojęzycznej (op. cit., s. 247, tab. 10.3.).

Mniej liczną grupą byli inteligenci - głównie przedstawiciele wolnych zawodów, naukowcy, urzędnicy i technicy, często aktywni działacze społeczni i polityczni. Wiadomo n.p., że Odessa była w r. 1861 centrum „polsko-ukraińskiego komitetu rewolucyjnego”, skąd rozprzestrzeniały się tajne nici or-

ganizacji powstańczej do Kijowa, Warszawy, Londynu, Paryża i Genui. „Moskowskie Wiedomości” nazwały ją nawet (z pewną przesadą) „...główną bazą operacyjną polskiej działalności i międzynarodowym centrum komunikacji z wszystkimi ośrodkami rewolucyjnymi w Europie”. Nie ulega jednak wątpliwości, że powstańcy wykorzystywali Odessę jako punkt przerzutowy przez granicę. Po upadku powstania niektórzy jego uczestnicy zostali zesłani właśnie do Odessy. (op. cit., s.283).

Analiza życiorysów wybranych osób

W celu lepszego zorientowania się, co reprezentowali sobą i jakie funkcje pełnili polscy obywatele miasta, wykorzystałem słownik biograficzny Polaków w przedrewolucyjnej Rosji A.Kijas (2000) i Nową Encyklopedię Powszechną PWN (1995-99), skąd wyodrębniłem życiorysy około 40 osób związanych z Odessą. Dobór ich nie jest zgodny z przedstawioną wyżej strukturą zawodową Polaków. W słowniku bowiem umieszczono biogramy „...najwybitniejszych Polaków którzy wnieśli znaczący wkład w rozwój cywilizacyjny Rosji ...” (J.Róziewicz, za: A.Kijas, op.cit., z tyłu okładki). Są to w większości intelektualści, wyżsi urzędnicy i wojskowi. Osoby takie w każdej populacji znajdują się w mniejszości (nawet jeśli są w danej diaspory nadreprezentowane). Ich działalność musiała więc zaznaczyć się jakoś w życiu miasta. W zestawieniu są prawie nieobecni ziemianie i przedsiębiorcy oraz - co oczywiste - „zwykli” obywatele. Przeważają naukowcy (16 profesorów wyższych uczelni, głównie przyrodników, prawników i filologów); ponadto występują najczęściej: lekarze (8), prawnicy (5), filologowie (5), zawodowi wojskowi (5, w tym trzech generałów) oraz artyści (6).

Z dalszej analizy wynika, że:

- gros spośród rozpatrywanych żyło w Odessie od początku ostatniej ćwierci XIX w. do r. 1920, a więc w okresie, kiedy apogeum jej gospodarczego rozwoju minęło;
- do połowy XIX w. stosunkowo najwięcej osób urodzonych było na Ukrainie (jednak bardzo mało w Noworosji); na ogół też mieszkali oni w Odessie dłużej, niż miało to miejsce później. Dość często spotykamy osoby urodzone w Królestwie Kongresowym oraz w innych częściach Rosji, głównie jednak w granicach dawnej Polski (Białoruś, Litwa);
- do wczesnych lat 1920. wszyscy rozpatrywani Polacy gremialnie opuścili Odessę, udając się za granicę (gl. do Polski). Większość podjęła pracę na odpowiedzialnych stanowiskach, przyczyniając się wybitnie do budowy nowej państwowości;
- co czwartej spośród badanych osób poświęcone jest hasło w prestiżowej polskiej encyklopedii współczesnej (Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, op. cit.). Zatem odsetek osób wybitnych jest wśród badanych stosunkowo duży.

W ciągu badanego okresu, podobnie jak na całej Ukrainie, polska diaspora w Odessie stale, choć nierównomiernie, malała. Duży wpływ na ten proces mi-

aly oba polskie powstania. Ostateczny jej zanik wiąże się jednak ze skutkami I wojny światowej i rewolucji bolszewickiej. Przypuścić można, że z Odessy wydoszła się tylko niewielka część mieszkających tam Polaków, prawdopodobnie najzamożniejsza i najlepiej politycznie zorientowana. Może też najbardziej związana z polskością. Część spośród pozostałych mogła być w dużym stopniu zasymilowana z miejscową ludnością. W każdym razie, publikacje o nich milczą. Jeszcze przed II wojną światową, na fali czystek i prześladowań, Polacy odessy, podobnie jak wszyscy Polacy w ZSRS (M. Iwanow, 1991), ucierpieli zapewne relatywnie więcej od większości pozostałych mniejszości etnicznych na Ukrainie.

PODSUMOWANIE

W świetle powyższej analizy stwierdzić należy, że liczebność Polaków na Południowej Ukrainie (w tym zwłaszcza w Odessie) musiała być większa niż wynika to z danych oficjalnych. Fakt ten miał wyraźny, choć pośredni, związek z cechami środowiska przyrodniczego. Przez większą część historii „sprzyjało” ono w większym stopniu społecznościom koczowniczym, niż ustabilizowanym rolnikom. Wprawdzie Polacy mogli na Południowej Ukrainie osiedlać się na większą skalę w tym samym okresie co inne grupy etniczne, mieli jednak na ogół gorsze warunki ekspansji niż licznie zamieszkała w sąsiednich guberniach ludność ukraińska oraz popierani przez władze Rosjanie i obcy koloniści.

Odmienna była sytuacja polskich ziemian z terenów Podola, Wołynia i Kijowszczyzny dla których Południowa Ukraina stanowiła bramę dla eksportu produktów rolnych. Choć stosunkowo nieliczni, byli w miastach na Południu, a zwłaszcza w Odessie, grupą bardzo wpływową, odgrywającą doniosłą rolę ekonomiczną i kulturalną.

Podobnie jak w innych miastach imperium położonych w „guberniach zachodnich”, ważne miejsce w Odessie zajmowali polscy inteligenci, których dokonania na polu kultury, nauki, czy działalności społecznej, były równie istotne, jak obecnie niewymiernie.

W rezultacie zawirowań społecznych i politycznych w państwie Rosyjskim na początku XX stulecia obie, wymienione wyżej, grupy ludności polskiej na Ukrainie przestały istnieć. Ci, którzy wyjechali do odrodzonego państwa Polskiego odegrali ogromną rolę przy budowie jego najważniejszych struktur. Wydawać by się więc mogło, że Rosja (lub Ukraina) poniosła straty z racji ich wyjazdu. Byli bowiem ludźmi wykształconymi (w wielu przypadkach wybitnymi), zatrudnionymi w zawodach ważnych społecznie (szkolnictwo wyższe, medycyna, kultura, etc.), silnie związanymi z regionem, często o wysokim poziomie etycznym. Znając losy wielu osób i środowisk w Związku Sowieckim wiemy jednak, że dla tego wyjazdu nie było rozsądnej alternatywy.

Zachodzi pytanie, czy z powodu takiej specyfiki zagadnienia, jaka rysuje się w ramach powyższych rozważań, jest w ogóle możliwe badanie w ujęciu „narodowym”? Ponownie więc pojawia się problem braku jednoznacznych kryteriów narodu (narodowości ?), tym razem również w stosunku do

współczesności. Wydaje się, że przy braku odpowiednich kryteriów oraz dostatecznie ścisłych danych, jak również z powodu słabego poczucia narodowego znacznej części ludności na Ukrainie do połowy w. XIX, dla tego okresu należałoby rozpatrywać daną grupę - oraz jej poszczególnych przedstawicieli - z punktu widzenia charakteru uprawianej działalności i powiązań z otoczeniem oraz cech kulturowych, umożliwiających zakwalifikowanie jej do określonej opcji cywilizacyjnej. „Polskość” wobec danej osoby (czy grupy) orzekać należy na podstawie wyraźnych i jednoznacznych cech lub/i deklaracji. Unikać trzeba określenia „naród” (w dzisiejszym rozumieniu), które nie miało dawniej konotacji ściśle etnicznej, lecz państwową, lub religijną.

Problem innego spojrzenia na korzenie kulturowe i identyfikację narodową zyskuje obecnie coraz większą rangę w świetle narastającego procesu globalizacji, zaś w skali regionalnej - wobec postępującej europejskiej integracji. Trzeba będzie zatem dokonać wyboru między dewizą „jedność w różnorodności” a czymś, co w najskrajniejszej postaci można by nazwać „miłoszewizmem”.

W odniesieniu do naszego polsko-ukraińskiego „podwórka” powinniśmy pamiętać, że rzekoma konieczność każdorazowej etnicznej identyfikacji w odniesieniu do przeszłości jest, co najmniej, niecelowa również z punktu widzenia niezbędności pojednania tych bliskich i potrzebnych sobie wzajemnie narodów.

Na koniec, warto zastanowić się nad pytaniem, czy do podobnych wykazów biograficznych, na jakich oparto tu analizę losów poszczególnych osób, ich nazwiska trafiają dlatego, że były to w swoim czasie wszystkie (lub prawie wszystkie) wybitne osoby danej narodowości w środowisku, czy też są to – z różnych przyczyn - jedynie nieliczne spośród nich ?

Otóż, nie możemy na nie obecnie udzielić ścisłej odpowiedzi. Zakładając jednak, że byli i inni, z kolei zapytać możemy, jak byli liczni i jakie były ich losy ? Może niektórzy figurujący w naszym wykazie są uznani za Polaków jedynie dlatego, że – niejako z konieczności (wojna, rewolucja) - ostatni okres swego życia spędzili w Polsce ?

W świetle tych – i szeregu innych - niewiadomych, n.p. dotyczących losów różnych grup społecznych i etnicznych w okresie sowieckim, rysuje się ważne zadanie dla uczonych na Ukrainie, które oni tylko mogą optymalnie rozwiązywać, mając najlepsze rozeznanie w miejscowych możliwościach organizacyjnych i źródłowych.

Literatura cytowana:

1. Beauvois D. 1996, Walka o ziemię, Pogranicze, Sejny.
2. Beauvois D. 2000, Pochodzenie a wiedza: szlachta a inteligencja polska w XVIII-XIX wieku [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej 2000, red. J. Kłoczowski, vol. 2, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 119-139.
3. Czumaczenko A.A. 1997 a, Etnokulturnyje processy i socjalnaja mifologija, [w:] Zaselennija Pivdnja Ukrainy ...etc, vol. 2, Cherson, s.168-176.

4. Czumaczenco A.A. 1997 b, Fenomen „kulturnoho szoka” na Pivdni Ukrainy ta joho literaturni recepciji [w:] Zaselennija Pivdnja Ukrainy ...etc, vol. 2, Cherson, s.211-216.
5. Epsztejn T. 1998, Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku, Wyd. DiG, Warszawa.
6. Herlihy P. 1986, Odessa: A history, 1794-1914, Harvard University Press, Cambridge.
7. Hrycak J. 2000, Historia Ukrainy 1772 - 1999, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
8. Iwanow M. 1991, Pierwszy naród ukarany, Polacy w Związku Radzieckim 1921 - 1939, PWN, Wrocław.
9. Janiszewski E. 1987, Wspomnienia odessity. 1894 - 1916, Ossolineum, Wrocław, etc.
10. Kijas A. 2000, Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny, Instytut Wyd. Pax, Wyd. Poznańskie, Warszawa - Poznań.
11. Kolbuszewski J. 1998, Kresy, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
12. Kraszewski J.I. 1985, Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września, PIW, Warszawa.
13. Ljubawskij M.K. 1996, Obzor istorii russkoj kolonizacji s drevniejszych wremion i do XX wieku, Izdat. Mosk. U-ta, Moskwa.
14. Majewicz A. 1989, Języki świata i ich klasyfikowanie, PWN, Warszawa.
15. Nowa Encyklopedia Powszechna PWN 1995-1999, vol.1-7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
16. Rzewuska R. 1939, Mémoires de la Comtesse Rosalie Rzewuska (1788 - 1865), ed. Giovannella C. Grenier, vol.1-2, Rome.

W.Rezmer

***Wiceadmiral Jerzy Włodzimierz Świrski (1882-1959) –
organizator i dowódca ukraińskiej i polskiej Marynarki
Wojennej***

Zmiany polityczne, które zaszły w Europie Środkowej w ostatnim dziesięcioleciu sprawiły, że zniknęły najważniejsze przeszkody w badaniach najnowszej historii wojskowej Polski i Ukrainy. Prowadzone obecnie przez historyków polskich i ukraińskich intensywne badania, możliwe dzięki otwarciu w Polsce, na Ukrainie i w Rosji niedostępnych jeszcze niedawno zespołów archiwalnych, owocują wieloma wartościowymi publikacjami naukowymi. Wśród nich są także biografie polityków i wojskowych [1]. Ostatnio pojawiły się w Polsce opracowania próbujące pokazać zbiorczy obraz wyższej kadry wojskowej [2].

Z wspomnianych dzieł wynika, że w początkowym okresie istnienia Wojska Polskiego, na przełomie roku 1918/1919, generalicja polska wywodziła się prawie wyłącznie z korpusu generałów byłych armii zaborczych: austro-węgierskiej i rosyjskiej. Z armii zaborczych: rosyjskiej, austro-węgierskiej i niemieckiej pochodziła także grupa wyższych oficerów, którzy od podstaw

tworzyli polską Marynarkę Wojenną. Kilku z nich nim wstąpiło do Wojska Polskiego przez pewien czas służyło w marynarce ukraińskiej. Niestety, w istniejących w Polsce opracowaniach ten okres ich biografii jest bardzo słabo zbadany. Należy sądzić, że sytuacja ulegnie znaczącej zmianie z chwilą nawiązania ściślejszej współpracy między historykami wojskowymi Polski i Ukrainy. Wspólne badania doprowadzą do pełnego wyjaśnienia drogi życiowej i kariery wojskowej ludzi, którzy odegrali ważną rolę w najnowszej historii obu krajów. Wśród nich jest wiceadmiral Jerzy Włodzimierz Świrski, którego skąpy biogram znajduje się w cytowanym wcześniej opracowaniu O.Kolańczuka, M.Łytwyna i K.Naumenko [3].

Jerzy Włodzimierz Świrski urodził się 4 kwietnia 1882 r. w Kaliszu w rodzinie Włodzimierza, zawodowego oficera armii rosyjskiej, i Celiny z Wasiłowskich. Po ukończeniu dwóch klas szkoły realnej w Warszawie w 1893 r. wstąpił do Korpusu Kadetów w Moskwie, gdzie kształcił się przez sześć lat, do 1899 r. Następne trzy lata, od 1 IX 1899 r. do 5 V 1902, szkolił się w Morskim Korpusie Kadetów w Petersburgu. 6 V 1902 r. został miczmanem. Do października 1903 r. służył na krążowniku „Askold”, najpierw jako oficer wachtowy, potem młodszy oficer nawigacyjny. Na wspomnianym okręcie odbył podróż na Pacyfik. Po powrocie z rejsu z powodu choroby aż do połowy 1905 r. przebywał w Petersburgu jako członek załogi „Askolda”.

W lipcu 1905 r. został przeniesiony z Floty Bałtyckiej do Czarnomorskiej. Od tego momentu przez kilkanaście następnych lat jego losy były ściśle związane z tą właśnie flotą. Początkowo - od lipca do września 1905 r. - był oficerem wachtowym pancernika „Rostisław”, potem (do kwietnia 1906 r.) był rewizorem na transportowcu minowym „Dunaj”, gdzie otrzymał 6 XII 1905 r. awans na lejtnanta (porucznika marynarki). Od maja 1906 r. był oficerem wachtowym na kanonierce „Doniec”, a od października 1907 r. do marca 1908 r. najpierw oficerem minowym, następnie oficerem nawigacyjnym na stawiaczniku min „Dunaj”. W 1908 r. ukończył kurs oficerów nawigacyjnych i uzyskał specjalność nawigacyjną. Od marca do maja tego samego roku sprawował funkcję kierownika wyszkolenia rekrutów na szkolnym minowcu „Kronsztad”. Później przez rok - od maja 1908 r. do maja 1909 r. był oficerem nawigacyjnym na krążowniku „Pamiat' Mierkurija”. Równocześnie wchodził w skład komisji do spraw technicznego usprawnienia nawigacji Floty Czarnomorskiej. Kolejny rok to służba jako oficer nawigacyjny jachtu „Kolchida”, skąd w maju 1910 r. ponownie skierowano go na stanowisko oficera nawigacyjnego krążownika „Pamiat' Mierkurija” i oddelegowano na krążownik „Kaguł”, na czas podróży rosyjskiego ministra marynarki. We wrześniu tego samego roku został znowu przeniesiony, tym razem na okręt liniowy „Jewstafij”. Na okręcie tym był oficerem nawigacyjnym aż do września 1911 r. Wtedy to skierowano go na stanowisko flagowego oficera nawigacyjnego Dywizjonu Torpedowców na Morzu Czarnym. 23 marca 1912 r. awansował na starszego lejtnanta. W lipcu tego samego roku został flagowym oficerem nawigacyjnym 2 Brygady Okrętów Liniowych na Morzu Czarnym (zaokrętowany był na okręcie liniowym „Pantielejmon”) i sprawował tę funkcję do kwietnia 1914 r. W trakcie tego, w marcu 1914

r., był członkiem komisji egzaminacyjnej kadetów oraz komisji, która ponownie opracowywała instrukcję wyławiania min.

W chwili wybuchu I wojny światowej Jerzy Świrski przebywał w Głównym Sztabie Floty Czarnomorskiej, w którym aż do jesieni 1917 r. pełnił funkcję głównego nawigatora. 6 grudnia 1914 r. dostał kolejny awans – na kapitana II rangi. W tym okresie wchodził także w skład komisji egzaminacyjnej sterników Brygady Okrętów Podwodnych, dowodzonej przez innego Polaka – kontradmirała Wacława Kłoczowskiego, oraz był członkiem innych komisji egzaminacyjnych dla sygnalistów i dalmierzystów. 28 lipca 1917 r. awansował na kapitana I rangi.

Wspomniany kontradmirał Wacław Kłoczowski po rewolucji bolszewickiej opuścił marynarkę rosyjską i na krótko związał się z ukraińską marynarką wojenną, gdyż 10 czerwca 1918 r. został przedstawicielem Ministerstwa Spraw Morskich Państwa Ukraińskiego Pawło Skoropadskiego do utrzymywania kontaktów z dowództwem wojsk niemieckich okupujących Ukrainę. 12 listopada 1918 r. kontradmirała Kłoczowskiego mianowano tymczasowym dowódcą sił morskich Ukrainy, potem gen. Denikin wyznaczył go komendantem portu sewastopolskiego. Ostatecznie 3 marca 1919 r. przyjęto go do Wojska Polskiego.

22 grudnia 1917 r. w Kijowie powołano Ukraiński Generalny Sekretariat Spraw Morskich, przemianowany w marcu 1918 r. na Ministerstwo Spraw Morskich. Na jego czele stanął Dmytro Antonowycz. Był cywilem, miał więc niewielkie rozeznanie w problemach floty wojennej. Jednym z najważniejszych była kwestia ukrainizacji okrętów, na których większość załóg stanowili oficerowie i marynarze narodowości rosyjskiej. Być może dla osłabienia wpływów rosyjskich, władze ukraińskie postanowiły przyjąć na służbę dawnych oficerów carskich narodowości polskiej. Prawdopodobnie w tych właśnie okolicznościach na przełomie 1917/1918 r. kpt. I rangi Jerzy Świrski podjął pracę w ukraińskim Ministerstwie Spraw Morskich. Jest to jednak tylko hipoteza. Okres służby Jerzego Świrskiego w ukraińskiej marynarce wojennej w 1918 r. należy do najmniej znanych. W polskich opracowaniach poświęconych Marynarce Wojennej oraz w opublikowanych biografiiach Świrskiego o jego służbie w marynarce ukraińskiej przeczytać można tylko jedno lub dwuzdaniowe wzmianki. Np. prof. Piotr Stawecki w cytowanym dziele napisał: „Po okupacji Sewastopola przez Niemców w maju 1918 i przejściu większości rosyjskich okrętów wojennych do Ukrainy przeszedł automatycznie do służby ukraińskiej. Wkrótce jednak po objęciu władzy przez atamana Petlurę wystąpił ze służby; oddał się do dyspozycji Komendy Naczelnej przy Dowództwie WP na Wschodzie (w Odessie) i poświęcił pracę dla delegacji polskiej na konferencji pokojowej w Wersalu” [4]. W opracowaniu poświęconym polskim kadrom morskim czytamy, że Jerzy Włodzimierz Świrski był: „1 VI-13 XI 1918 szefem Głównego Sztabu Morskiego w Ministerstwie Marynarki Ukraińskiej Republiki Ludowej. Z funkcji tej zrezygnował i podporządkował się Naczelnemu Polskiemu Komitetowi Wojskowemu na Wschodzie, po czym stanął na czele powstającej na południu Rosji Ligi Odrodzenia Marynarki Polskiej” [5].

Z dokumentów personalnych J.W.Świrskiego przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz w Instytucie Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego Londynie wynika, że od 1 czerwca do 17 grudnia 1918 r. był szefem Głównego Sztabu Morskiego Ministerstwa Marynarki Ukraińskiej Republiki Ludowej, na której czele stał wtedy hetman Skoropadski [6]. Niestety, ani w znanych mi materiałach polskich, ani w ukraińskiej literaturze przedmiotu nie znalazłem żadnych informacji o działalności Świrskiego na tym stanowisku. Przypuszczalnie problem ten będzie można rozwiązać dopiero po skrupulatnej kwerendzie w archiwach ukraińskich.

Po rezygnacji ze służby w marynarce ukraińskiej J.W.Świrski pozostał nad Morzem Czarnym w Odessie. Od 17 grudnia 1918 r. podjął współpracę z Komitetem Naczelny przy Dowództwie Wojsk Polskich na Wschodzie, który zajmował się skupianiem i organizowaniem polskich oficerów. Zbierał także dzieła i wojskowe podręczniki morskie i przygotowywał najrozmaitsze materiały, które później miały posłużyć do obrony polskich interesów morskich na konferencji pokojowej [7].

W dniu 23 marca 1919 r. J.W.Świrski przybył do Paryża wezwany tam przez gen. Józefa Hallera. Podjął pracę w Komitecie Narodowym Polskim. Po kilkunastu dniach, 11 kwietnia 1919 r. wyjechał do Warszawy, gdzie trzy dni później otrzymał przydział do Departamentu Spraw Morskich Ministerstwa Spraw Wojskowych. 27 kwietnia został szefem Sekcji Organizacyjnej tegoż Departamentu, a 10 lipca zastępcą szefa Departamentu. W lipcu wyjeżdża w składzie delegacji polskiej do Berlina w celu uregulowania wzajemnych stosunków. W Wojsku Polskim otrzymał stopień pułkownika marynarki (po weryfikacji i wprowadzeniu stopni w marynarce wojennej – komandor ze starszeństwem na dzień 1 VI 1919 r.).

Jednym z najważniejszych zadań Departamentu Spraw Morskich było przygotowanie sił i środków potrzebnych do przejęcia od Niemców wybrzeża. W trakcie prac z tym związanych J.W.Świrski wystąpił z propozycją utworzenia lotnictwa morskiego po przejęciu bazy lotnictwa niemieckiego w Pucku. W grudniu 1919 r. Świrski zastępował kontradmirała Kazimierza Porębskiego w Radzie Wojskowej rozpatrującej projekt utworzenia Urzędu Morskiego.

W dniu 23 kwietnia J.W.Świrskiego mianowano dowódcą Wybrzeża Morskiego, lecz stanowiska tego nie objął, a zamiast niego obowiązki te pełnił płk mar. Witold Panasewicz. Świrski natomiast od 7 sierpnia 1920 r. pełnił czasowo obowiązki szefa Departamentu Spraw Morskich, gdyż kontradmirał Porębski został wyznaczony na dowódcę odcinka obrony „Zegrze”.

27 sierpnia ponownie odchodzi do Pucka na stanowisko dowódcy Wybrzeża Morskiego. W trakcie wykonywania tych obowiązków został 29 stycznia 1921 r. członkiem Komisji Budowy Portu Wojennego Gdynia. Z tego też powodu znalazł się w podkomisji sejmowej i w dniach 28-29 maja 1921 r. brał udział w uroczystościach poświęcenia rozpoczętych robót portowych.

Od 1 stycznia 1922 r. do 18 maja 1925 r. był dowódcą polskiej Floty. Sprzeciwiał się wyłączeniu spraw Marynarki Wojennej z gestii Ministerstwa Spraw Wojskowych i uzyskał poparcie w tej kwestii ministra spraw wojskowych

gen. Kazimierza Sosnkowskiego. 29 kwietnia uczestniczył w otwarciu portu w Gdyni, a kilka miesięcy później – 8 sierpnia 1925 r. przeniósł Dowództwo Floty z Pucka do Gdyni na Grabówek.

Ukoronowaniem jego kariery marynarskiej było jednak mianowanie w dniu 19 maja 1925 r. na stanowisko szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej. W tej roli witał w Gdyni prezydenta Rzeczypospolitej Stanisława Wojciechowskiego. 1 stycznia 1931 r. otrzymał awans na kontradmirała.

J.W.Świrski jako szef Kierownictwa Marynarki Wojennej miał ogromny wpływ na tempo i kierunki jej rozwoju. 2 kwietnia 1926 r. podpisał w Paryżu umowę w imieniu skarbu państwa z Chantiers Navals Français w Caen na budowę dwóch kontrtorpedowców. 1 grudnia tego samego roku podpisał umowę ze stoczną Austina Normanda na budowę trzech okrętów podwodnych. Pierwszy kontrtorpedowiec ORP „Wicher” został zwodowany 10 lipca 1928 r., drugi – ORP „Burza” 16 kwietnia 1929 r. [8] Zbudowane we francuskiej stoczni okręty podwodne „Wilk”, „Ryś” i „Żbik” wcielono do służby w polskiej flocie w latach 1929-1932. W styczniu 1933 r. stocznie krajowe przystąpiły do budowy czterech trałowców: „Jaskółki”, „Mewy”, „Rybitwy” i „Czajki”, które włączone zostały w skład floty w latach 1935-1936, na miejsce wycofanych starych, poniemieckich trałowców o tych samych nazwach. 11 maja 1934 r. z francuską stoczną w Hawr zawarto umowę o budowie stawiacza min „Gryf” – okrętu uniwersalnego, o wyporności 2250 ton, mogącego zabrać na swoje pokłady i postawić około 600 min, mającego stosunkowo silne uzbrojenie artyleryjskie, złożone z sześciu dział kal. 120 mm. Okręt™ ten wszedł do służby 27 lutego 1938 r. Jednocześnie z budową „Gryfa”, 29 marca 1935 r. podpisano umowę z brytyjską firmą Samuela White’a w Cowes na dostawę do Polski dwóch nowoczesnych niszczycieli. Pierwszy z nich – ORP „Grom” przyплыł do Gdyni 11 maja 1937 r., a drugi – ORP „Błyskawica” – 1 grudnia tegoż roku. W następnych latach flotę zasilili jeszcze dwa okręty podwodne – ORP „Orzeł” i ORP „Sęp”, wybudowane na podstawie umowy z 29 stycznia 1936 r. w stocznich holenderskich. Były to jednostki duże, zwane podwodnymi krążownikami, o wyporności nawodnej 1100 ton i podwodnej 1473 ton. Uzbrojone w 12 wyrzutni torpedowych. Pierwszy przybył do Gdyni 10 lutego 1939 r., a drugi – 18 kwietnia tego samego roku. Latem 1939 r. flotę zasilili jeszcze dwa trałowce, wybudowane w stocznich krajowych: ORP „Żuraw” i ORP „Czapla”.

Oprócz budowy floty kontradmirał Świrski położył duże zasługi przy budowie portu wojennego Gdynia-Oksywie, przy rozbudowie infrastruktury wojenno-morskiej na polskim Wybrzeżu, wybudowano za jego kadencji baterie artylerii nadbrzeżnej na Półwyspie Helskim i do obrony Gdyni. Świrski rozwinął także szkolnictwo Marynarki Wojennej.

W dniach od 23 do 30 maja 1939 r. kontradmirał Świrski uczestniczył w polsko-brytyjskich rozmowach sztabowych w Warszawie. Zdając sobie sprawę z beznadziejnego położenia operacyjnego polskiej floty, nie chcąc dopuścić do zagłady wszystkich okrętów, w przeddzień wybuchu II wojny światowej kontradmirał Świrski podjął decyzję odesłania trzech niszczycieli: „ORP Błyskawica”, ORP „Grom” i ORP „Burza”, do portów sojuszniczej Wielkiej

Brytanii.

Po wybuchu wojny przebywał do 5 września 1939 r. z całym Kierownictwem Marynarki Wojennej w Warszawie. Następnie z personelem ewakuował się do Pińska. Tam 12 września podzielił Kierownictwo marynarki Wojennej na dwie grupy. Sam z szefem sztabu komandorem Karolem Korytowskim i częścią oficerów zamierzał dołączyć do Naczelnego Dowództwa we Włodzimierzu Wołyńskim. 14 września opuścił Pińsk. Nocą z 17/18 września przekroczył granicę rumuńską w Kosowie razem z Naczelnym Dowództwem.

Nie został internowany lecz już 27 września wyjechał do Bukaresztu, a stamtąd 3 października do Paryża. 6 października pojawił się w stolicy Francji i tam dzień później podporządkował się rządowi kierowanemu przez gen. Władysława Sikorskiego.

Gen. Władysław Sikorski, był nie tylko premierem lecz również Naczelnym Wodzem. On właśnie ponownie powołał 11 października kontradmirała Świrskiego na stanowisko szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej z siedzibą w hotelu „Regina” w Paryżu. 18 listopada Świrski wraz z gen. Sikorskim i ambasadorem Edwardem Raczyńskim podpisali w Londynie polsko-brytyjską umowę morską.

Realizując postanowienia tej umowy 29 listopada 1939 r. kontradmirał Świrski przenosi Kierownictwo Marynarki Wojennej do Londynu. Od tego momentu aż do zakończenia II wojny światowej Londyn stał się miejscem skąd Świrski dowodził polską marynarką. Doceniając jego zasługi 19 stycznia 1941 r. Naczelny Wódz awansuje go na wiceadmirała. Pod jego kierownictwem Polska Marynarka Wojenna rozwinęła się w małą, lecz nowoczesną flotę. Okręty przekazywali sojusznicy zachodni na podstawie umów z 3 grudnia 1940 r. i 29 czerwca 1944 r. Wiceadmirał Świrski bardzo dbał o rozwój ilościowy i jakościowy Polskiej Marynarki Wojennej na Zachodzie. Dążył do tego by stała się wartościowym sojusznikiem Royal Navy. Już w pierwszej fazie wojny postulował przyłączenie do Polski Szczecina wraz z wyspą Rugią oraz przyłączenie Prus Wschodnich.

Po zakończeniu wojny wiceadmirał Świrski pozostał w Anglii. Protestował przeciwko stanowisku brytyjskiej admiralicji zamierzającej przekazać polskie okręty władzom Polski Ludowej.

30 listopada zakończył służbę w Polskiej Marynarce Wojennej. Pozostał jednak nadal aktywny, np. był wiceprzewodniczącym Rady Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego w Londynie. Anglii. Mieszkał w Londynie. Komunistyczne władze w kraju pozbawiły go w 1945 r. obywatelstwa polskiego, tak jak i wielu wyższych dowódców Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

Zmarł w Londynie 12 czerwca 1959 r., pochowany został na cmentarzu Brompton we wspólnym grobie z żoną Marią.

Literatura:

1. Zob. np. Z. Mierziński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990; Z. Machaliński, *Admirałowie polscy 1919-1950*; P. Stawicki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994; *Історія України в особах*

- XIX-XX ст, Київ 1995; О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко, Генералітет українських визвольних змагнь, Львів 1995.
2. J. Tuliszka, Wyższa kadra dowódcza polskiej Marynarki Wojennej II Rzeczypospolitej, Toruń 2000.
 3. О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко, op. cit., s. 89.
 4. P. Stawecki, op. cit., s. 331.
 5. Kadry morskie Rzeczypospolitej, t. II: Polska Marynarka Wojenna, cz. I: Korpus oficerów 1918-1947, pod red. J. K. Sawickiego, Gdynia 1996, s. 448.
 6. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW),teczka personalna J. W. Świrskiego, sygn. 12360; Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, Zeszyt ewidencyjny J. W. Świrskiego, sygn. Mar.V/Pers.
 7. CAW,teczka personalna, sygn. 12360, Zaświadczenie z 3 I 1920 r.
 8. Kalendarium dziejów Polskiej Marynarki Wojennej 1918-1993, Gdynia 1993, s. 117 i 209.

M.Klimecki

Uwagi o polskiej obecności wojskowej i politycznej w Odessie w 1918 r. i wiosną 1919 r.

W końcu XIX w. Odessa [1] zajmowała ważne miejsce w życiu polskich skupisk państwa Romanowów, a przede wszystkim Ukrainy. Dla ziemian i przemysłowców była, obok Kijowa, miastem w którym finalizowano interesy i wydawano część uzyskanych pieniędzy. W Odessie pracowała też inteligencja polskiego pochodzenia. Polacy znajdowali się również w innych warstwach miejskiej społeczności, m. in. portowym proletariacie.

Zmiany, jakie rozpoczęły się wiosną 1917 r. na południowym obszarze rozpadającego się państwa rosyjskiego bardzo głęboko naruszyły struktury społeczne. Rewolucje lutowa i październikowa 1917 r., następnie działania wojsk niemieckich i austro - węgierskich, ukraińskich, "białych" rosyjskich i rewolucyjnych zniszczyły poczucie stabilizacji i bezpieczeństwa również polskich mieszkańców Ukrainy. W zaistniałej sytuacji mogli wybrać jedną z kilku możliwości postępowania: zaakceptować niepodległość Ukrainy i pozostać na jej obszarze, uznając Centralną Radę, następnie Hetmanat a w końcu Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej, wesprzeć opcję rosyjską a ukraińskie instytucje państwowe potraktować jako uzurpatorskie lub podjąć postanowienie o wyjeździe na obszary organizującego się polskiego państwa. Ta ostatnia decyzja była szczególnie trudna dla rodzin od pokoleń mieszkających na Ukrainie i dysponujących na niej majątkiem nieruchomym. Przy tym niektóre z nich odwoływały się także do swoich miejscowych korzeni i choć należały do społeczności katolickiej, a w domu posługiwały się językiem polskim gotowe były do uznania się za także za Ukraińców.

W nieco innej sytuacji zaleźli się Polacy, którzy nad ukraińskie wybrzeże Morza Czarnego trafili na skutek działań wojennych i rewolucji, przede

wszystkim służący w rosyjskich wojskach lub Legionach Polskich (od końca 1916 r. w Polskim Korpusie Posiłkowym) walczących do sierpnia 1914 r. w ramach wojsk austriackich [2]. Możemy też domniemywać, iż na tych obszarach przebywała pewna ilość dezertierów polskiej narodowości z armii austriackiej. Ich wyborem najczęściej stawało się wstępowanie do narodowych oddziałów, energicznie organizowanych przez Związek Wojskowych Polaków (ZWP).

Latem 1917 r. polskich ochotników i wojskowych przebywających w Odessie odsyłano do 2 dywizji strzelców I Korpusu Polskiego. Jednak z uwagi na trudności jakie napotykało przerzucanie mniejszych grup żołnierzy przez ogarnięte rewolucją obszary, odesski Komitet Wykonawczy ZWP podjął pod koniec 1917 r. decyzję o organizacji silnego oddziału w samym mieście. Odpowiedzialność za prace nad jego sformowaniem powierzył chor. Stanisławowi Ładzie, a 8 marca 1918 r. kpt. Stanisławowi Skrzyńskiemu.

Wybór kpt. Skrzyńskiego na organizatora i dowódcę formowanego w Odessie polskiego oddziału należy uznać za bardzo trafny. Stanisław Skrzyński urodził się w rodzinie osiadłej w guberni chersońskiej. Wybrał karierę zawodowego oficera. W 1900 r. ukończył odesską Oficerską Szkołę Piechoty. Uczestniczył w rosyjskiej interwencji zbrojnej w Chinach w 1900 – 1901 r. i wojnie z Japonią w 1904 – 1905 r. Rany odniesione w tej ostatniej wojnie zmusiły go do opuszczenia szeregów ale w 1914 r. ponownie wstąpił do wojska i służył m. in. w sztabie Szefostwa Służby Zaopatrzenia Frontu Rumuńskiego [3]. Z racji wykonywanych wówczas obowiązków często przebywał w Odessie i utrzymywał bliskie kontakty z ziemianami i przemysłowcami.

Zamiarem kpt. Skrzyńskiego było sformowanie na obszarze Odesskiego Okręgu Wojskowego polskiego korpusu. Wczesną wiosną 1918 r. w szeregach polskich sił zbrojnych w Odessie miało się znajdować ok. 1.5 - 2 tys. żołnierzy. Składały się one m. in. ze szczupłych liczebnie jednostek: pułku piechoty (dowódca płk Kazimierz Szymański), dwóch szwadronów jazdy (rtm. Michał Prażmowski i rtm. Jan Sawicki), dywizjonu artylerii (płk Mikołaj Mrozowski), kompanii karabinów maszynowych (kpt. Józef Mellerowicz), oddziałów samochodowego i lotniczego, komendy etapów oraz szpitala polowego (dr Lasowski). Szefem sztabu kpt. Skrzyńskiego został chor. Stanisław Łada, następnie płk inż. Czesław Rybiński. Na czele oddziału mobilizacyjnego sztabu stanął kpt. Marian Czerniewski [4].

Dowodzone przez kpt. Stanisława Skrzyńskiego oddziały zasilala miejscowa polska młodzież. Przechodziły one intensywne szkolenie wojskowe, a także uczestniczyły w starciach z oddziałami ocenianymi jako bolszewickie lub rabunkowe. W szeregach panowało przekonanie, iż odesska formacja jest częścią przyszłej armii Królestwa Polskiego, a zwierzchnictwo nad nią powinna jak najszybciej przejąć Rada Regencyjna [5].

O losach polskich żołnierzy przesądziła wroga postawa austriackich wyższych komend oddziałów okupujących południowe tereny Ukrainy. W Odessie austriaccy i węgierscy żołnierze znaleźli się ok. połowy marca 1918 r. Po krótkich wahaniach austriackie dowództwo wydało 14 kwietnia rozkaz nakazujący przeniesienie formacji kpt. Stanisława Skrzyńskiego z Odessy w

rejon miejscowości Chmielnik i Janów. Rozkaz ten w polskim sztabie oceniono jako zapowiedź rozbrojenia żołnierzy i aresztowania tych, którzy pochodzili z zaboru austriackiego. W tej sytuacji kpt. Skrzyński zarządził 19 kwietnia uroczysty przegląd swoich oddziałów na Placu Aleksandryjskim. Po mszy polowej wydał rozkaz demobilizujący jednostkę. Broń i sprzęt wojskowy pośpiesznie przekazano władzom miejskim, a sztandar parafii katolickiej. Żołnierze po zdjęciu mundurów szukali schronienia w polskich domach i okolicznych majątkach ziemskich oraz podjęli próby przedostania się do innych polskich jednostek, tworzonych na obszarze byłego cesarstwa rosyjskiego. Niektórym z nich udało się ostatecznie trafić do formowanej na Kubaniu 4 dywizji strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego. Pewna, trudna dziś do precyzyjnego oszacowania grupa, znalazła się w konspiracyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), również działającej w Odessie.

Większość podkomendnych kpt. Stanisława Skrzyńskiego do niepodległościowych aspiracji Ukraińców odnosiła się obojętnie lub niechętnie. Ten stan rzeczy nie uległ zmianom w następnych tygodniach. Postawy czynnie wspierające ukraińską niepodległość (np. Jerzego Włodzimierza Świrskiego) nie należały do powszechnych. Zaryzykuję stwierdzenie, iż w tym czasie znaczna część polskiego ziemiaństwa i inteligencji porządek i pozostanie na Ukrainie wiązała z wojskowym sukcesem gen. Antona Denikina, oddziałów Ententy i do pewnego stopnia z opieką Polski. Na sceptycznym stosunku do ukraińskich wysiłków niepodległościowych tej grupy Polaków ważył zarówno zatarg zbrojny między Polską a Zachodnio Ukraińską Republiką Ludową i Ukraińską republiką Ludową, jak i pozbawione podstaw obawy przed bolszewizacją wojsk Symona Petlury.

Rozpoczęta 1 listopada 1918 r. polsko-ukraińska wojna o przyszłość Lwowa i wschodniej Galicji zaktywizowała również polskie wojskowe i polityczne środowiska konspiracyjne działające na Ukrainie. 3 listopada 1918 r. członek Polskiej Organizacji Wojskowej Michał Sokolnicki spotkał się w Odessie z francuskim porucznikiem Henri Villaimem. Ten oficer przed 1914 r. pracujący w Kijowie, ożeniony z Polką i znający język polski od października 1918 r. utrzymywał, na polecenie swoich przełożonych z Francuskiej Misji Wojskowej w Jassach, kontakty z POW. Sokolnicki skłonił go, aby udał się do Lwowa i wykorzystując swój mundur oraz status oficera Ententy wsparł polską stronę konfliktu. Postawa por. Villaima'a zaprezentowana we Lwowie ułatwiła wyparcie ukraińskich wojsk z tego miasta w nocy z 21 na 22 listopada 1918 r. Francuz wymusił bowiem na ukraińskiej komendzie przedłużenie zawieszenia broni we Lwowie. Tym samym umożliwił wzmocnienie i reorganizację walczących w nim polskich oddziałów [6]. Mniej przemyślane działania podjął ówczesny komendant Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie były oficer I Brygady Legionów Polskich Leopold Lis-Kula. 4 listopada zorganizował w Odessie naradę przedstawicieli polskich konspiratorów. Zakończyła się ona decyzją przeprowadzenia tajnej mobilizacji POW i przebicia się przez Radziwiłłów do Lwowa. Jej przeprowadzenie okazało się jednak niemożliwe. Słabe liczebnie, źle uzbrojone polskie grupy były rozpraszane przez ukraińskie wojska. W

okolice Lwowa dotarły jedynie dwa zmobilizowane przez Lisa-Kulę patrole. Większość peowiaków przedostała się na Lubelszczyznę lub powróciła do prac konspiracyjnych na Ukrainie [7].

W narastającym zamieszaniu Odesę okupowaną przez wojska austro-węgierskie, a następnie Ententy uważano w polskich środowiskach za miejsce bezpiecznego schronienia, pozwalające na doczekanie ustabilizowania sytuacji na Ukrainie. Jej atrakcyjność w pierwszych tygodniach 1919 r. zwiększały: ponowne wejście do składu garnizonu Odessy polskich oddziałów i zaistnienie w mieście placówki dyplomatycznej (określanej jako konsulat), energicznie prowadzonej przez hr. Zdzisława Belinę-Brzozowskiego.

Trzon polskich oddziałów wojskowych znajdujących się w Odessie w pierwszych tygodniach 1919 r. stanowiła 4 dywizja strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego, utworzona jeszcze latem 1918 r. na Kubaniu. Do grona organizatorów jej oddziałów należeli obok Polaków wywodzących się z wojsk rosyjskich także byli oficerowie Legionów Polskich. Do tej ostatniej grupy oficerów należeli m. in. płk Michał Żymierski, ppłk. Franciszek Sikorski czy ppłk Juliusz Zulauf. Dywizję starano się utworzyć na drodze poboru wśród ludności polskiej, zamieszkałej na terenach utrzymywanych przez armie rosyjskich "białych" generałów [8].

Dywizja organizowała się za zgodą rosyjskich wyższych dowódców gen. Michaiła Aleksiejewa i gen. Antona Denikina. Formalnie uznawano ją za część Armii Polskiej, sformowanej we Francji na mocy dekretu jej prezydenta Raymonda Poincaré z czerwca 1917 r. Dysponowała statusem autonomicznego elementu sił zbrojnych Ententy i podlegała jej naczelnemu wodzowi marsz. Ferdinandowi Foch'owi. W połowie listopada 1918 r. zabiegi o przejęcie kontroli nad polskimi oddziałami pozostającymi poza tymczasowymi granicami Polski rozpoczął Józef Piłsudski [9].

Kłeska państw centralnych wymusiła na Entencie m. in. konieczność rozwiązania problemu zastąpienia wojsk austro-węgierskich na południowych obszarach Ukrainy oddziałami zdolnymi do przeciwstawienia się Armii Czerwonej. Wśród czołowych polityków i dowódców zwycięskich mocarstw na wadze zyskała koncepcja militarnego i wojskowego wsparcia "białej" Rosji przez odpowiednio zorganizowane siły ekspedycyjne. Na miejsce lądowania korpusu wyznaczono m. in. Odesę.

Decyzją marsz. Ferdinanda Focha organizowane na Kubaniu polskie oddziały zostały skoncentrowane w Noworosijsku i następnie drogą morską (okrętem "Sarotow") przewiezione do Odessy. 1 grudnia 1918 r. pierwsi podwładni gen. Lucjana Żeligowskiego zeszli do portu. Razem z "białymi" oddziałami rosyjskimi i niewielkim oddziałem francuskich marynarzy utworzyli garnizon miasta, stopniowo przejmując je od wojsk austro-węgierskich i niemieckich. Po przybyciu kolejnych transportów dywizja przekroczyła stan 3 tys. ludzi. Zorganizowano ją w trzy pułki piechoty (ppłk. Michała Żymierskiego, ppłk. Franciszka Sikorskiego i płk. Stanisława Małachowskiego), pułk jazdy (rtm. Konstantego Plisowskiego) i dywizjon artylerii (kpt. Przemysław Barthel de Weydenthała). Wszystkie jednostki miały niepełne stany osobowe. Dywizję

szkolono według regulaminów wydanych przez I Korpus Polski. Otrzymała broń i wyposażenie rosyjskiej, a potem również francuskiej produkcji.

Po wylądowaniu oddziałów francuskich i greckich gen. Żeligowskiego podporządkowano francuskiemu generałowi d'Anselme. Zaprowiantowanie dywizji oraz jej zaopatrzenie w broń i amunicję należało teraz do obowiązków odpowiednich francuskich służb kwatermistrzowskich. Za otrzymane od nich środki finansowe dokonano m. in. zakupu "do 400 bardzo dobrych koni" [10]. Szybko jednak okazało się, iż zrujnowane wcześniejszymi walkami terytorium południowej Ukrainy nie jest w stanie zapewnić dostatecznej ilości wyżywienia dla żołnierzy Ententy. Całkowicie też zawiodły próby jej dostarczania drogą morską. Pojawiły się również problemy z umundurowaniem żołnierzy. Brakowało przede wszystkim butów i płaszczy.

Żołnierze 4 dywizji strzelców spodziewali się, iż Odessa stanowi jedynie miejsce krótkiego odpoczynku w drodze do kraju. Skierowanie do walki przeciwko wojskom URL przyjęli bardzo niechętnie. Ich postawę dobrze ilustrują słowa historyka wojskowego, byłego żołnierza I Brygady Legionów Polskich Wacława Lipińskiego, napisane w połowie lat trzydziestych: "Była już mowa o tym, że na Odessę nacierali petlurowcy, a więc żołnierze Ukraińcy, walczący podobnie jak Polacy w imię oswobodzenia swego kraju. Zmuszeni okolicznościami, stanęli przeciw nim żołnierze polscy, wśród których u niejednego budziły się wątpliwości co do racji zwalczania słusznych ukraińskich pragnień politycznych [...] zbudziły się tym silniejsze wątpliwości w słusność tych walk" [11; s. 332-333]. Sprzeciw wobec przelewania krwi w walce z ukraińskimi żołnierzami miał się stać – zdaniem W. Lipińskiego – jedną z przyczyn złożenia broni i oddania się do niewoli płk. Michała Żymierskiego i jego oddziału na stacji kolejowej Rozdzielna [11; s. 332-333].

Położenie odesskiego garnizonu Ententy, w tym polskich żołnierzy, uległo pogorszeniu na przełomie zimy i wiosny 1919 r. Po wyparciu ukraińskiej armii Symona Petlury z południowych obszarów Ukrainy, na przedpolu Odessy pojawiły się silne oddziały bolszewickie. Jednocześnie wyraźnie wzrosła aktywność konspiracyjnych struktur rewolucyjnych w samym mieście. Polskie, francuskie i greckie patrole, starające się utrzymać porządek w Odessie, były wielokrotnie atakowane w zaułkach, z dachów i zza murów przez stosunkowo dobrze uzbrojone grupy. Po wykonaniu uderzenia, doskonale znając miasto znikwały. W marcu w polskich oddziałach zapanowało przekonanie, iż samodzielne oddalenie się z koszar może zakończyć się rozbrojeniem a nawet śmiercią. Służbę frontową zaczęto uważać za niosącą mniej zagrożeń dla życia.

W polskich oddziałach zanotowano również stosunkowo liczne przypadki prób kolportowania bolszewickich odezw i innych druków. Polskie komendy obawiały się także, jak się okazało niesłusznie, przenikania do szeregów agitatorów i rewolucyjnych emisariuszy. Nie były to jednak bezpodstawne przypuszczenia, gdyż wśród ochotników pojawiły się osoby epizodycznie, z różnych powodów (najczęściej pod wpływem pierwszej naiwnej oceny programów ruchu rewolucyjnego), wcześniej służące w jednostkach Czerwonej Armii. Przy tym znaczna część zgłaszających się do punktów rekrutacyjnych 4

dywizji strzelców nie posiadała żadnych dokumentów pozwalających na określenie ich prawdziwej tożsamości [12; s. 19-20].

Na morale polskich żołnierzy, do pewnego przynajmniej stopnia, źle wpływała postawa ich francuskich towarzyszy broni. Udział w walkach na terytorium byłego sojusznika, już po zakończeniu działań wojennych w zachodniej Europie i zawarciu rozejmów z państwami centralnymi, większość Francuzów oceniała jako nieuzasadnione szafowanie ich życiem. Domagała się powrotu do ojczyzny i zdemobilizowania z wojska. Zdarzały się nawet wypadki odmowy wykonywania rozkazów.

Dyscyplinę w szeregach gen. Lucjan Żeligowski utrzymywał rozkazami i surowym egzekwowaniem regulaminów. Szczególnie surowo nakazał karanie niewłaściwego postępowania wobec przedstawicieli ludności cywilnej. Starał się też stworzyć warunki dla powstania nieformalnych, koleżeńskich więzi między oficerami a szeregowymi. Między innymi zaopatrzenie w środki finansowe oficerów uzależnił od zajmowanych przez nich stanowisk. Służący w kompaniach oficerskich (tzw. Legii Rycerskiej) i pełniący służbę wartowniczą oraz patrolową otrzymywali żołd w wysokości zbliżonej do wypłacanego szeregowcom wykonującym takie zadania. Niżsi stopniem oficerowie zostali zobowiązani do spożywania posiłków takich samych jak ich podwładni oraz razem z nimi w żołnierskich jadalniach. Na polecenie gen. Żeligowskiego oraz dowódców pułków zakładano w koszarach świetlice z bibliotekami. Organizowano wykłady i pogadanki z historii, literatury i geografii ojczystej. Starano się dostarczać informacji o wydarzeniach w kraju. Stosunkowo szybko dotarły do żołnierzy wiadomości m. in. o wyborach i zebraniu się w Warszawie parlamentu.

Z oddziałami 4 dywizji strzelców szybko nawiązali liczne kontakty przedstawiciele polskiego społeczeństwa Odessy i okoliczni ziemianie. Panie z zamożnych warstw starały się patronować niektórym z kulturalnych imprez organizowanych w koszarach. Objęły również swoją opieką rannych i chorych w dywizyjnych lazaretach i szpitalu. Wyposażenie świetlic i bibliotek wojskowych pochodziło z prywatnych darów.

Gen. Lucjan Żeligowski wielokrotnie podkreślał, iż pobyt w Odessie jest tymczasowy, a jego oddziały znajdują się w ojczyźnie jako integralna część polskiej siły zbrojnej. Słynne stały się jego słowa: "Nie mamy chleba, ale mamy Sejm. Nie mamy odzieży i butów, ale mamy swój byt niepodległy" [12; s. 20]. W sytuacji w jakiej znajdował się polski żołnierz wywoływały jednak ironiczne komentarze w oddziałach.

Niepowodzenia na froncie antybolszewickim oraz widoczny spadek dyscypliny i morale w oddziałach Ententy zajmujących Odessę i wybrzeże Morza Czarnego przyspieszyły decyzję gen. d'Anzelma o wycofaniu się za Dniestr do Rumunii. Żołnierze 4 dywizji strzelców stanowili straż tylną sił odchodzących z Odessy. W trakcie zaciętych walk z odesskimi grupami rewolucyjnymi, a także Armią Czerwoną oddziały gen. Żeligowskiego poniosły bardzo znaczne straty. Wśród poległych jeszcze na ulicach miasta znalazł się kpt. (pośmiertnie mianowany do stopnia pułkownika) Przemysław Barthel de Weydenthal [11; s. 337]. 10 kwietnia 1919 r. dywizja przeszła Dniestr.

Krótko przed opuszczeniem Odessy przez polskie oddziały ewakuował swoją placówkę dyplomatyczną hr. Zdzisław Belina – Brzozowski. Wcześniej wyprawił do Polski polityka Borysa Kurdynowskiego podającego się za przedstawiciela Ukraińskiej Republiki Ludowej, uprawnionego do negocjowania z polskim rządem i zawarcia traktatu pokojowego [13].

Krótką, choć wyraźnie dostrzegalną polską aktywność w Odessie w latach 1918 – 1919 pozostawiła ślad w świadomości polskich żołnierzy przebywających w tym mieście. Utrwaliła m. in. przekonanie o niebezpieczeństwie jakie stanowi dla społecznego porządku ruch bolszewicki. Wielu też żołnierzy gen. Lucjana Żeligowskiego powróciło do Polski lepiej rozumiejąc ukraińskie aspiracje niepodległościowe.

Literatura:

1. Polski opis Odessy w tym czasie, o charakterze obszernej noty encyklopedycznej, znalazł się w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego, t. VII, red. B. Chlebowski, Warszawa 1886, s. 377 – 378. Charakterystyczne, iż autor hasła wśród mieszkańców miasta, obok Rosjan, wymienia jedynie Greków, Francuzów, Włochów i Niemców.
2. W okresie lipiec 1917 – luty 1918 r. trwał proces odchodzenia żołnierzy z Legionów Polskich.
3. P. Stawecki, Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918 – 1939, Warszawa 1994, s. 306.
4. M. Wrzosek, Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914 – 1918, Warszawa 1990, s. 425 – 426; Encyklopedia Wojskowa, t. VI, red. O. Laskowski, Warszawa 1937, s. 45.
5. Na okupowanych przez wojska niemieckie i austro – węgierskie zachodnich ziemiach zaboru rosyjskiego, aktem cesarza Wilhelma II i Franciszka Józefa I z 5 listopada 1916 r., proklamowane zostało Królestwo Polskie. Jego najwyższą polską władzą wykonawczą stała się utworzona w 1917 r. Rada Regencyjna.
6. M. Klimecki, Polsko – ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919, Warszawa 2000, s. 123, 129; M. Sokolnicki, Podróż do Jass w jesieni 1918 roku, "Niepodległość", t. 10, Londyn – Nowy Jork 1976, s. 30.
7. M. Klimecki, op. cit., s. 122; F. Demel, W. Lipiński, Pułkownik Leopold Lis – Kula, Warszawa 1932, s. 312 – 313.
8. H. Bagiński, Wojsko polskie na Wschodzie, Warszawa 1921, s. 491.
9. Od połowy listopada 1918 r. sprawował stanowiska Naczelnego Wodza i (Tymczasowego) Naczelnika Państwa.
10. Dzieje Ułanów Jazłowieckich, Londyn 1988, s. 20.
11. W. Lipiński, Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905 – 1918, Warszawa 1990.
12. T. Kawalec, Historia IV – ej dywizji strzelców generała Żeligowskiego w zarysie, Wilno – Kraków – Łódź 1921.
13. Szerzej na temat misji B. Kurdynowskiego M. Klimecki, Wojna czy pokój. Polsko – ukraińskie negocjacje pokojowe 1918 – 1921, w: Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, red. nauk. Z. Karpius, W. Rezmier, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 81 – 84. Tam literatura przedmiotu.

Rzeka, Morze czy Łąd - Drogi Polaków na południe Ukrainy

Niemal od początku istnienia państwa polskiego, nieodparty urok i egzotyka terenów Południowej Ukrainy przyciągały myśli i kroki Polaków. Szlaki, którymi Polacy wędrowali na południe Ukrainy, przez wiele wieków nie miały jednego charakteru. Korzystano z dróg wodnych, ale przy progach czy kataraktach przesiadano się na konie lub wozy. Jechano wierzchem, lecz nieraz przepławiano się przez rzeki, a gdy nadarzała się okazja wsiadano na łódzie. Charakter tych terenów sprawiał, że wyprawa wozami na wiosnę, gdy stępy odmarzając – rozmiękały, traciła sens. W tym okresie nawet wyprawa konna stawała się trudną. Rzeki natomiast pozostawały najatrakcyjniejszymi ciągami komunikacyjnymi. Również w zimie, gdy lód na rzekach dobrze stwardniał, na wielu terenach rzeki stawały się gładkimi trasami dla sań. Były okresy w historii gdy w podróżach korzystano głównie ze szlaków wodnych: rzecznych i morskich, były również takie, kiedy podróże lądowe odgrywały większą rolę.

Już w IX wieku droga „od Waregów do Greków” wiodła z północy wzdłuż rzek Rusi i dalej do Bizancjum. Na tych trasach nie należy się spodziewać odnalezienia Polaków. Jeszcze jest na to za wcześnie. Polski naród i świadomość jest w okresie formowania, jedyni ewentualni podróżni to kupcy, o których można co najwyżej powiedzieć, że należą do grupy słowiańskiej. Jednak nawet takich osób nie było w tym okresie zbyt wiele. Znacznie bardziej ruchliwymi plemionami były grupy germańskie, oraz grupy związane z kulturą śródziemnomorską.

Okolo 1000 roku na tych terenach niemal jedynymi szlakami handlowymi były rzeki Dniepr, Dniestr i Prut. Szlak dnieprzański od ujścia przedłużały szlaki morskie do Warny, Konstantynopola i Korczewa (Kercz), a także szlaki lądowe prowadzące na Krym. Rola rzek w tym okresie była olbrzymia praktycznie nie istniały na tych terenach handlowe szlaki lądowe. W porównaniu do pozostałej części Europy sytuacja była zupełnie wyjątkowa. Zagrożenie jakie stwarzali osiedli nad Morzem Czarnym Pieczyngowie, zmuszało do wyboru szlaku rzeczno. Trudno określić możliwość używania tych szlaków przez ludność polską. Nie ma informacji o wyprawach Polaków w tym kierunku, w tym okresie.

Typowo lądowy charakter miały tylko szlaki, które Polacy pokonywali będąc więźniami tatarskimi. Z sześciu tradycyjnych tatarskich szlaków, uprowadzonych Polaków spotkać można było przede wszystkim na szlakach: Wołoskim (przez Mołdawię na Pokucie), Kuczmańskim (na Podole), Czarnym (przez Braclawszczyznę na Wołyń). I chociaż podczas wypraw Tatarzy przebywali doliny rzek, były one trudną przeszkodą do pokonania. Trasy szlaków wiodły działami wodnymi pomiędzy większymi rzekami. Pierwszy ze szlaków, wołoski, zaczynał się u źródeł Ruszawy i Uszycy i zwracał się ku Pokuciu. Szlak kuczmański szedł przez uroczyska czapczackie nad rzeką Sawrnią, wyzyskiwał brody Kadymy i Kucznienia, wyprowadzając Tatarów na

Podole. Z kolei szlak czarny przekraczał Dniepr na porożach, wiódł dalej na Czerkasy, Kaniów i Połonne w stronę Wołynia. Jeśli koniecznym było przeprawienie się na drugi brzeg Tatarzy starali się przeprawy podejmować jeszcze na terenach kontrolowanych przez orde, zazwyczaj blisko ujścia rzek do Morza Czarnego. Było to spowodowane nie tylko względami zagrożenia ze strony przeciwnika, ale również charakterem brzegów rzek. Rzeki takie jak Dniestr czy Boh w środkowym i górnym biegu mają strome urwiste brzegi i bystry nurt, u ujścia zaś brzegi są płaskie a rzeka płynie powoli.

Po dokładnym splądrowaniu napadniętego obszaru Tatarzy wraz z łupami i jeńcami uchodzili w stepy. Jeńcy trafiali na Krym, z którego część wędrowała do Stambułu a część do Anatolii. Największym targiem niewolników był Bezaстан (Wielki Bazar) w Stambule. Na terenach dzisiejszej Ukrainy były również centra handlu niewolnikami: Białogród (Akerman), Oczaków, Kaffa i Kilia. Jeńcy byli dzieleni już w drodze powrotnej z wyprawy według zamożności. Magnaci, bogata szlachta, mieszczenie, oficerowie, urzędnicy państwowi mogli liczyć na lepsze traktowanie. Targi o wysokość okupu zaczynały się już w Białogrodzie lub Oczakowie, jeśli zaś nie przyniosły rezultatu więźnia przewożono do twierdzy Czufut Kale, zwanej w Polsce Gródkiem Karaimskim. Nie wszyscy chcieli wracać do Polski. Ze znanych Polaków, którzy już w Turcji osiągnęli wysokie stanowiska państwowe, lub odegrali ważną rolę w rozwoju tych terenów, można wymienić: Kierdeja, Strasza, Wijciecha Bobowskiego, Bieleckiego, Białoskórskiego, Kamieńskiego, Świderskiego czy Cegielskiego. Zwykli ludzie doświadczali losu gorszego. Pędzono ich pieszo setki kilometrów nad Morze Czarne, gdzie byli sprzedawani nowym właścicielom. Szacuje się, że w XVI wieku, Tatarzy uprowadzali rocznie 1000 Polaków.

Również obywatele Rzeczypospolitej wyprawiali się na Tatarów. W XVI wieku **Ostafi Daszkowicz** starosta czerkaski kontratakując dotarł aż na Krym. Starosta winnicki i bractawski **Przeclaw Lanckoroński** w 1528 dotarł aż pod Oczaków i zgamał łupy. I wreszcie starosta barski **Jakub Pretfic** w 1542 również wyprawił się na Oczaków.

To właśnie charakter wypraw wojennych z obu stron tatarskiej i polskiej powodował wybór trasy lądowej. Przemieszczanie dużej liczby ludzi, sprzętu wojkowego wydaje się prostsze po drodze lądowej niż wodnej: morskiej bądź rzecznej. Desant wojsk na terenach zajętych przez nieprzyjaciela do dzisiaj pozostaje zadaniem wielce ryzykownym. Chociaż Kozacy ze swymi czajkami doskonale radzili sobie nie tylko na Dnieprze, ale również na Morzu Czarnym.

Pozostałe szlaki i drogi podróży, nie mające charakteru wojennych pochodów, mniej lub bardziej wiążą się z wodą.

W XVI i XVII wieku dużego znaczenia nabrała nowa trasa handlowa wiodąca z Północy na Południe przez Don i Dniepr. Ten szlak wykorzystywał istnienie dogodnej drogi wodnej – Dniepru. Miasta krymskie stanowiły ważne ośrodki tej drogi handlowej. Poza niewolnikami, handlowano tu drzewem, futrami, skórami, woskiem, tkaninami, kłami morsów. Większość tych towarów pochodziła z ziem Rzeczypospolitej i Rosji i choć handlem zajmowali się Włosi, Grecy, Żydzi, Turcy i Ormianie to można przypuszczać że wśród kupców można

było znaleźć osoby uznające Rzeczypospolitą za swą ojczyznę.

Pierwsza podróż prawdopodobnie „Polaka” to wyprawa Giovanniego da Pian del Carpine i **Benedykta Polaka**. Po Wrocławiu odwiedzili Włodzimierz, dalej Kijów, Kaniów aż dotarli do pierwszego wielkiego obozu Tatarów na lewym brzegu dolnego Dniepru. Stamtąd przez równiny nad Dnieprem, Donem i Wołgą tzw. Kumanie dotarli do obozu Batu-chana koło Astrachania. Podróż ta odbywała się wyłącznie konno, prawdopodobnie przy pomocy rozstawnej tatarskiej poczty. Dotarli do Mongolii i wrócili podobną drogą.

Wcześni podróżnicy polscy na południowych terenach Ukrainy to w głównej mierze posłowie do chana krymskiego. Co ciekawe przy wielu opisach podróży pojawiają się nazwy rzek, co sugerowało by, znaczną ich rolę podczas podróży. Poseł **Erazm Kretkowski** miał ponoć być: „gdzie Dniestr szumnie pędzi” i miał widzieć „Istr (Dunaj) dwuramienny”. Kolejny poseł **Maciej Strykowski** znał Dniepr, Dniestr, Prut, Seret, Boh, Don i Dunaj. Do Tatarów posłowali również Andrzej Taranowski, Marcin Broniewski. Ten ostatni oprócz samego Krymu zwiedził znacznie rozleglejsze tereny, co zaowocowało wydaniem 20 stronicowej pozycji *Tartariae descriptio*. Był to pierwszy opis Krymu, północnych wybrzeży Morza Czarnego i Zaporozża, zaopatrzony w mapę.

Lata 1715-1720 to podróże i działalność misyjna księdza Michała Ignacego Wieczorkowskiego na Krymie.

Omawianych terenów nie ominął również polski ruch pielgrzymkowy, który rozwinął się w XVIII wieku. Pielgrzymi do Ziemi Świętej udawali się zazwyczaj do Włoch i z Wenecji do Palestyny. Druga trasa wiodła poprzez Mołdawię do zachodnich wybrzeży Morza Czarnego i stąd statkiem do Stambułu i dalej do Jafy. Nieco odmienną trasę sprawdziła w 1760 roku Salomea Regina Pilsztynowa. Z Chocimia drogą lądową dotarła przez Besarabię do Kilii w delcie Dunaju i dalej do Stambułu już statkiem.

Po pierwszym rozbiore Polski i wysokich cłach na towary polskie idące przez Prusy, zainteresowanie polskich handlowców zwróciło się na wschód. Korzystny traktat handlowy z Rosją, nowo wybudowane drogi bite i sieć dróg wodnych umożliwiło Polsce ten kierunek ekspansji handlowej. W tym czasie powstał Kanał Ogińskiego, łączący Niemen z Prypecią i Dnieprem, na koszt państwa wybudowano Kanał Królewski, łączący Prypeć z Bugiem, a przez to Morze Czarne z Bałtykiem. Wszystkie te prace nad uregulowaniem polskich dróg wodnych śródlądowych przyczyniały się oczywiście do wzmożenia ruchu handlowego, ale równocześnie wykazywały, lecz w pełni nie wystarczały.

Bezpośrednio po drugim rozbiore bilans handlowy ziem polskich przedstawiał się katastrofalnie, a wysokość przywozu dwukrotnie przewyższała wartość wywozu, to później sytuacja zaczęła się zmieniać na lepsze. Odgrywało w tym dużą rolę usprawnienie komunikacji lądowej i wodnej. Wobec potrzeby rozwoju handlu polskiego paląca stawała się potrzeba jak najtańszego transportu. Eksport produktów rolnych, zwłaszcza zboża, mógł być z pełną korzyścią realizowany tylko przy swobodnym wyzyskaniu najtańszego rodzaju transportu, a mianowicie dróg wodnych śródlądowych i morskich. Uregulowanie

dorzeczy Bugu, Prypeci, Dniestru i innych rzek płynących bezpośrednio lub pośrednio do Morza Czarnego stwarzało możliwość transportu polskich produktów tym morzem i dalej Morzem śródziemnym na zachód, co mogło rozwiązać problem handlu dalekosiężnego.

W 1775 roku przy ujściu Dniepru wybudowano nowy port Chersoń i ustanowiono wolną żeglugę na Dnieprze. Gdy Polska okazała zainteresowanie tą drogą wodną, wydany został w roku 1782 ukaz ustanawiający wpuszczanie polskich towarów bez cła. W Krasnosielcach utworzono komorę dla towarów polskich spławianych Dnieprem, zaś pod koniec roku 1784 ogłoszono Chersoń wolnym portem. W tych okolicznościach powstało w 1782 roku polskie towarzystwo akcyjne – Kompania dla Handlu Wschodniego. Kompania ta posiadała kantor w Chersoniu. Również w Chersoniu, rok później powstała polska placówka konsularna, kierowana przez **Antoniego Złotnickiego**, mająca sprawować opiekę nad polskim handlem zagranicznym i żeglugą oraz pośredniczyć w nawiązywaniu nowych stosunków handlowych. Początkowo Kompania dostarczała towary tylko do Chersonia, dalej wędrowały na statkach obcej bandery. Dyrektor towarzystwa i główny jego udziałowiec **Prot Potocki** w roku 1784 doprowadził do kupna pięciu statków („Polska”, „Ukraina”, „Podole”, „Jam-pol”, i „Św. Piotr”), na których od tej pory polskie płody rolne trafiały do Aleksandrii, Marsylii, Barcelony. Choć brak danych dotyczących składu załóg tych jednostek, to zdaniem J. Pertka, w przeważającej mierze byli to Polacy. W 1788 roku po wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej Kompania zaopatrywała armię rosyjską walczącą na Bałkanach i na Morzu Czarnym. Po krótkotrwałej wojnie rosyjsko-polskiej i drugim rozbiore Polski Kompania ogłosiła upadłość.

Rok 1780 to również czas zainteresowania się problemem spławu towarów Dniestrem – jedyną rzeką Polski, mającą bezpośrednie ujście do Morza Czarnego. Nie uregulowane koryto tej rzeki, liczne progi i katarakty, brak dokładnych map oraz fakt, że ujście znajdowało się w rękach tureckich bardzo utrudniało wykorzystanie tego szlaku. Pomimo tych trudności Polacy zaczęli uprawiać spław Dniestrzański. Aby uniknąć niebezpieczeństw tworzonych przez samą rzekę, towary spławiano na sposób flisaczy, na tratwach z pni drzewnych. Aby uniknąć trudności ze strony władz tureckich, kierownik spławu musiał wykazać się sprytem i zręcznością aby zawrzeć odpowiednią ugodę z lokalnymi władzami tureckimi. Już w roku 1780 na spławach związanego drzewa ze swoich lasów wysłał do Akermanu ładunek maki i warzyw starosta olchowiecki Koziobrodzki.

Starosta Koziobrodzki nie był jedynym pionierem, jednak dopiero od roku 1783, w związku z rozpoczęciem działalności Kompanii dla Handlu Wschodniego, żegluga na Dniestrze zaczęła się ożywiać. W latach 1783-1784 brygadier wojska koronnego Dzierżek, zakupił od Rosjan cztery baty (płaskodenne barki) i na nich spławiał towary do Akermanu.

W roku 1784 książę de Nassau-Siegen silnie związany ze środowiskiem polskim, popłynął pustym galarem do Benderu i opracował mapę rzeki od Zwanca do Benderu. Następnie drogą lądową dotarł aż do Izmaïlu, a stamtąd do Konstantynopola. Książę zamierzał uczynić z Dniestru drogę wodną

dostępną nie tylko dla spławu większej ilości drzewa na maszty i budulec okrętowy (dla Hiszpanii), ale również i dla większych jednostek rzecznych. Dwa lata później zakupił od Walerego Dzieduszyckiego, również uprawiającego spław dniestrzański, dwa statki i przewiózł na nich polskie towary do Akermanu i dalej do Marsylii. Na statkach pracowali ludzie Dzieduszyckiego m.in. szyper Bocianowski.

W 1786 roku z Ladawy wypłynął całą flotyllą Walery Dzieduszycki (statki Dzieduszyckiego, Potockiego i Wilamowskiego). Niemal całą flotę doprowadził Dzieduszycki do Akermanu (jeden statek rozbił się przy zderzeniu z innym statkiem). Dalej konwój pod opieką już Konczyckiego i Tatomira dotarł do Stambułu. Statek dowodzony przez Konczyckiego nie miał prostego rejsu. Najpierw trafił do Oczakowa, stamtąd do Trapezuntu u wybrzeży Anatolii, do Warny, dalej do wybrzeży krymskich, do miejscowości Koczubej i z powrotem zawinął do Akermanu, skąd po trzydniowym postoju dotarł do Stambułu. Błądzenie po morzu Konczyckiego trwało 43 dni.

W 1787 roku Tadeusz Czacki zrewidował pomiary rzeczne księcia de Nassau-Siegena i uznał je za poprawne. W ramach działalności badawczej dróg wodnych wschodniej części kraju w latach osiemdziesiątych XVIII wieku udał się do Mołdawii, gdzie z miejscowym hospodarem przeprowadzał rozmowy w sprawie regulacji Dniestru. Wojna rosyjsko-turecka przekreśliła te plany.

I jeszcze jedna podróż, tym razem nie o charakterze handlowym. W roku 1784 odbył podróż czarnomorską w drodze do Egiptu Jan Potocki. Znany ten podróżnik płynął z Chersonia, przez Stanisław do Oczakowa i dalej do Stambułu. W tym przypadku Południe Ukrainy było zaledwie przystankiem, spełniło funkcję tranzytową. Tu bardzo często zmieniano środek transportu z lądowego na morski, lub z rzecznego na morski. Zdarzały się również takie sytuacje gdy barkami rzeczными kontynuowano podróż na otwartym morzu (podróż Dzieduszyckiego i Konczyckiego).

Polacy korzystali z szlaków jakie tworzyły Dniepr i Dniestr, brak natomiast informacji by wykorzystywali Boh. Może to wynikać z wielkości tej rzeki, której przepływy trudno porównywać już z Dniestrem, a co dopiero z Dnieprem. Już około 1000 roku zarówno Dniestr jak i Dniepr ważnymi rzeczными szlakami handlowymi. Boh już wtedy leżał na uboczu zainteresowań ówczesnych handlowców. Położenie Bohu między dwoma większymi i bardziej atrakcyjnymi dla handlu rzekami określają już wówczas peryferyjne położenie leżącego centralnie Bohu. Dniepr wraz ze swymi dużymi dopływami Desną i Prypecią tworzą cały system wodny, który można wykorzystywać jako drogę handlową. Charakterystyczną cechą Dniestru jest na całej jego długości brak większych dopływów. Dniestr tworzy swego rodzaju pojedynczą magistralę wodną, na większości trasy silnie odizolowaną wysokimi, stromymi brzegami od otaczających terenów. Szybki nurt Dniestru również nie ułatwiał wykorzystania tej rzeki jako drogi wodnej, znacznie bardziej „luksusową” rzeką był Dniepr (nawet uwzględniając jego porohy).

Woda odgrywała specyficzną rolę w przemieszczaniach ludności na terenie południowej Ukrainy. Podróż rzeką nie męczyła pasażerów, tak jak np.:

jazda wierzchem czy wozem. Przede wszystkim jednak, droga wodna oferowała bezpieczeństwo, co na tych terenach było wielką zaletą. W wielu okresach historycznych Polska z racji swego położenia i sytuacji politycznej szczególnie była zainteresowana wykorzystaniem i rozwojem dróg wodnych. I choć Tatarzy trasami lądowymi przepędzili znacznie więcej obywateli Rzeczypospolitej, to właśnie na szlakach rzecznych zaznacza się najbardziej obecność Polaków.

Literatura:

1. Historia Europy Środkowo-Wschodniej T. 1, 2000, pod red. Wojciecha Polaka, Lublin
2. Kuczyński A. Polskie opisanie świata
3. Pertek J., 1957, Polacy na szlakach morskich świata, Gdańsk
4. Piskozub A. Morze w dziejach cywilizacji
5. Podhorodecki L., 1987, Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV – XVIII w., Warszawa, KiW
6. Ślabczyński W. i T., 1992, Słownik Podróżników Polskich, Warszawa
7. Ślabczyński W., 1988, Polscy podróżnicy i odkrywcy, Warszawa, PWN

B.C.Савчук

Поляки на Півдні України: незримі фахові угруповання та їх діяльність (на прикладі вчених-біологів)

Національний склад мешканців України (або тієї території, яка входила до складу Російської імперії) завжди був неоднорідним. Причин на це багато і не останніми серед них були процеси державотворення, які відбувалися в Російській імперії і ті політичні процеси, що вирували в країнах, розташованих поблизу імперії. Розгляд шляхів формування національних меншин в Україні не є завданням цієї роботи. Автор бере як дане те, що у XIX столітті на теренах України проживала значна кількість болгар, німців, сербів, поляків, греків, чехів, італійців та представників інших національностей. Кожна з цих груп посідала певне місце в культурному і господарському житті Російської імперії і відповідно України.

Інтерес до вивчення діяльності тих чи інших національних меншин в Україні в роки її незалежності значно збільшився. У контексті сказаного відзначимо участь науковців України в підготовці "Енциклопедії російських німців", перший том якого вже вийшов [21], словник "Італійці в Україні" [1], збірник "Родина Волинь" (статті і спогади про життя німців на теренах сучасних Волинської, Рівненської та Житомирської областей) [26], міжнародну конференцію "Україна-Німеччина. Економічне і інтелектуальне співробітництво. (XIX-XX ст.)" [32], спеціалізовані наукові збірники, які випускає Інститут німецько-українських зв'язків при Дніпропетровському національному університеті, збірники, що виходять в Криму і розглядають діяльність ні-

мецьких переселенців, ґрунтовне дисертаційне дослідження і читання, присвячені діяльності видатного сина Чехії О.А.Янати на теренах України [3,20] тощо. Якщо говорити про польську тему в Україні, то слід відзначити насамперед конференцію "Поляки на Хмельниччині" [23], конференцію, що проводилась у Херсоні і була присвячена життю і діяльності І.К.Пачоського [9] та деякі розвідки [14; 16].

Тематика нашої конференції, є водночас дуже специфічною, оскільки вона обмежена Південною Україною, з іншого боку дійсно важливою і необхідною. Для Південної України окремі групи національних меншин мали навіть певні межі проживання, гуртування, наприклад для сербів (колишній Славяносербський повіт Катеринославської губернії), для греків (поселення у Криму), або німців-менонітів (у Херсонській та Катеринославській губерніях).

Польська меншина у Наддніпрянській Україні не дає особливих підстав для виокремлення якихось переважних місць проживання. Але, незважаючи на це, вихідці з Польщі зробили вагомий внесок у культурне і господарське життя Півдня України. Не можна також повністю відмежувати діяльність поляків на Півдні України від їхньої діяльності в межах усієї України і Російської імперії взагалі. Але є певні фахові групи поляків, представники польської людності в Україні, які зробили значний внесок насамперед на теренах Південної України.

Автор як історик науки і техніки повністю згоден з висновком І.І.Марушкіної, яка 10 років тому писала: "Среди многочисленных исследований, посвященных украинско-польским связям на рубеже XIX-XX вв. практически нет работ, в которых бы целенаправленно разрабатывались проблемы научных взаимосвязей и взаимовлияний того периода", зміцнюючи свою позицію посиланням на польського історика Е.Розевича [16]. Останній вказував на те, що вивчення польсько-російських революційних і політичних зв'язків та в галузі літератури значно випереджає доробок істориків науки. Ґрунтовна праця І.І.Марушкіної з питань науково-викладацької діяльності польських вчених в університетах України хоча не вичерпує тему, але є важливим дороговказом в полі подібних досліджень.

Автор вивчаючи діяльність природничо-наукових товариств Півдня України, Криму і Бессарабії [29; 30] на початку 90-х років звернув увагу на те, що практично у будь якій діяльності на теренах Південної України приймали участь і представники польської меншини. Причому ця діяльність не обмежувалася чисто науковою чи викладацькою. В усіх ланках культурного і соціально-економічного життя цього регіону знаходимо прізвища поляків, які тим чи іншим чином залишили по собі слід в Україні.

Незримі фахові угруповання тих чи інших спеціалістів польського походження досить чітко прослідковуються при аналізі культурного (науково-просвітницького) та соціально-економічного життя цієї частини України.

Неможливо в одній статті відтворити все те, що було зроблено поляками, фахівцями різних галузей науки, техніки, промисловості і т.п. Тому основним завданням цієї роботи є спроба виокремити деякі основні напря-

мки науки, техніки, громадського життя, у яких виявили себе вихідці з Польщі на землях Південної України, згрупувати їх за певними напрямками діяльності і звернути увагу на ті чи інші незримі фахові угруповання.

Досить велику групу складають представники природознавчих наук, що діяли на Півдні України. І це не дивно, тому, що така діяльність була "социально востребованной". М.І.Пирогов, розглядаючи стан природознавчих досліджень на початку другої половини 60-х років XIX ст. писав: "В геологическом отношении Новороссийский край почти вовсе не исследован. Труды Мурчисона, Демидовской экспедиции только представляют очерки страны: между тем подробное их исследование принесло бы очевидную пользу сельскому хозяйству и промышленности. Местная флора и фауна еще ждут своих исследователей. Вследствие этого и самое сельское хозяйство, источник жизни и благосостояния южных областей России, находится еще на стадии рутины" [36].

Практично в усіх елементах науково-організаційної структури, що формувалась на Півдні України активно діяли вихідці з Польщі. Такими елементами виступали на той час університети та інші вищі навчальні заклади, природничо-наукові та науково-технічні товариства, різноманітні комісії (флорскі терні, ентомологічні тощо), ботанічні сади, статистичні бюро, дослідні станції та дільниці, природничо-історичні музеї, біологічні та ентомологічні станції тощо. Історія розбудови значної кількості таких установ зберігає імена поляків, які досить часто виступали й ініціаторами створення таких структур, стояли на їх чолі.

Так першим виборним головою Новоросійського товариства дослідників природи (НТДП) при Новоросійському (Одеському) університеті був відомий біолог (ботанік і мікробіолог) професор Новоросійського університету Лев Семенович Ценковський [29; 30]. Ім'я Л.С.Ценковського найчастіше пов'язують з його науковим доробком [5; 10; 18]. Але не менш важливими є його науково-організаційна робота та впровадження результатів мікробіологічних досліджень у практику сільського господарства Півдня України [28; 29]. 22 січня 1870 р. на засіданні НТДП професор Ценковський виступив з підтримкою рішення другого з'їзду дослідників природи і лікарів Російської імперії про створення біологічної станції у Севастополі. Як свідчить історія, ця станція була створена і саме вона стала основою нині існуючого Інституту біології південних морів НАН України. Відомо, що Л.С.Ценковський вперше в Російській імперії створив вакцину проти сибірки. Справа в тому, що він не тільки створив, але й впровадив її в практику сільського господарства, якраз на Півдні України, у Херсонській губернії. Херсонський землевласник Г.Л.Скадовський організував у своєму маєтку в Білозірці і надав у розпорядження Л.С.Ценковського необмежену кількість овець для проведення дослідів. Як вказується в монографії [25]. "В истории отечественной микробиологии публичный Белозерский опыт в ноябре 1885 года приравнивается к известному эксперименту Л.Пастера в мае 1881 года... Сибиреязвенная вакцина Л.Пастера и полученная из того же микроба вакцина Л.С.Ценковского были первыми в истории науки бактери-

альними препаратами, що ознаменувало нову епоху в медицині і ветеринарії". Метод вакцинації, знайдений вченим знижував втрати від смертності серед овець до 0,5%. Проблема захисту від сибірки актуальна і донині, і те, що зробив у цій справі Л.С.Ценковський залишається безцінним. Л.С.Ценковський був як раз тією людиною, яка звернула увагу І.І.Мечникова на можливість біологічної боротьби з шкідниками сільського господарства. Останній експериментально довів цю можливість. Цей метод для боротьби з шкідником пшениці – хлібним жуком – кузькою був детально розроблений І.І.Мечниковим та М.Красильщиком. Для цукрового виробництва в Україні важливе значення мало також встановлення Л.С.Церковським причини перетворення цукрових розчинів у суцільну масу слизу.

Значною є роль Л.С.Ценковського у створенні бактеріологічного інституту у Харкові. Я навмисно не зупиняюсь на чисто наукових досягненнях видатного природознавця-вченого, акцентуючи увагу на його організаційно-науковій та практичній роботі, яка вплинула не тільки на розвиток наукових досліджень в Україні, але і на соціально економічне життя Півдня України, яке багато в чому залежало від скотарства, рільництва, та інших галузей сільського господарства. Народившись у Варшаві і віддавши 26 років свого життя Україні, Л.С.Ценковський мріяв про Варшаву. За свідченням сучасників він говорив, що "Варшава всегда стоит мне перед глазами, как место отдохновения на далеком горизонте" [16].

Серед видатних біологів польського походження, що працювали на півдні України вкажемо також на професора Франца Михайловича Каменського [8; 12]. Ф.М.Каменський працював у Новоросійському університеті з 1886 р. до самої смерті – 16 вересня 1912 р. Торкнемося як найбільш відомих його досягнень, так і тієї діяльності, яка практично невідома зараз, але яка впливала значною мірою на культурний і соціально-економічний розвиток Півдня України. Одним з значних напрямків організації наукової та просвітницької думки в Україні (як вже вказувалося) було створення різноманітних природничо-наукових та науково-технічних товариств. Автор свого часу [29] довів, що це була третя гілка організації наукової структури в Російській імперії (перші дві гілки являли собою Петербурзька академія наук та вищі навчальні заклади). На Півдні України у другій половині XIX століття була створена мережа таких товариств. Наприкінці 80-х років у середовищі природодослідників Півдня України все більшого розповсюдження отримувала ідея створення спеціального товариства, предметом діяльності якого були б гори. Один з засновників цього товариства Ю.О.Листов писав у 1890р.: "Все это побудило меня и уважаемого профессора Ф.М.Каменского, известного своими трудами в области ботаники, выработать на основании данных об устройстве заграничных клубов устав "КГК" [13, с. 3-4]. Зразу ж було застережено, що "Крымский клуб есть ученое общество, ничего общего с клубами, практикующими в России не имеет (как, например, клубами дворянскими, коммерческими, английскими и т.п.)..." [17, с.1].

Наприкінці 1889 р. ця ідея отримала практичне втілення, Ф.М.Камен-

ськй довгий час входив до складу керівництва клубом, багато зробив для розвитку його діяльності. Місцезнаходженням клубу була Одеса. Про роль і значення цього клубу в культурному і соціально-економічному житті Півдня України і взагалі Російської імперії говорять навіть ті цілі, які були проголошені в першому ж статуті клубу: "1) научное исследование Таврических гор и распространение собираемых о них сведений; 2) поощрение к посещению и исследованию этих гор и обеспечение пребывания в них естествоиспытателям и художникам, отправляющимся в горы с научной или артистической целью; 3) поддержка местных отраслей сельского хозяйства, садоводства и местной горной промышленности; 4) охрана редких горных видов растений и животных" [33].

Кримський (пізніше Кримсько-Кавказький) гірський клуб можна вважати першою природоохоронною організацією як в Україні, так і в Російській імперії. Як на один з прикладів його роботи в цьому напрямку вкажемо на систему охорони та запобіжних засобів по збереженню рідкісних печер Криму. Крім того, це товариство було чи не найпершим в Україні і Російській імперії, яке організовувало туристичні маршрути як для дорослих, так і для дітей; підтримувало тісні зв'язки із закордонними туристськими фірмами тощо [35]. Значним є його внесок в роботу й інших соціально значимих структур Півдня України: він був директором Ботанічного саду університету (з 1895), віце-президентом Новоросійського товариства дослідників природи (перше обрання – у 1889р.); членом Лекційного комітету, який започаткував систематичні курси з природознавства [29]. Останні зіграли важливу роль в становленні вищої жіночої освіти на Півдні України [4; 27; 29]. Ці курси стали підґрунтям спочатку трирічних педагогічних жіночих курсів (21 вересня 1903 р.), які надалі переросли у Вищі жіночі курси в Одесі (1906).

Серед наукових досягнень Ф.М.Каменського вкажемо тільки на одне, яке увічнило його пам'ять в історії світової біології. Воно було зроблене при вивченні біології мікроскопічних грибів. Перше коротке повідомлення з'явилося у 1880 р. на польській мові в журналі "Kosmos". Потім воно було опубліковано в одному з центральних німецьких ботанічних журналів (1881), у Парижі (1882) і в "Записках НОЕ" (1883). Ф.М.Каменський виявив явище мутуалістичного (взаємно корисного) симбіозу між грибами і корінням вищих рослин. Тільки через п'ять років це явище перевірив німецький ботанік А.Франк. Деякі історики ботаніки намагалися приписати йому це відкриття. Ясність була внесена М.С.Вороніним, який опублікував з цього приводу в німецький науковій пресі статтю. У ній він переконливо довів пріоритет Ф.М.Каменського, як основоположника вчення про симбіотичні взаємовідносини вищої рослини з грибом [22].

Видатних результатів досяг у науковій діяльності і Броніслав Фортунатович Веріро [34]. Учень Сеченова і Павлова, він з 1897 по 1914 рр. працював у Новоросійському університеті. Саме тут в Одесі він першим серед імунологів висловив думку, що фагоцитарну реакцію слід пояснювати не тільки хемотаксисом, відкритим І.І.Мечниковим, але й фізичними факторами. І.І.Мечников не погодився з Б.Ф.Веріро, але останній експериментально

довів свою правоту. Він створив при кафедрі фізіології лабораторію фізіології, і механічну майстерню, у якій виготовлялася унікальна апаратура для фізіологічних досліджень. У 1905-1910 рр. в Одесі був виданий у двох томах його підручник "Основы физиологии человека и высших животных". Чудовий лектор, Б.Ф.Веріго і як людина користувався великою повагою серед студентства. Він за свою стійку позицію і демократичні погляди неодноразово отримував письмові і усні погрози з боку чорносотенців. Був навіть момент у житті видатного польського вченого, коли студенти охороняли його [29; 34]. І все-таки у 1914 р. Б.Ф.Веріго під тиском обставин вимушений був залишити Новоросійський університет.

У Новоросійському університеті вчений створив і експериментально обґрунтував сальтаторну (стрибоподібну) теорію проведення нервового імпульсу. Тобто він вперше в світі висловив припущення, що проведення збудження по нерву не є неперервним. Він дав пояснення такому ефекту, але на той час воно було настільки сміливим, що викликало неприйняття більшістю фізіологів. І тільки майже через півстоліття з'явилися праці, які повністю підтвердили точку зору видатного польського вченого. Б.Ф.Веріго можна вважати основоположником теорії стрибоподібного проведення збудження по нерву [25; 34].

На Півдні України у стінах Новоросійського університету вчений розвинув і дослідження явища катодичної депресії (тривалого зниження збудливості) в ділянці, на яку накладається катод і яке розвивається слідом за підвищенням збудливості). У 1901 р. Б.Ф.Веріго висловив гіпотезу щодо механізму подразнюючої дії електричного струму та причини, що викликають кат одичну депресію. Його ідеї лежали в руслі розвинутої значно пізніше іонної теорії подразнення, що дозволяє вважати його одним із її основоположників. Після лютневих подій 1917 року вченого знову було запрошено до Одеського університету, але він все-таки обрав новостворений Пермський університет. Між іншим син Б.Ф.Веріго – Олександр Броніславович Веріго – відомий радянський фізик з питань дослідження космічних променів. А наскільки це відомо в Україні і в Польщі?

Зіркою першої величини на небосхили природознавства був і Владислав Адольфович Ротерт [15]. У Російській імперії він встиг попрацювати у багатьох університетах, у тому числі і в Україні. Цікаво, що В.А.Ротерта було обрано завідувачем кафедри фізіології рослин Харківського університету з 1897 р. замість В.І.Палладіна, який перейшов працювати того ж року до Варшавського університету [19; 25]. У Харкові В.А.Ротерт розвинув дослідження з фізіології росту і руху рослин. Одним з важливих висновків В.А.Ротерта було експериментальне підтвердження точки зору Ч.Дарвіна відносно неоднаковості фото- і геотропічної чутливості різних зон рослин. З 1902 по 1908 рр. він – професор ботаніки Новоросійського університету в Одесі, надалі з 1910 по 1914 рр. професор кафедри фізіології рослин Ягеллонського університету (Польща), і знову повертається в Україну професором Київського університету (1915). В.А.Ротерт створив у Новоросійському університеті школу з фізичної фізіології рослин, до якої входили ві-

домі у майбутньому вітчизняні вчені Г.А.Боровіков, І.Д.Щербак, Ф.М.Породко. Вчений багато сил віддавав розвитку наукової бази ботанічних досліджень. Під його керівництвом ботанічна лабораторія Новоросійського університету через деякий час не поступалася не тільки вітчизняним, але й закордонним університетським лабораторіям. Він організував також дослідну оранжерею і музей, в основу колекцій якого були покладені власні ботанічні збори, а також колекції, подаровані М.А.Монтеверде, М.В.Цингером, О.Г.Генкелем та іншими відомими ботаніками. Така організаційна діяльність сприяла значному поліпшенню педагогічного процесу, підготовки спеціалістів-ботаніків. У Харкові він видав і один із своїх підручників "Курс анатомії растений". В.А.Роберт був людиною демократичних поглядів, він відіграв значну роль у житті університету. Свого часу як представник професорської "примирительной" комісії у 1907 р. він, виступаючи перед страйкуючими студентами, висловився за автономію університету і закликав до боротьби за неї. Реакція влади була миттєвою. Подальша служба в університеті була визнана міністром недопустимою і В.А.Ротерта звільнили з посади [15; 29]. Не останню роль відіграло і те, що В.А.Ротерт був активним діячем "Академического союза", що об'єднував передову професуру.

Надзвичайно плідною і значущою для Півдня України була діяльність двох визначних представників польського народу, біологів Йосипа Конрадовича Пачоського та Сигізмунда Олександровича Мокржецького. Постать Й.К.Пачоського у Херсоні є знайомою і відома не тільки дослідникам історії краю. Треба віддати належне Херсону, який започаткував свого часу наукові читання та інші заходи пам'яті Й.К.Пачоського [9]. Це говорить про те, що Україна цінує той внесок, який зробив видатний поляк у її соціально-економічне і культурне життя. Народився він на Волині 8 грудня 1864 р. Отримавши спеціальну біологічну освіту і удосконаливши її роботою під керівництвом І.Ф.Шмальгаузена у Київському університеті Й.К.Пачоський деякий час працював (1895-1897) асистентом ботаніки у Вищій школі землеробства під Львовом (м.Дубляни). Надалі (з 1897 по 1923 рр.) його життя і діяльність проходили на Півдні України у Херсонській губернії. Саме тут його самовіддана праця дала нащадкам, ставші вже хрестоматійними приклади наслідків його роботи. Одним з них є діяльність з охорони природного степового комплексу.

Відомо, що Ф.Е.Фальц-Фейн почав охороняти першу ділянку цілинного степу ще у 1889 р. Але її місце розташування було вибрано не досить вдало, бо збігалось з колишнім чумацьким шляхом. У 1898 р. саме за порадою Й.К.Пачоського, який вже працював у Херсоні, Ф.Е.Фальц-Фейн закла нові заповідні ділянки у 500 та 120 десятин, а пізніше у Єлизаветфельді у маєтку братів ще декілька ділянок. Не вказую їх розміри, бо різні джерела дають різні дані щодо цих величин [2; 24]. Асканія-Нова, її доля червоною ниткою проходила через усе життя Й.К.Пачоського. Не торкаючись наукових досліджень, які він проводив у цьому заказнику, нагадаю ще декілька значимих для Півдні України і взагалі для всієї України фактів. У 1917 році виникла загроза знищення Асканія-Нова. Історія боротьби за її збере-

ження в тих умовах – це окрема розповідь. Але певне місце в ній посідав і Й.К.Пачоський, який на початку червня 1917 р. був призначений “комиссаром Временного правительства для охраны парка с вымирающими видами редких животных имени Аскании-Нова” (Архів Асканії-Нова) [2].

До жовтня 1917 р. в умовах безперервних політичних змін Й.К.Пачосий доклав багато зусиль для збереження цього унікального заказника. Надальше він керував (з 1922 р.) ботанічним відділом науково-степової станції-заказника “Чаплі” (так стала називатися “Асканія-Нова”). У науковому доробку Й.К.Пачоського дослідження флори і рослинності, бур’янової флори, роботи з ентомології та захисту рослин, питання охорони природи, орнітологічні дослідження тощо. Багато з вказаних досліджень стосується Півдня України і потребує ще певного осмислення.

Одним з найвидатніших пам’ятників природи Херсонщини та й усього Півдня України є природничо-історичний Херсонський музей, який створив (за підтримкою земства) Й.К.Пачоський, і який зробив з нього справжній музей природи. Можу тільки нагадати, що гербарій Й.К.Пачоського з херсонської флори складав 22 тисячі гербарних аркушів. Щодо створення музею, то важливе значення у цьому процесі відігравали взаємовідносини Й.К.Пачоського як взагалі з місцевим самоврядуванням, так і з окремими його представниками – Ф.Е.Фальц-Фейном, Г.Л.Скадовським та ін. Це питання висвітлені досить докладно у дослідженнях Т.О.Гребінник (Дніпропетровськ), тому я не буду на ньому зупинятися.

Взагалі створення і діяльність земських природничо-історичних музеїв відігравали важливу роль у соціально-економічному та культурному житті Півдня України. Це пов’язано, на наш погляд, насамперед з тим, що цей регіон був житницею держави, тут були розвинуті різні галузі сільського господарства. Їх функціонування викликало багато питань, пов’язаних із захистом рослин, боротьбою зі шкідниками садівництва тощо. Існуюча система наукових та дослідницьких сільськогосподарських установ не забезпечувала повністю потреби сільського господарства. Тому виникла потреба як певної консервації, збереження фауни і флори регіону, так і вирішення науково-практичних завдань на базі створення природничо-історичних музеїв.

За певним збігом обставин до створення двох визначних музеїв Півдня України безпосереднє відношення мали представники польських науковців. Про одного з них – Й.К.Пачоського – вже йшла мова. На жаль більш забутою постаттю є С.О.Мокржецький – людина, яка по праву може вважатися одним з основоположників сільськогосподарської ентомологічної науки взагалі в Україні і її практичного застосування у Таврійській губернії, в першу чергу в Криму. Спираючись на дослідження К.О.Черненко, Т.О.Гребінник [6], власні дослідження, можна твердити, що саме з економічних потреб Півдня України виникли Херсонський і Таврійський природничо-історичні музеї. Їх засновниками і директорами були відповідно губернські ентомологи Й.К.Пачоський та С.О.Мокржецький.

Оскільки С.О.Мокржецький менш відомий для нащадків, наведу стислі

відомості про нього. Народився він у 1865 р. у дворянській польській сім'ї у маєтку "Дзитрики" Лідського повіту Віленської губернії. Закінчив Лісовий інститут у Петербурзі. Учень професора ентомології М.О.Холодковського. Працював на Катеринославщині, Харківщині, вчився у таких ентомологів як В.О.Ярошевський, В.І.Рейнгард та ін. З 90-х років і до 1920 р. працював у Криму спочатку губернським ентомологом, потім директором Таврійського природничо-історичного музею. Наукова діяльність С.О.Мокржецького була присвячена вивченню біології шкідників рослин, з'ясуванню їх природних ворогів і паразитів, заходам охорони садів тощо [37]. Не зупиняючись на його науковій діяльності, визнанням якої є вже те, що С.О.Мокржецького було обрано почесним та дійсним членом десятків вітчизняних та закордонних установ і товариств, вкажу тільки на деякі соціально-значимі результати його науково-організаційної діяльності.

С.О.Мокржецький заснував і був редактором періодичного видання "Труды Таврического естественного-исторического музея". Відомий вчений, він був засновником, головою та редактором періодичних видань Кримського товариства дослідників та любителів природи. Ці дві установи – музей і товариство – зіграли непересічну роль у розвитку науки та культури Криму, якщо зважити на те, що перший вищий навчальний заклад (Таврійський університет) виник лише у 1918 році. Між іншим С.О.Мокржецький мав безпосереднє відношення до його виникнення і функціонування. Певний час він очолював також Таврійську наукову асоціацію, яка виникла весною 1917 р. і об'єднувала усі наукові установи і товариства Криму [29]. Саме С.О.Мокржецький розробив проект Салгірської помологічної станції [19], створення якої має свою історію і багато в чому зобов'язане і С.О.Мокржецькому. Нагадаю, що кінець цієї історії був щасливим, бо 9 липня 1912 р. був "височайше" затверджений закон про створення з 1 січня 1913 р. дослідної станції з плідівництва у казенному маєтку "Салгірка" поблизу Сімферополя. Що стосується наукових праць С.О.Мокржецького, то наведу лише висловлювання відомого американського вченого Л.Говарда, який говорив: "Це одне з найбільших задовольнень у моєму житті – бути тут з моїм вченим колегою С.О.Мокржецьким і бачити своїми власними очима результати його наукових праць, які принесли йому всесвітню відомість" [37, 38].

За межами огляду залишається значна кількість вчених польського походження, яких вавив до себе Південь України. Серед них і ті, що значну частину свого життя провели в Росії, Україні (Л.А.Рішаві, Б.Б.Гриневецький, І.А.Порчинський, С.М.Ходецький, О.А.Веріго, С.О.Дзевновський та ін.), так і ті, що приїздили за запрошеннями і за своїми запитаннями досліджувати природні багатства Півдня України (В.Ф.Хмелевський, К.В.Стравінський, доц. Реман з Краківського університету та ін.).

Навіть той пілотажний перелік наукової (частково) та організаційно-наукової і практичної діяльності біологів польського походження на Півдні України свідчить про вагомість їх внеску у культурний та соціально-економічний розвиток цього регіону. А скільки ще невідомих нам сторінок

історії можуть розповісти про тісні взаємини українського і польського народів. Автор зробив спробу розглянути тільки одну групу вихідців з Польщі — натуралістів, дослідників природи, науковців, що працювали в різних галузях біології. Але можна виділити не лише "популяцію" біологів, але й інші.

Так, серед математиків і астрономів України своє місце займають І.І.Витковський, М.Б.Пташицький, І.В.Слетшинський, О.Р.Орбинський, Л.Ф.Беркевич, С.О.Шатуновський, Ц.Руссян, Є.Л.Буницький, Д.В.Пясовський та ін. Серед промисловців польського походження другої половини XIX ст. в Україні можна назвати такі прізвища: В.Ляський, О.Скражинський, С.Завадський, К.Лясциховський, А.Стемпковський, Щ.Францкевич [12] та ін. Гуманітарні науки представляють В.Юргевич, Я.Собестіанський, С.Мілковський, І.Міхневич, Б.Маркевич, А.Валицький, П.Білярський, Й.Пехановський, Л.Колмачевський, Л.Воеводський та ін. Зірковим є склад медиків: В.Дзержинський, В.Порай-Кошиць, В.Високович, Ю.Пенський, Т.Опенховський, І.Сицяно та ін.

Цей список можна продовжувати і він безсумнівно буде продовжений. Але навіть діяльність тих осіб, які були названі, не завжди достатньо досліджена в контексті взаємовідносин України і Польщі, контексті культурного і соціально-економічного розвитку України. Звичайно, на шляху цих взаємовідносин, у процесі промислового і культурного розвитку країни зустрінуться не тільки позитивні приклади таких взаємовідносин, але справа дослідників об'єктивно і виважено відтворити ці взаємовідносини і звернути увагу в першу чергу на їх значення в історичних долях українського і польського народів.

Джерела та література

1. Бацак К.Ю., Шилова А.В., Варварцев М.М. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. 1997.
2. Борейко В.Е. Популярный биографо-библиографический словарь. Справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины царской России и СССР (1860-1960). - К., 1995. - Т. 2.
3. Братіна О.І. Історико-науковий аналіз діяльності Олександра Янати в контексті розвитку біологічної та сільськогосподарської науки в Україні: Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1999. - 16 с. (рукопис).
4. Бучинский П. Шестилетие деятельности Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901) // Зап. НОЕ. - 1901. - Т. 29, вып. I.
5. Васильев К.Г., Занчевская Т.А. Л.С.Ценковский. - М., 1973.
6. Гребенник Т.А. Таврический естественно-исторический музей: предпосылки создания, организация, первые годы деятельности (1865-1906гг.) // Библиотечное дело и краеведение. - Киев-Симферополь, 1999. - Вып. I. - С. 23-29.
7. Гринецкий Болеслав Болеславович // Русские ботаники. В 4-х т. - М., 1950. - Т. III. - С. 49-52.
8. Гринецкий Б. Памяти проф. Ф.М.Каменского // Тр. Ботан. сада Юрьев. ун-та. - 1913. - Вып. I. - С. 82-91.

9. II-і наукові читання пам'яті Й.К.Пачоського (19-20 грудня 1994 р.). – Херсон, 1994.
10. Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968.
11. Каменский Франц Михайлович // Ботаники. В 4-х т. – М., 1952. – Т.4. – С. 50-53.
12. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму у пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.
13. Листов Ю.А. Альпинизм и Крымский горный клуб. 1890.
14. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Історія в особах. – 1997. – № 2.
15. Манойленко В.В. Владислав Адольфович Ротерт. 1863-1916. – Л., 1978.
16. Марушкина И.И. Научно-преподавательская деятельность польских учёных в университетах Украины (конец 19 – начало 20 вв.) // Культурные и общественные связи Украины. – К., 1990. – С. 194-211.
17. Мельников Н.П. Крымский горный клуб. – Одесса, 1891.
18. Метёлкин А.И. Л.С. Ценковский. – М., 1950.
19. Мокржецкий С.А. Салгирская Помологическая станция. – Симферополь, 1916.
20. Науково-аграрні історико-бібліографічні читання, присвячені професору Олександрі Алоїзовичу Янаті (1888-1938) // Бюлетень центр. наук. с/г бібліотеки УАН. – К., 2001. – Вип. 2(22).
21. Немцы России. Энциклопедия: Т. 1: А-И / Ред. кол.: В.Карев (пред. ред. кол.) и др. – М.: ЭРН, 1999.
22. Новогрудский Д.Н. К 75-летию открытия микориз. Памяти Ф.М.Каменского (1851-1912) // Микробиология. – 1957. – Вип. 1. – С. 118-123.
23. Поляки на Хмельниччині: погляд через віки // 36. наук. праць за матеріалами міжн. конфер. (23-24 червня 1999 р.). 1999.
24. Пузанов И.И., Гольд И.М. Выдающийся натуралист И.К. Пачоский. – М., 1965.
25. Развитие биологии в Украине: в 3-х томах / Гл. редкол.: Сытник А.М. (гл. ред.) и др. – К., 1984. – Т. 1.
26. Родина Волинь // Тр. Житомирского научно-краеведческого о-ва исследователей Волини. – Житомир, 1998. – Т. 17.
27. Руда С.П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природодослідників // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Под ред. А.З.Москаленка, О.Ф.Коновця. – К., 1992. – С.34-42.
28. Руда С.П. Роль Харківського наукового центру у розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець 19-початок 20 ст.) // 36. наук. праць: серія Історія і географія. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 183-192.
29. Савчук В.С. Естествонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина 19 - начало 20 веков. – Днепропетровск, 1994.
30. Савчук В.С. Новоросійське товариство дослідників природи – науковий та просвітницький центр Півдня України // Вестник Днепропетровского ун-та. История и философия науки и техники. – 1994. – Вип. 1. – С. 73-83.
31. Савчук В.С. Крымско-Кавказский горный клуб: к вопросу о типах дореволюционных научных обществ // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та філософія науки і техніки. – 1996. – Вип. 2. – С. 105-113.
32. Украина – Германия. Экономическое и интеллектуальное сотрудничество (19-20 вв.) // Материалы межд. науч. конфер. – Днепропетровск, 1998. В 2-х томах.
33. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1891. – Вип. 1.
34. Файтельберг-Бланк В.Р. Б.Ф.Вериги. – Кишинёв, 1975.
35. Центральний державний історичний архів Росії. Ф.740. Оп.22. Спр. 137. (1908).

36. Цит. по: Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета. - Одесса, 1890. - С. 14-30.
37. Щербakov Ф.С. По поводу 20-летия деятельности С.А.Мокржецкого // Русское Энтомологическое обозрение. - С.-Пб., 1912. - Т. XII, № 1-4, - С. 629-633.
38. Howard I.O. The recent progress and present conditions of economic entomology. Washington. 1907.

І.І.Лиман

Переселенці з Польської області в релігійному житті південної України останньої чверті XVIII ст.

В міжконфесійних взаєминах на території Правобережної України покатоличення і спольщення населення цього регіону, що посилювалось у 70-х рр., в 90-ті роки XVIII ст. змінилось на протилежну тенденцію – масовий перехід населення в православ'я. Лише протягом 1795-1796 рр. в лоно греко-російської церкви повернулось понад 1,5 млн. уніатів, було створено понад 2,6 тис. православних парафій [1; 123]. Черговий розподіл Польщі із включенням Правобережжя до складу Російської імперії створив умови для такої кардинальної зміни в конфесійній ситуації регіону.

Події, що відбувались на Правобережжі, мали відгомін в інших регіонах України, зокрема, на Півдні. Це відбилось і в документах Катеринославського намісного правління, Херсонського духовного правління, інших органів духовної влади південної України.

В 80-90-х рр. XVIII ст. із так званої Польської області переселилася велика кількість осіб, які мали намір отримати духовне звання і служити при православних церквах Півдня. Вивчення справ таких аколітів дає змогу не тільки отримати свідчення про міжконфесійні стосунки на українських землях, що входили до складу Польщі, але і дослідити процедуру отримання дозволу на прийняття російського підданства і духовного сану колишніми мешканцями Польщі.

Причини переходу аколітів із території Польщі до південної України зазначались в "Прошеннях", що подавались духовній владі регіону. Там же повідомлялись і короткі біографічні відомості про бажаного прийняти духовний сан. Так, Савва Камінський повідомляв, що народився він "колишньої Польської області Уманської округи в селі Хиженем, від батька тамошнього дячка Василя Камінського і матері Уляни Андрійової доньки, при яких перебуваючи навчався російській грамоті читати і писати і нотному співу, і по смерті ж батьків... за власним... бажанням вийшов за даним... на польському діалекті білету в Росію минулого 1789 року в травні місяці" [13; Арк.1]. Стефан Раєвський писав, що він народився в Польській області в селі польського шляхтича Дедича Олександрівці від батька перебуваючого в тому селі Апостольської церкви діакона Калінніка Раєвського і матері Агафії Матвійової доньки, а по смерті тих... батьків залишився в сирітстві і

маючи від народження 11 років вивезений до Росії польським мешканцем Іваном Данилевським через російський форпост... в минулому 1787 року..." [14; Арк. 1].

В деяких "Доношеннях" причиною переходу до південної України зазначені утиски з боку католиків. Зокрема, Григорій Пашковський був змушений залишити село Карапиші, що знаходилось на території Польщі, де він був священиком при православної Різдвабогородицької церкві. "... а як в тій [Польській] області від римлян трапилось на православ'я гоніння, то він залишивши ту парафію вийшов звідти минулого 1781 року до Росії" [15; Арк. 2].

Православні переселенці з Польських земель, які вирішили присвятити себе служінню Богові, певний час перебували при церквах південної України, часто не маючи духовного звання і призначення з боку духовної влади. Пізніше вони звертались до єпархіального архієрея з проханням висвятити їх в духовний сан і призначити на певне місце при церкві. Савва Камінський близько року перебував "приватно" на посаді дячка Троїцької церкви села генерал-поручиці Репнінської Микольському (Херсонський повіт), а пізніше півтора роки при Воскресенській церкві міста Беріслава. В 1792 році він звернувся до архієпископа Амвросія з проханням про призначення його до тієї ж церкви указним дячком [13; Арк. 1]. По прибутті до Російської імперії Стефан Раєвський знаходився при церкві села генерал-поручика Енгельгарда Тягінці, де навчався російській грамоті. У віці 19 років Раєвський звернувся до Херсонського духовного правління з "Прошенієм", в якому висловив бажання "залишитись назавжди в Росії і, оскільки в селі Тягінці при церкві знаходиться стихарного дячка місце вакантне..., залишитись назавжди стихарним дячком" [14; Арк. 1].

Для задовільнення таких бажань аколіти перш за все мали присягнути на підданство Росії. Приведення до присяги відбувалось у земському суді, куди Указом зверталось Катеринославське намісницьке правління. В суд представлявся білет про вихід із Польської області. По складанні присяги земський суд мав повідомити про це духовну консисторію, додавши саму "Клятвенну обіцянку". Зміст її був стандартним: "Я нищезазначений обіцяю і присягаюсь всемогутнім Богом пред святим його Євангелієм в тому, що бажаю і повинен я Її Імператорській Величності моїй всемилостивійшій великій государині імператриці Катерині Олексіївні самодержиці Всеросійській і Її Імператорській Величності люб'язнішому сину государю цесаревичу і великому князю Павлу Петровичу законному російського престоло спадкоємцю вічно і нелицемірно служити і у всьому коритися не шкодуючи живота свого до останньої краплини крові і всевисокому Її Імператорської Величності самодержавству силі і владі належні права і прерогативи або переваги узаконені і на майбутнє ті, що будуть узаконені, по крайньому розумінню сили і можливості попереджати і боронити, при тому по крайній мірі намагатись сприяти всьому, що до Її Імператорської Величності вірної служби і користі державної у всіх випадках стосуватись може, і призначеному надійною духовному керівництву покірним бути, і що мені від нього наказано

буде незгодним себе виявляти не буду, про збиток же Її Величності інтересу, шкоду і збиток, як тільки про те дізнаюся, не тільки своєчасно об'являти, але всілякими засобами відвертати і не допускати піклуватись, і всяку доручену мені таємницю міцно зберігати буду, і доручений покладений на мене чин як згідно із цією, визначеною від часу до часу Її Імператорської Величності іменем визначеним інструкціям і регламентам і указам належним обрядом по совісті своїй виконувати, і для своєї користі дружби наперекір як доброму вірному Її Імператорської Величності підданому благоприсойно і належить, і як я перед Богом і судом його страшним в тому завжди відповідь дати можу, як мені Господь Бог душевно і тілесно допоможе; на завершення ж цієї клятви цілую слова і хрест рятівника мого амінь" [13; Арк.3]. Під таким документом підписувалась сама особа, яка присягалась, і зазначалась дата. Крім того, записувалось ім'я священика, який приводив до присяги, а також ім'я і посада чиновника земського суду, який був присутній при цій процедурі.

Складання присяги на вірність імператриці відкривало шлях для отримання дозволу на зайняття місця в причті. Відтепер процедура призначення до парафії вихідців із польських земель мало чим відрізнялось від тієї, що мали пройти аколіти, які із народження перебували в межах Російської імперії. Така особа мала отримати згоду власника населеного пункту, де знаходилась церква. Ця згода викладалась в "Заручному прошенні", що писалось на ім'я єпархіального архієрея. Мало бути надано і свідоцтво священика тієї церкви, при якій перебував аколіт. В ньому наводились біографічні відомості про кандидата і повідомлялось, що він "поводить себе чесно і добропорядно, в підозрах ніяких не буває, в світському званні ні в якому не записаний і в подушному окладі ніде обкладеним не перебуває". Священик зазначав, що аколіт мав бажання назавжди залишитись в Росії і служити при церкві. Наприкінці свідоцтва повідомлялось, що як священик, так і парафіяни висловлювали згоду на службу при їхньому храмі зазначеного кандидата [14; Арк.2]. Незважаючи на це, серед документів, що подавались аколітом, мало бути присутнім і свідоцтво самих парафіян. Форма його була стандартною: "Свідоцтво від нас, тих, хто підписався нижче, дано сіє перебуваючому при парафіяльній нашій [якій саме] церкві [ким саме], з [...] року [такому то] в тому, що ми всі загалом знаємо про його добропорядну поведінку, і тверезе життя, і ісправне виконання ним своєї посади, і зверх того він [...] ніде ні в якому світському званні записаним і ніяким окладом обкладеним не перебуває, а тому і бажаємо його мати назавжди при своїй церкві в вищепрописаній його [якій саме] посаді, в чому і підписуємося" [14; Арк.3]. Сам аколіт передавав ці документи разом із власним "Прошенням" духовному правлінню, яке, в свою чергу, зверталось до керівництва єпархії. По випробуванні в здібності до виконання обов'язків причетника, такий кандидат отримував сан і направлявся до парафії [12].

Була поширена практика призначення таких осіб указниками священно- і церковнослужителями, що не давало права на довічне перебування у причті. Священики та інші члени причту призначались указом, який діяв "до

розгляду" [11.14; Арк.6]. Таким чином, і указний священно-чи церковнослужитель мав звернутись із проханням парафіян через духовне правління до єпархіального керівництва для продовження терміну служіння при храмі.

Далеко не всі звернення аколітів задовольнялись єпархіальним керівництвом. Існував цілий ряд причин, з яких переселенці з Польських земель отримували відмову в отриманні духовного сану і призначенні до парафії. Так, Митрофан Чуманський, який вийшов із Польщі, просив прийняти його в духовне звання і влаштувати на празне місце дячка чи пономаря при церкві в Херсонському повіті. Указом від 8 грудня 1797 року Катеринославська духовна консисторія постановила: "Оному Чуманському в проханні його... до завершення такого, що відбувається нині, про священно-і церковнослужительських дітей розбору, відмовити" [16; Арк.1]. Але немає підстав стверджувати, що причиною відмов було прибуття цих кандидатів із Польщі. Такі ж відмови отримували і аколіти, які постійно проживали на Півдні України. Зокрема, на звернення священницького сина Федора Наливайко консисторія наклала резолюцію: "Як по указу Святішого Синоду нині проводиться всім священно-і церковнослужителям і їхнім дітям розбор, для того до завершення оного розбору і повинен він, кандидат, залишитись при своєму батькові" [7; Арк.1]. Отже, при прийнятті рішень духовне керівництво зважало на необхідність дотримання існуючих розпоряджень Синоду і світської влади, а не на місцевість, з якої прибув кандидат.

Більшість прибулих із польських земель до південної України переселенців, що бажали отримати місце у причті, залишались тут назавжди, служачи при храмах Божих. Втім, скрутне матеріальне становище примушувало деяких з таких духовних осіб з ностальгією думати про своє попереднє місце перебування і навіть просити в духовної влади дозволу на повернення до колишньої Польської області. 27 березня 1796 року Херсонське духовне правління доповідало Гавриїлу, митрополиту Катеринославському і Херсонеса Таврійського, про справу Григорія Пашковського. Цей священник служив при церкві слободи Іванівка (Білозерка) з 1781 року, але з 1792 року з невідомої йому причини не отримував платні. Через це а також з причини недороду хлібу Пашковський "відчував в перебуванні його в тій слободі крайню скруту", і просив про звільнення його з Катеринославської єпархії до попередньої його парафії в село Карапиші, колишньої Польської області [15; Арк.2-2 зв.]. Митрополит наклав на цю справу резолюцію "відмовити", і священник був змушений залишитись на півдні України.

З іншого боку, духовна влада Південної України не заохочувала практики самовільної відправи християнських треб священниками, що приходили з Польської області. В 1786 р. Указом Славянської духовної консисторії були покарані священники села Комісарівка Матвій Ковалевський і Гавриїл Арабський. Перший був штрафований за дозвіл прибулому з Польської області священнику Василю Соколовському відправляти християнські треби в Миколаївській церкві Комісарівки, і за недонесення про Соколовського духовній владі. За недонесення і дозвіл священнику Польської області проживати із простроченим квитком у своєму будинку був штрафований і

Г.Арабський. Втім, єпархіальне керівництво не можна звинувачувати в упередженому ставленні до православного духовенства Польських земель. Консисторія лише виконувала наказ Святішого Синоду, спрямований проти так званих "бродячих священиків". Він передбачав зобов'язання всіх священно-і церковнослужителів підписками, щоб вони не їздили до інших єпархій в пошуках місця при церкві, а під час подорожей не відправляли християнських треб. Місцевим священикам не тільки заборонялось запрошувати таких осіб до служби, але і наказувалось стежити за ними. За порушення наказу місцеві духовні особи мали штрафуватись за кожну таку службу в розмірі десяти карбованців. Сам же прибулий мав бути позбавлений священства і направлений у світську команду для визначення його майбутньої долі [8; Арк. 1-2 зв.].

Польські події стали причиною звернення до церковного керівництва не лише православних. Багато католиків і уніатів, що переселялись у південну Україну, звертались з проханням прийняти їх в лоно православної церкви. Такі особи мали написати "Покірне доношеніє" на адресу духовного правління, в якому викладались причини звернення. Мешканка села Білозерки Яда Городецька так формулювала своє "Доношеніє": "Я, нижайша, донька західної церкви, пізнавши в римському інославі супротив Грецької церкви різні ересі і великий обман, яко не згідно з визначених св[я]тих отців оная Римська віра утверджена і насаджена, в якій я з малолітства піддана омані, яко вівця, що не має пастиря, і по теперішній час разом із дітьми перебуваючи, багато оних ересей отримала, проти Грецької церкви різні хули в себе брала... по невігластву моему грецьку віру різноманітно засуджувала, про що шкодуючи в оному інославі бути не бажаю, Римської де віри дотримуватись з дітьми не бажаю, і по вірі своїй бажаю бути з ними в православному сповіданні Грекоросійської церкви, того заради вашого високопреподобія глибоко прошу в потрібному цьому проханні мене не зневажати, до Грецької віри з дітьми моїми приєднати благоволіти, про що високомилолюбиве прошу зробити визначення" [3; Арк.3]. "Прошеніє" мешканки Херсона Вікторії Іванової було лаконічнішим: "Народилась я в католицькому законі... і як спілкувалась з людьми християнського сповідання дізналась від них істинну православну грекоросійського сповідання віру бажаю оную прийняти і дотримуватись непорушно по день свого життя, католицьку оману залишивши остаточно, чому оного Херсонського духовного правління покійно прошу про приєднання мене вчинити милостивий розгляд" [19; Арк.1]. Слід відзначити, що в той час як "Прошеніє" Яди Городецької, написане в 1783 році, мало досить вільну форму, написане на початку ХІХ ст. "Прошеніє" Вікторії Іванової було стандартним і містило ті ж формулювання, що і відповідні звернення не лише католиків, але і мусульман та іудеїв. Наведемо лише один приклад. Майже одночасно із зверненням Іванової до Херсонського духовного правління надійшло прохання п'ятнадцятирічного хлопця Абрама Бугославського: "Народився я в єврейському законі, і вихований батьками своїми за їх єврейським звичаєм, по помешканню моему в місті Херсоні спілкуючись з людьми християнського закону, дізнав-

ся від них істинну грекоросійського сповідання, яку сердешно бажаю прийняти і дотримуватись непорушно по день мого життя, єврейських же забобонів і оман соромлячись, а тому оного духовного правління покійно прошу про приєднання мене до віри православної грекоросійського сповідання і про удостоєння святого охрещення і миропомазання вчинити милостивий розгляд" [18; Арк.2].

Стандартними були не лише форми документів, що складались бажаними бути прийнятими в православ'я, але і процедура, що мали пройти такі бажачі, незалежно від того, до якої конфесії вони належали раніше.

В 1782 р. Славянська духовна консисторія указом Херсонському протопопу Іоану Богдановичу наказувала: "якщо будуть із жидів і магометан охрещення а із християн інозаконних приєднання просити, як вам, протопопу, в таких випадках вчиняти – наставлення зроблене... а на майбутнє про бажання навернутися із невірних і іновірних в православну віру представляти його преосвященству з доданням достовірних прошень, окрім смертного випадку, в такому ж випадку по охрещенні, або по приведенні у віру, його преосвященству рапортувати" [2; Арк.1]. Заборона охрещувати іновірців без попереднього знесення із архієпископом була ще раз підтверджена в указі Новоросійської духовної консисторії за № 2932 від 13 листопада 1801 р. [17; Арк.1]. Без попереднього звернення до духовного керівництва священикам дозволялось охрещувати лише у невідкладних випадках, таких, як загроза життю бажачих прийняти православ'я, коли вони могли просто не дочекатися згоди духовного правління і єпархіального керівництва. Один з таких випадків мав місце у 1783 р., коли білозерський священик Григорій Пашковський миропомазав тринадцять католиків, не повідомивши про цей намір духовне правління. Пізніше священик пояснив таку дію тим, що через епідемію знаходився разом із цими католиками в карантині і бачив, що вони "при останньому подиху". Зважаючи на це, Славянською духовною консисторією було фактично схвалено дії Пашковського і лише наказано, щоб із нововернених була взята підписка. Текст підписки був лаконічним: "Зобов'язались ми, ті, що підписались нижче, підпискою в тому, що як ми, перебуваючи минулого "783" року в карантині під час морової язви із священиком білозерським Григорієм Пашковським святої Православної грецької церкви приєднані і миром святим помазані, в оній святій грецькій вірі вічно будемо непорушні, і підписались білозерські мешканці, що навернулись із римського закону в православну грекоросійську віру..." [6; Арк.3].

Перед миропомазанням священики були зобов'язані наставити іновірців догматам православної віри. Про такі дії духовні особи мали звітувати перед консисторією, повідомляючи імена, які отримали новоохрещені.

Справи переселених із Польської області католиків та уніатів, що бажали стати православними, розглядались духовною владою Російської імперії в тому ж порядку, що і справи іудеїв, мусульман [4.5.9.10.20]. Події останньої чверті XVIII ст., пов'язані, зокрема, із поділами Польщі і приєднанням до Росії Криму, призвели до суттєвого збільшення кількості таких

новонавернених і на півдні України. Ці особи поповнили і без того переважаюче православне населення регіону. Відтепер вони опинились в підпорядкуванні церкви, діяльність якої значною мірою регулювалась рішеннями центральної духовної і світської влади імперії.

Джерела та література

1. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994.
2. Державний архів Херсонської області /ДАХО/. – Ф. 207: Херсонське духовне правління. Оп. 1. Спр. 1.
3. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.5.
4. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.10.
5. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.30.
6. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.46.
7. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.48.
8. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.73.
9. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.116.
10. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.117.
11. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.137.
12. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.192.
13. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.214.
14. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.245.
15. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.288.
16. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.331.
17. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.456.
18. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.860.
19. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.891.
20. ДАХО. – Ф.207. Оп.1. Спр.896.

С.М.Феодосєєв

Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Херсона

Однією з найбільш цікавих, яскравих і неординарних постатей, доля якої в кінці XVIII століття була пов'язана з Херсоном, був принц Шарль де Нассау-Зіген. Нажаль, сьогодні його ім'я є дещо призабутим, хоча був час, коли про подвиги принца було відомо в усій Європі. Ось, зокрема, що говориться про принца в статті у відомій і авторитетній енциклопедії Брокгауза і Ефрона (Санкт-Петербург, 1897, том XX, с.657):

"Нассау-Зіген (Карл-Гайнрих-Никола-Отто, Принц Нассау-Зіген) – русский адмирал (1745-1808). Происходил из католической линии Зиген. На 14-м году, в качестве добровольца, поступил на французскую военную службу. Сопровождал Бугенвилля в его кругосветном путешествии (1766-69). В 1775 году он сделал неудачную попытку захватить остров Джерси. Во время войны Испании с Англией Нассау, перейдя в испанскую службу,

командував плавучими батареями при Гибралтарі. В кінці 1786 года Нассау прибув в південну Росію, де змігся з Потемкіним. Учасував в приготуваннях к знаменитому подорожжю імператрици 1787 года. Находився в свиті Катерини II во время її перебування на юге, и, после разрыва между Россией и Португалией, вступил в русскую службу. Командуя галерным флотом в Очаковском лимане, Нассау неоднократно разбивал турецкий флот. Разногласие с Потемкіним по поводу осады Очакова заставило Нассау отправиться в Санкт-Петербург, откуда он поехал во Францию и Испанию с целью хлопотать, в качестве тайного русского агента, о заключении союза между Россией, Австрией, Францией и Испанией. Попытка эта не увенчалась успехом. Нассау вскоре вернулся в Россию и принимал самое деятельное участие в войне против шведов в 1789 и 1790 годах. Находясь во главе флота, он одержал несколько побед над шведами, но в конце июня 1790 года потерпел страшное поражение при Свенсунде. Шведский гребной флот, под начальством самого короля, был заперт в Выборгском заливе, но пошел в атаку, прорвался сквозь русскую линию и потопил и захватил до 46 русских галер. Эта неудача заставила Нассау оставить русскую службу".

До вищесказаного додамо, що принц Шарль де Нассау-Зіген народився 15 січня 1745 року у Франції, в Пікардії, в замку свого діда у невеличкому містечку Сенарпон. Помер він усіма забутий 21 квітня (9 квітня за старим стилем) 1808 року в Україні на Поділлі у маєтку своєї дружини в селі Тинна (сьогодні це Дунаєвецький район Хмельницької області). Тут він був похований. Подорож Луї Антуана де Бугенвілля була першою французькою експедицією навколо світу. Принц де Нассау-Зіген був у досить дружніх стосунках з імператрицею Катериною II із якою листувався. Принц де Нассау-Зіген був також знайомий з іншими європейськими монархами, і державними діячами та діячами культури (наприклад, з імператором Австрії Йосипом II, знаменитим художником Франческо Казановою, братом відомого мемуариста Джакомо Казанови), що мали істотний вплив на історичний та культурний розвиток Європи XVIII століття. Особливо дружніми були його стосунки з останнім королем Польщі Станіславом Августом Понятовським. Фактично принц Шарль де Нассау-Зіген виступав посередником між Станіславом Августом і Катериною II [1].

Одружившись в 1780 році із вдовою польського князя Януша Сангушка Кароліною Гоздською (1751-1804) і одержавши права громадянства Польської республіки, принц Шарль де Нассау-Зіген переїхав жити до Польщі. Король Станіслав Август зустрів принца прихильно і як рівного собі, і їх стосунки стали дружніми. Польські магнати вважали для себе за честь прийняти принца Шарля де Нассау-Зігена у своє коло. Вся Варшавська знать всіляко намагалася висловити свою повагу "герою Гібралтару". У свою чергу принц Шарль де Нассау-Зіген обіцяв полякам оплатити столицю таке ставлення до своєї персони, обіцяючи організувати збут польських товарів, особливо лісу, у Франції та Іспанії морським шляхом за допомогою значно дешевшого Дністерського сухохідства. Він вже кілька разів

плавав по Дністру, зклав детальну карту річки, накреслив план гідрологічних робіт і був упевнений, що судохідство по Дністру збагатить Польщу. Детально діяльність принца Шарля де Нассау-Зігена і його роль у так званій Херсонській компанії досліджена у праці польського історика Йосипа Ролле "Початок польської торгівлі на Чорному морі і сухохід по Дністру" [2]. Ви рішення цієї проблеми принцем де Нассау-Зігеном збігло з тим, що саме в цей час князь Потьомкін був зайнятий влаштуванням торгового морського шляху від нових російських земель біля Чорного моря через Дарданелли в порти Середземного моря. Таким чином, плани принца де Нассау-Зігена йшли назустріч завданням князя Потьомкіна. Завдяки зустрічі з Потьомкіним доля приводить принца до Росії, де він знайомиться з Катериною II. Потьомкін запросив принца взяти участь у приготуваннях до знаменитої подорожі (а в майбутньому і в самій подорожі) імператриці на південь Росії до нещодавно приєднаного Криму, на що він із задоволенням погодився. Під час першої, так званої підготовчої подорожі, свій перший лист до дружини він напише саме з Херсону. Датований він 3 січня 1787 року і цікавий тим, що у ньому ми знаходимо не тільки враження принца від Херсона і околиць, а також штрихи до портрету міста, яким воно було у той далекий час:

"Необхідно, моя принцесо, щоб Ви знайшли двох добрих кучерів, які вміють добре грати у риг, але не так, як в околицях Варшави, а які уміють грати мелодії. Князь Потьомкін повинен був знайти їх тут, але не знайшов. Це його злить тому, що він хоче їх мати, щоб супроводжувати Імператрицю, коли вона виїде з Кременчука. Він попросив мене, чи не зможу я йому їх знайти. Я його впевнив, що він їх матиме, і досить голосливих. Таким чином, моя принцесо, треба, щоб не пізніше 15 лютого в Кременчуці було два кучері. Якщо це необхідно, попросіть короля, щоб він дав наказ, але зробіть усе, щоб кучері були тут, тому що я розраховую на Вас. На протязі трьох днів, як ми тут знаходимося, я не мав часу написати Вам. Ще три дні ми потратили, щоб дістатися сюди. Ми побували скрізь, де Імператриця буде обідати і ночувати. Там побудовані будинки. Ми здійснили велику подорож.

Береги Дністра прекрасні і починають заселятися. Херсон мене здивував. Я не думав, що в нього вкладено вже стільки праці. Тут усе будується з тією ж активністю, яку ми спостерігаємо у Франції влітку на військових заводах. Чотири кораблі знаходяться на верфях. Один з 66 і другий із 50 гарматами вже готові і лише чекають таяння льоду, щоб бути спущеними на воду. Роботу над двома іншими по 80 і 30 гармат тільки розпочато. Вони будуть у морі на початку літа. Всі озброєні кораблі знаходяться у Севастополі, куди ми невдовзі поїдемо. Я дуже захоплений князем Потьомкіним. Відколи я з ним, я ще не бачив чоловіка настільки врівноваженого, як він. А зустрічаюсь я з ним не час від часу, а проводжу з одинадцятої години дня до першої години ночі. Ми не покидаємо один одного. Ось моє життя в Херсоні: Я встаю о сьомій годині ранку, одягаюсь, потім до дев'ятої години прогулююсь і детально усе розглядаю. О десятій тридцять князь питає мене, чи не хочу прогулятися з ним, але оскільки я зайнятий туалетом, то ви-

ходжу лише об одинадцятій. Прикрашаюся я для того, щоб мене намалювали. Не сумнівайтесь, тут є хороший художник, і він захотів намалювати в Херсоні мій портрет. Отже, з одинадцятої години до пів на другу я сиджу в кріслі, покритому найкращою соболиною шубою, яку я коли-небудь бачив, а князь Потьомкін, стоячи за спиною художника, керує його пензлем. Після цього ми йдемо обідати. Піднявшись із-за столу, ми йдемо на конях кудись, де можна щось побачити, і після цього повертаємося. Увечорі слухаємо музику, яка нам обом подобається. Об одинадцятій тридцять - вечерея, і о першій годині ночі я тихенько йду спати" [3; 110-111].

Наведений витяг з листа принца взятий мною і перекладений з виданої у 1893 році в Паризькому видавництві "Плон" книги Маркіза де Арагона "Шукач пригод у XVIII столітті. Принц Шарль де Нассау-Зіген за матеріалами його неопублікованих листів з 1784 по 1789 рік" [3]. Це на сьогоднішній день найбільш повна монографія (майже 400 сторінок!) про дійсно надзвичайне і повне пригод життя принца де Нассау-Зігена, яке є, згідно твердженням вже цитованого енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, "весьма важный источник для русской истории". Додамо, книга Маркіза де Арагона є важливим джерелом не тільки для історії Росії, але Франції, Австрії, Польщі, багатьох інших європейських країн, а також історії України.

Далі, в тому ж листі від 3 січня 1787 року, принц де Нассау-Зіген пише: "Я не розраховував зробити щось значне із землями, які мені дарують, але оскільки їх вибирають з великою старанністю, я займуся ними ще й тому, що це принесе задоволення князю. Він додав до земель, які для мене вибрав, острів, що знаходиться в одному льє звідси, там є ліс, і це - найчистіше місце, щоб там влаштувати соління риби. Острів має гарні пасовиська, і я думаю розвести тут отари. Вівці нічого не коштують в цій місцевості, і я розраховую, що їх шерсть, шкіра і сир, які вони даватимуть, приноситимуть дохід від сорока су з голови на рік. Більш того, оскільки барани коштують не більше карбованця, коли їх купити велику кількість, це принесе великий дохід. Князь сказав мені, що один відставний офіцер має тридцять тисяч овець. Я не думаю, що ми поїдемо звідси до Таврії, тому що він хоче їхати всюди. Звідти він повернеться сюди і через Кременчук я поїду прямо до Києва, де недовго чекатиму імператрицю, яка має виїхати 9 числа цього місяця, тобто по-нашому 20-го". (дуже часто принц Насау-Зіген датує свої листи новим і старим стилем - С.Ф.). Далі у пост-скрипті принц додає: "Я їздив подивитися свій острів. Князь повинен був також поїхати зі мною, але оскільки він мав писати щось цього ранку, то попросив пана Корсакова супроводжувати мене. Він - командир одного з розташованих тут полків і відповідає за керівництво усіма роботами. Зі мною був також пан Фабр, чоловік, що розуміється на сільському господарстві, який вже розробив землі на кордоні біля Буга, але оскільки вони були пограбовані турками, князь дасть йому землі у Таврії по сусідству з тими, які він приготував для мене і призначив його управляти там своїми володіннями. Я думав, що мій острів нічого особливого з себе не являє, але побачив, що з нього можна мати найбільший зиск. Він має десять верст у довжину і п'ять в ширину. На ньому

вже росте багато верб, і оскільки князь поставив вартових на цьому острові, щоб там не рубали ні ліс, ні очерет, я матиму достатньо великих вербових гілок, щоб засадити майже увесь острів, і оскільки вербу в цій місцевості можна зрубувати вже через три роки з часу, як вона посаджена, я підрахував, що тільки деревина з мого острова принесе мені через три роки дві тисячі карбованців. Очерет можна було б продавати також за добру ціну, якщо б я мав достатньо рук, щоб його косити і привозити сюди, де палять тільки очеретом. Поки що я влаштовую пивоварню, в якій пиво буде варитися нашим очеретом. Херсон, у якому живе десять тисяч душ, що люблять пиво, не має жодної пивоварні. Ось я і будую пивоварню, і вже в березні в Херсоні питимуть моє пиво. Я звернувся тут до торгового дому "Зайпер" щоб мені надали необхідні гроші. Як тільки я їх одержу, ви віддасте цю суму у Варшаві. Це незначна сума. Прощайте, я йду слухати музику, тому що за мною приходили вже два рази." [3; 113-114].

І нарешті остання приписка принца: "Вирішено, що моя пивоварня не буде на моєму острові, тому що на ньому неможливо буде збудувати необхідні в цій справі погребі достатньої глибини. Ось чому князь дає мені ділянку землі в місті і дасть розпорядження, щоб солдати, які працюють на будівництві фортеці, могли працювати для мене, і я їм за це платитиму. Це дасть мені змогу здійснити усе, що я хочу" [3; 114].

Цікаво, що саме в Херсоні принц Шарль де Нассау-Зіген знайомиться з одним із визначних діячів боротьби за незалежність іспанських колоній в Америці венесуельським патріотом і майбутнім генераліссімумом Франціско де Мірандою (1750-1816), який у той час (1786-1787) перебував у Росії. Ось як він ділиться із своєю дружиною враженням від знайомства з Франціско де Мірандою у листі від 28 лютого 1787 року: "В Херсоні ми зустріли іспанського американця, пана де Міранду, надзвичайного і дуже розумного чоловіка, який сподобався князю Потьомкіну. Під час усієї подорожі він був з нами. Кілька днів тому він розмовляв із маршалом Потоцьким про Рим. Кожен розповідав про те, що йому найбільше сподобалося там. Маршал стверджує, що найбільше задоволення він мав від споглядання в Капітолії статуй об'єднаних королів, тому що саме в такому положенні він хотів би їх бачити" [3; 133-134].

Пізніше також із Херсону під час російсько-турецької війни 1788 року, в якій принц Шарль де Нассау-Зіген братиме найактивнішу участь, він напише ще кілька листів Кароліні Гоздській, але в них він більше розповідатиме про свою службу і участь у морських битвах. Листи принца Шарля де Нассау-Зігена, опубліковані в книзі маркиза де Арагона і частково вперше перекладені українською мовою в цій статті, є яскравими документальними свідченнями, які відкривають нам маловідомі сторінки історії міста Херсона. Вони є також свідченнями того, що життя одного з видатних європейців XVIII століття принца Шарля де Нассау-Зігена було тісно пов'язане із Херсоном, і можна стверджувати, що принц зробив свій скромний, але важливий внесок у його розвиток.

Джерела та література

1. Детальніше про це див. у статті: Феодосьєв С.М. Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Польщі і Поділля // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року) - Хмельницький, Поділля, 1999, С.480-486.*
2. Dr.Antoni J. (Rolle) "Początek handlu polskiego na Czarnym morzu i żegluga po Dniestrze" – In: Dr.Antoni J. (Rolle) "Wybor pism", tom II (Gawedy historyczne), Krakow, Wydawnictwo literackie, 1966, S. 5-55.
3. Le Marquis d'Aragon "Un paladin au XVIII-e siecle. Le Prince Charles de Nassau-Sigen d'apres sa correspondance originale inedite de 1784 a 1789", Paris, Plon, 1893.

С.І.Світленко

Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст.

«Великі реформи» Олександра II не принесли народам Російської імперії політичних свобод. Цілком закономірно, що в 60–80-х рр. XIX ст. в південноукраїнських землях набуло розвитку співробітництво поляків, росіян та українців, які, хоча й представляли різні суспільні рухи, але нерідко об'єднували свої зусилля у боротьбі проти антидемократичного царського режиму. Прикметним проявом такої взаємодії стала їх спільна участь у спробах налагодити вихід вільної безцензурної преси за умов політичної несвободи. За часів радянської історіографії це питання вже порушувалося в працях С.М.Байкової, Г.І.Марахова, Т.Г.Снитка та інших істориків, але ще не дістало спеціального розгляду [1]. На новому етапі розвитку української науки є сенс висвітлити цей сюжет, керуючись сучасними методологічними підходами і використовуючи маловідомі джерельні матеріали, чому і служить дане повідомлення.

Перші польсько-українсько-російські контакти у справі розвитку вільної преси простежуються вже під час демократичного натиску на царизм на початку 60-х рр. XIX ст. Суспільними прикметами тієї доби стала активна підготовка польських революціонерів до збройного повстання, розгортання культурно-просвітницької роботи в народі перших українських демократичних громад, пропагандистсько-агітаційна діяльність первістка російської вільної преси в лондонській еміграції О.І.Герцена та М.П.Огарьова і загальноросійської таємної організації "Земля і Воля".

У 1862 – на початку 1863 рр. польські опозиційні діячі С.Голуб, Т.Козіна, П.Шеміот та інші утворили "Революційне агентство" в Одесі, яке ставило на меті практично об'єднати зусилля представників різних суспільних рухів у боротьбі з царизмом [2]. Представник "Революційного агентства" С.Голуб здійснював конспіративне листування з одним із провідних діячів київської української громади А.Красовським, який вирізнявся радика-

льно-демократичними уподобаннями. Зв'язківцем між ними виступав студент Київського університету Я.Габель, котрий впродовж травня-грудня 1862 р. отримав для А.Красовського з Одеси 10 телеграм-депеш [3]. Останні були ретельно зашифровані, зовнішньо мали комерційний характер і містили сповіщення про торгівельні обороти [4].

Насправді ж конспіративне листування між С.Голубом і А.Красовським могло ставити завданням координацію дій польської підпільної організації в Одесі та напівлегальної української громади у Києві. Польські діячі в відігравали помітну роль у процесі транспортування видань "лондонських пропагандистів" О.І.Герцена і М.П.Огарьова через південь у Росію, а українські громадівці цікавилися "Колоколом", цінуючи його за щирий патріотизм та народність [5].

У другій половині 1862 р. керівники "Революційного агентства" С.Голуб, Т.Козіна та П.Шеміот, не задовольняючись організацією транспортування нелегальної літератури з Лондона у Російську імперію, здійснили спроби започаткувати власну підпільну друкарню. Цей бік діяльності одеської організації практично залишився поза увагою дослідників.

Як свідчать джерела, керівники "Революційного агентства" С.Голуб, П.Шеміот та інші сподівалися організувати друкарню для видання відозв до народу ще раніше листопада 1862 р. Проте таємне товариство, напевно, не мало необхідних коштів, і друкарський верстат не було придбано [6].

У листопаді-грудні 1862 р. учасники польської організації здійснили практичні дії у справі започаткування друкарні. Революціонери розробили план її облаштування поблизу Одеси, зокрема на хуторі П.Шеміота. З метою придбання друкарського верстата за кордон були відряджені В.Сербинов та П.Федоров, а тим часом в Одесі йшли пошуки окремих друкарських приладів. З часом їх розмістили на квартирі С.Голуба, що знаходилася в будинку Цорна, на Польському узвозі [7].

Однак діяльність у справі організації підпільної друкарні не була доведена до кінця. На заваді цьому стали провокатори В.Сербинов і П.Федоров, які, увійшовши в довіру до керівників таємної організації, вдалися до містифікації, а у січні 1863 р. розкрили польських революціонерів [8]. 25 січня жандарми здійснили обшуки та арешти в Одесі, що поклали край діяльності "Революційного агентства" [9].

У 70-х рр. XIX ст. поляки брали активну участь у русі загальноросійського соціально-революційного народництва, одним із найбільших центрів якого стала Одеса. Наприкінці 1877 – на початку 1878 рр. там діяв радикальний народницький гурток під проводом І.М.Ковальського. До складу цього народницького осередка входили окрім українців і росіян й поляки, зокрема М.Віташевський, В. і Е.Віттен та В.Іллич-Світлич [10].

Однією з найбільш помітних справ гуртка І.М.Ковальського стала організація підпільної друкарні. М.Віташевський і В.Віттен були активними помічниками керівника гуртка, взявши на себе місію придбання шрифту [11]. Невдовзі гуртківці змогли облаштувати невеличку друкарню, де наприкінці 1877 р. видрукували прокламацію з приводу смертної страти карного

злочинця П.Лук'янова накладом 300 примірників [12]. Засуджуючи карний злочин, народники розкрили причини, що його породили. Відозва викривала "закон" і "вищу справедливість" царської адміністрації, яка карала за приватне вбивство і крадіжку, хоча сама здійснювала найтяжчі злочини, проводила антинародну політику. Прокламація мала бунтарську спрямованість, проте в ній простежується прагнення до політичного розвінчування самодержавства [13].

Після виходу першої прокламації діяльність друкарні призупинилася, що пояснюється низьким рівнем її оснащення. Тільки необхідність викриття адвоката-шпигуна С.Краєва і резонансний постріл народниці В.Засулич у петербурзького градоначальника Ф.Трепова привели до відновлення підпільного друку. В 20-х числах січня 1878 р. одеські народники випустили "Объявление", що попереджало підпілля про провокаційну роль С.Краєва [14].

Тоді ж на засіданні гуртка було ухвалено до друку текст відозви І.Ковальського "Голос честных людей", що стала відгуком на революційну акцію В.Засулич. Спочатку набір прокламації здійснювався на квартирі І.Ковальського на Ямській вулиці, де зберігалася летуча друкарня. Згодом, за пропозицією В.Іллич-Світича, друкарське устаткування перенесли на конспіративну квартиру В.Віттен – Л.Мержанової на Садову вулицю [15]. Втім видрукувати цю прокламацію не вдалось, оскільки внаслідок доносу конспіративна квартира була оглянута жандармами, які знайшли й рукописний аркуш відозви. Це послужило приводом для обшуку. Спроба його проведення ввечері 30 січня 1878 р. наштовхнулася на героїчний збройний опір групи революціонерів, у ході якого українці, поляки й росіяни сміливо протистояли жандармам та солдатам. Лише значна чисельна перевага з боку супротивників змусила радикальних народників припинити боротьбу. Гуртківці були заарештовані, а підпільна друкарня захоплена [16].

Перший в історії загальноросійського визвольного руху збройний опір жандармам з боку радикалів під час арешту мав велике значення. У другому номері соціально-революційного часопису "Земля и Воля" з цього приводу зазначалося, що "в цей день купка соціалістів поставила руба питання про фактичну боротьбу з імператорським деспотизмом" [17].

Згадана акція одеського гуртка І.Ковальського поклала початок переходу південних соціалістів-революціонерів до відкритої політичної боротьби з російським царизмом. Проте життя і діяльність одеських гуртківців, зокрема й поляків, залишаються недостатньо вивченими, а самі імена майже забутими. Одним з них є М.Віташевський, життєвий шлях якого є яскравим прикладом невтомної боротьби за свободу слова. Цінні матеріали про цього діяча, в тому числі автобіографічного, біографічного, некрологічного, епістолярного характеру, зберігаються у фонді Е.Пекарського (№ 202) Петербурзького філіалу Архіву Російської Академії Наук [18].

Указані джерела свідчать, що Микола Віташевський народився у 1857 р. в Одесі, там же здобув освіту, закінчивши реальне училище. Досить рано він захопився літературною працею і вже 1876 р. написав статтю "Задачи

местной прессы". Розвідка була вміщена у збірнику "Мысли провинциалов", опублікованому М.Віташевським в Одесі 1877 р. Невдовзі Микола Олексійович започаткував періодичний легальний соціалістичний орган "Эхо", хоча цензура припинила його видання на першому ж номері [19].

Як згадував одеський народник С.Ліон, за своїми ідейними переконаннями М.Віташевський належав до "набатівців", або "якобінців", утворюючи невеликий гурток разом із Г.Чернявською та Є.Южаковою. Це, однак, не заважало народнику брати активну участь і в гуртку І.Ковальського, де конкретні практичні справи об'єднували людей різних ідейних відтінків [20]. Помітна роль М.Віташевського у подіях 30 січня 1878 р. засвідчується вироком Одеського військово-окружного суду від 24 липня того ж року, за яким народник засуджувався до шести років каторги. За суворістю ця міра покарання поступалася лише смертному вироку І.Ковальському і восьми рокам каторжних робіт В.Іллич-Світичу [21].

Після судового процесу М.Віташевський утримувався до 11 листопада 1880 р. у Білгородській центральній каторжній в'язниці, а у березні 1882 р. прибув на сумнозвісну Карійську каторгу. З 1883 р. народник поселився в Якутському окрузі і лише наприкінці 1890-х рр. зміг повернутися в Європейську Росію. Проте впродовж 1883–1897 рр. він співробітничав у майже всіх тодішніх сибірських виданнях.

З 1898 до 1903 р. М.Віташевський був співробітником і кореспондентом у газетах "Юг", "Южное обозрение", "Южные записки", "Одесский Листок", "Южанин", "Одесские Новости", "Южная Россия", а в 1903–1905 рр. став одним із трьох співредакторів газети "Южная Россия". Поряд з літературною діяльністю колишній народник служив у земствах Херсонського повіту та Одеси, укладаючи найважливіші доповіді та звіти.

Вир першої російської демократичної революції не обминув М.Віташевського, який виступав прихильником ідей неоякобінізму. В 1906 р. царська влада заарештувала його у Санкт-Петербурзі, кілька місяців утримувала у в'язниці та визначила місце нового заслання в Тобольській губернії. Не очікуючи відправки до Сибіру, М.Віташевський зміг виїхати за кордон в еміграцію [22].

Повертаючись до народницького етапу визвольного руху, відзначимо, що міжнародне співробітництво у справі організації вільної преси тривало в південноукраїнському краї і в народовольську добу. Уже наприкінці 1881 – на початку 1882 р. в Одесі діяла перша на півдні імперії народовольська друкарня, що була організована під керівництвом члена Виконавчого комітету "Народної Волі" В.Фігнер. Підпільну друкарську групу складала В.Георгієвський та сестра вже згаданого народника-поляка В.Іллич-Світича – Елеонора Світич. Народовольська друкарська техніка розмістилася в їхній конспіративній квартирі на Великій Арнаутській вулиці, в будинку Германа [23].

Перша народовольська друкарня в південному регіоні призначалася для видання летучих листків до робітників. Керівник друкарської групи В.Георгієвський підтримував зв'язок з народовольцем С.Халтурінін, який

прибувши до Одеси, розраховував організувати там робітниче товариство подібне до петербурзького "Північного союзу російських робітників" [24]. Утім діяльність одеської народовольської друкарні була короткочасною, а результати дуже скромними. В.Георгієвський і Е.Світич встигли видрукувати лише прокламацію з приводу смерті й поховань революціонера І.Фесенка, тоді як 15 лютого 1882 р. друкарня була викрита жандармами [25].

Подальша співдружність польських і російських революціонерів у справі боротьби за вільну пресу знайшла продовження у спільних діях польської партії "Пролетаріат" та Народної Волі". У другій половині 1882 р. Виконавчий комітет "Народної Волі" на чолі з В.Фігнер прагнув перетворити Одесу на найважливіший центр партійної преси, організовуючи в цьому південному місті одразу дві підпільні друкарні. Організація постачання шрифту та інших друкарських приладів в Україну з Північно-Західного краю добувалася поляку М.Янчевському, який прибув із Варшави до Харкова у жовтні 1882 р. Невдовзі він відправився до Вільна, де досить швидко зібрав велику кількість шрифту, що отримував з друкарні Окружного штабу Віленського військового округу [26].

В.Фігнер налагодила прямі контакти з польським революціонером, засновником партії "Пролетаріат" Л.Варинським, який брав участь у пересилці віленського шрифту з Варшави до Одеси. На південь направлялося не менше, як сім пудів шрифту, що були частиною 40-пудового транспорту, організованого М.Янчевським. Квитанція на отримання шрифту направлялася за харківською конспіративною адресою, а звіти пересилалася до Одеси. Проте сталося так, що М.Янчевський припустився неточності у написанні прізвища харківського адресата, а тому квитанція прибула до Одеси із запізненням, уже після розгрому там однієї з налагоджуваних друкарень. Надісланий польськими революціонерами шрифт не потрапив до рук жандармів і був переправлений до Харкова, де використовувався для організації нової друкарні "Народної Волі" [27]. У лютому 1883 р. члени "Пролетаріату" допомогли М.Янчевському відправити до Харкова транспорт приладів трьох неповних друкарських верстатів вагою від 14 до 16 пудів. Однак 27 березня того ж року харківський склад друкарських приладів "Народної Волі" було викрито жандармами [28].

Таким чином, упродовж 60–80-х рр. XIX ст. поляки разом з українськими і російськими діячами брали активну участь у неодноразових спробах організації вільної преси у південноукраїнському регіоні імперії, насамперед в Одесі, яка вирізнялася вигідним географічним розташуванням, розвинутими опозиційними і революційними суспільними рухами інтелігенції та робітничого класу, що численно зростав за умов швидких темпів індустріалізації та урбанізації міста. Прикметно, що поляки півдня України прагнули до створення вільної преси як у межах власних таємних організацій ("Революційне агентство" 60-х рр.), що підтримувало зв'язки з діячами українського національного і російського визвольного рухів, так і в рамках загальноросійського соціально-революційного народництва 70-х рр. (гурток

І.Ковальського) та "Народної Волі" 80-х рр. Цікаво, що з народовольським підпіллям співпрацювали не тільки місцеві поляки півдня України, а й польська партія "Пролетаріат" з етнічної Польщі.

Наведені факти спільної боротьби поляків, українців та росіян за вільну пресу є важливими з точки зору вивчення позитивних історичних традицій трьох народів, кращі представники яких об'єднували зусилля задля досягнення перемоги демократичних загальнолюдських цінностей, зокрема політичних ідеалів свободи слова і друку.

Джерела та література:

1. Байкова С. М. Связи народников Белоруссии с польскими революционерами // Связи революционеров России и Польши XIX – XX вв. – М., 1968. – С. 104-114; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967; Снытко Т. Г. Русское народничество и польское общественное движение 1865-1881 гг. – М., 1969.
2. Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. – Киев; Одесса, 1975. – С. 50.
3. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 109, 1 експ., 1863 р., спр. 23, ч. 12, арк. 63, 78 зв.
4. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. – К., 1964. – С. 60.
5. Першина З. В. Очерки истории... – С. 22; Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з Михайлом Драгомановим (1870-1895 рр.). – Варшава, 1937. – С. 163-168.
6. ДАРФ. – Ф. 109, 1 експ., 1863 р., спр. 23, ч. 12, арк. 33 зв.
7. ДАРФ. – Ф. 109, 1 експ., 1863 р., спр. 23, ч. 12, арк. 32, 34, 38, 59 зв.; Російський державний історичний архів. – Ф. 1282, оп. 1, спр. 132, арк. 5.
8. ДАРФ. – Ф. 109, 1 експ., 1863 р., спр. 23, ч. 12, арк. 33.
9. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. 17-18.
10. Снытко Т. Г. Русское народничество и польское общественное движение 1865 – 1881 гг. – С. 177, 178.
11. ДАРФ. – Ф. 109, 3 експ., 1878 р., спр. 95, арк. 33 зв., 34, 45.
12. Виташевский Н. Первое вооружённое сопротивление – первый военный суд (Процесс И. М. Ковальского) // Былое. – 1906. – № 2. – С. 230.
13. РДІА. – Ф. 1410, оп. 1, спр. 143, арк. 1.
14. Виташевский Н. Первое вооружённое сопротивление... – С. 228-229; Иллич-Свитыч В. Моё знакомство с И. М. Ковальским // Былое. – 1906. – № 8. – С. 152.
15. Иллич-Свитыч В. Моё знакомство с И. М. Ковальским. – С. 152, 153.
16. Мартыновская Ц. И. М. Ковальский и первое вооружённое сопротивление в Одессе (По черновым наброскам С. И. Мартыновского) // Каторга и ссылка. – 1928. – № 8-9 (45-46). – С. 94-99.
17. Русская журналистика семидесятых годов. – Ростов-на-Дону, Б.г. – С. 121-122.
18. Петербургский филиал Архива Російської Академії Наук. – Ф. 202, оп. 1, спр. 86, арк. 27-113.
19. Там же. – Арк. 76, 93, 95.
20. Лион С. Е. Первая вооружённая демонстрация (По личным воспоминаниям и архивным документам) // Каторга и ссылка. – 1928. – № 8-9 (45-46). – С. 72.
21. Кофф Г. М. К делу о первом вооружённом сопротивлении в Одессе в 1878 г. //

- Там же. — С. 107.
22. ПФА РАН. — Ф. 202, оп. 1, спр. 86, арк. 93-95.
23. ДАРФ. — Ф. 102, 7 діл-во, 1883 р., спр. 37, т. 2, арк. 117; т. 3, арк. 388; Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 419, оп. 1, спр. 598, арк. 319.
24. Полевой Ю. З. Степан Халтурин. — М., 1979. — С. 90.
25. ДАРФ. — Ф. 102, 7 діл-во, 1883 р., спр. 37, т. 2, арк. 124; Державний архів Одеської області. — Ф. 5, оп. 1, спр. 609, арк. 6, 7.

Т.О.Гребінник

Діяльність Й.К.Пачоського і Херсонського земства по заснуванню Природничо-історичного музею

Наукове і культурне життя Півдня України визначалося представниками різних національностей: українців, росіян, німців, французів тощо. Серед них не загубилися, а проявили себе досить активно і представники Польщі.

Вивчення флори і фауни, а також умов для сільського господарства почалося з природничо-історичних музеїв. Так трапилося, що музейну справу на Півдні України було сформовано силами поляків.

У Херсоні таким музеєм являється природничо-історичний музей, що був створений при активній участі вихідця з Польщі Йосипа Конрадовича Пачоського. Цієї справі він присвятив більш ніж 20 років свого життя.

Спробою розкрити різноманітну діяльність Й.К.Пачоського являється книга Пузанова І.І. та Гольда Т.М., але вона не певною мірою розкриває його внесок у справу створення музею і має безліч неточностей [8].

Прекрасне узагальнення матеріалу по звітах музею було зроблено в статті В.М.Асламова [1, с. 96-104; 3], який зробив огляд колекцій флори і фауни музею, розкрив етапи формування цього закладу. Утім цілком даного дослідження є спроба уточнити процес становлення природничо-історичного музею в Херсоні, розкривши відношення з земствами, внутрішню структуру боротьби за заснування такої важливої структури для міста і губернії як музею.

Дослідження Херсонської губернії здійснювалися з різних боків і спочатку сили по її вивченню були дуже розрізнені, хоча цей процес ішов досить активно.

Так, у 1898 році при матеріальній підтримці повітового земства гуртком Херсонських натуралістів було розпочато природо-історичне дослідження повіту, у результаті якого був створений природничо-історичний музей Херсонського повітового земства. Він складався з колекцій по орнітології, зоології, ботаніці, мінералогії і зразків ґрунтів. Сюди входили колекції ссавців і птахів (148 екз.), зібрані О.О.Браунером; колекції Ф.Е.Фальц-Фейна, пожертвовані ним із зоологічного саду Асканія-Нова; риб (58 екзем-

плярів), гербарій (686 видів), зібраний І.З.Рябковим і зразки ґрунтів (79 зразків), зібрані студентом В.В.Топоровим [4, с.2].

За задумом повітової управи це повинно було перерости в музей для вивчення флори і фауни степу. Колекції розмістили в будинку управи. Однак не вистачало ні грошей (за 1898-1899 р. управою не було не асигновано ні копійки), ні приміщення для раціональної експлуатації цих колекцій, про що неодноразово згадується на засіданнях повітової управи: "Коллекции собраны довольно большие, масса чучел, но например, птицы без глаз, потому что на вставку глаз не хватает денег. Это оказывается довольно дорогой материал. И таких дефектов целый ряд. В виду этого, мне кажется, следовало бы признать возможным увеличить ассигнование на просимую сумму, так как собраны довольно ценные коллекции" [6, с.112]. Тобто, музей став занепадати, колекції не поповнювалися, крім того музей "...создает для управы известные неудобства в виду тесноты помещения" [11, с.62].

Майже одночасно з вищезгаданим дослідженням Херсонського повіту визрівала ідея систематичного наукового вивчення Півдня України. Розробляється база для такого дослідження (ентомологічні кабінети при земствах), запрошуються фахівці. Цей напрямок діяльності відповідно фінансується з центру.

Спочатку такий кабінет був створений на базі Одеської ентомологічної комісії, що охоплювала район кількох губерній. Її діяльність не могла бути задовільною через значну відстань цього району, причому маса часу витрачалася на переїзди, досить тривалі, що далеко не скрізь були гарні шляхи сполучення. Про рівномірне спостереження за шкідливими тваринами по всій цій величезній території не могло бути і розмови.

Ця комісія була скасована у 1885 році і земствам, щоб не залишитися зовсім беззахисними перед ворогами сільського господарства, прийшлося заснувати посади губернських ентомологів.

У Сімферополі губернським ентомологом став поляк С.О.Мокржецький. На цю посаду він погодився після відрядження в Крим із С.-Петербургу від Міністерства землеробства і виконував обов'язки ентомолога не тільки в Криму, але і в Херсонській губернії: "...в декабре 1894 года был командирован ... в Херсонскую губернию по вопросу борьбы с мышами при помощи прививок" [5, с.5].

Оскільки Херсонська губернска управа надавала значні кошти на утримання Одеської комісії, а Бессарабська, Катеринославська і Таврійська губернії тільки проплачували невеликі відрахування, то після її ліквідації все майно відійшло Херсонській губернії і стало базисом ентомологічного кабінету. Він був створений у 1885 році і мав всі шанси для широкої наукової та просвітницької діяльності. Але до призначення на посаду губернського ентомолога з 1 вересня 1887 року Й.К.Пачоського кабінет практично не діяв.

До приїзду в Херсон він вже був признаним вченим, відомим у наукових колах, як нашої країни, так і за кордоном, тому ситуація різко змінюється-

ся. Йосип Конрадович знайшов спільну мову з інтелігенцією міста і користувався повагою як дослідник. Херсону повезло, що запросили саме його.

Перед Й.К.Пачоським була поставлена задача: "...изыскание мер борьбы с вредными для сельского хозяйства насекомыми и их изучение с целью ограждения интересов сельских хозяев, ежегодно страдающих от того или другого насекомого" [10, с.69]. Задачі ентомологічної служби полягали також в поширенні елементарних відомостей про шкідників сільськогосподарства як серед сільських хазяїв, так і серед школярів, "...так как никакой рисунок, не говоря уже об описании, не может дать такого определенного понятия, как объект в его естественном виде..." [10, с.72]. Й.К.Пачоський намагається визначити коло своїх обов'язків і вважає поставлену перед ним задачу занадто вузькою. Його не задовольняє, що він буде тільки "ограждать растительность от вредных животных" [9, с.48], він мислить більш глобально і вважає, що "вопрос о вредных животных должен клониться постепенно к переходу к более рациональной культуре и к сознательному поддержанию равновесия в экономии природы" [9, с.50]. У зв'язку з цим Пачоський формулює ще одну проблему, яку ставить перед управою – це поширення обов'язків практичного ентомолога: "охрана друзей сельского хозяйства... и борьба не только с вредными насекомыми, но и с вредными животными, а также паразитными грибами и тогда... станет ясно, что название "губернский энтомолог" не совсем точно и что более подходящим было бы название "губернский натуралист" [9, с.52].

Тобто, вже за 4 роки до постановки питання про створення музею він усвідомлював, що вузькою ентомологією обійтися не можна, все що "...имеет тесную связь с так называемой практической энтомологией и правильная постановка этой последней, без предварительного изучения жизни природы вообще в данной местности немыслима" [9, с.48].

Оскільки, після припинення діяльності Одеської ентомологічної комісії, вивчення становища губерній у цьому напрямку тимчасово припинилося і справу потрібно було починати на новому місці, було прийняте рішення відрядити запрошеного Херсонською земською управою ентомолога в Таврійську губернію. Там ентомологічні дослідження за допомогою С.О.Мокржецького переросли з прикладної ентомології в більш широку наукову діяльність і вже протягом 5 років успішно функціонував природничо-історичний музей при Таврійському земстві. Хоча в цей час вже існували Нижегородський, Бессарабський і Полтавський музеї, однак Пачоський на поліг на відрядженні саме в Сімферополь: "...я просил Херсонскую губернскую земскую управу командировать меня именно в Симферополь, чтобы с устройством этого кабинета ознакомиться на месте..." [9, с. 48].

Безсумнівною причиною такого інтересу була науковість досліджень і тісний зв'язок ентомологічних досліджень в Криму з потребами сільськогосподарства. Однак, мабуть, і те, що губернським ентомологом був його співвітчизник – С.О.Мокржецький, також зіграло свою позитивну роль.

Ця поїздка відбулася в 1898 році і визначила "...в общих чертах, в каком именно направлении должно пойти устройство и развитие энтомоло-

гического кабинета в Херсоне" [9, с.50]. Однак, єдиним відрядженням на цьому не обійшлося, зв'язки між співвітчизниками були достатньо активними і надалі.

Звіт про цю поїздку справив досить глибоке враження і чергове 34 засідання губернської земської управи було повністю присвячене обговоренню цього питання. Зокрема говорилося "...не подлежит сомнению, что и у нас правильное развитие этого дела не может ограничиться одной только энтомологией, а с течением времени должно значительно расшириться" [10, с.70]. Але з іншого боку, в управи не було приміщення навіть для колекцій і бібліотеки, отриманих з Одеси. "Оставляя пока открытым вопрос о расширении этого дела, как преждевременный, управа полагает в настоящее время придать энтомологической части (как самой необходимой) известную организацию, сообразуясь с тем, что было выдвинуто практикою за истекший год".

Однак, Й.К.Пачоський не здається і свої обов'язки він бере більш широко, добровільно розширює свої повноваження до систематичного наукового вивчення краю. Він одночасно береться за багато справ (польові дослідження, обробка колекцій, наукова систематизація матеріалу, листування тощо), намагається вирішити безліч проблем і цілком логічно виникає питання про помічника губернського ентомолога. У цьому питанні він орієнтується на досвід, напрацьований С.О.Мокржецьким. Губернське земство його підтримує і в 1898 році було поставлене питання про заснування особливої посади підручного ентомолога, для лабораторного вивчення зібраного матеріалу (тільки у червні 1897р. Й.Пачоський був у роз'їздах 20 діб).

Тимчасово все майно ентомологічного кабінету розмістили в сільськогосподарському відділенні управи, що знаходився в невеликій кімнаті і де розташовувалося, п'ять чоловік.

Звичайно ж, таке становище справи явно не влаштовувало ні управу, ні ентомолога, тому що одвічно плани були досить великі і Пачоський планував відразу організовувати все на науковій основі. Він вважав, що кабінет повинен розміщуватися принаймні в трьох – чотирьох кімнатах.

Колекції повинні знаходитися в окремій кімнаті, у якій ніхто не повинний без особливої потреби бувати щоб уникнути запилення експонатів. Крім того, ставні в цій кімнаті повинні бути закриті, для усунення шкідливої дії світла на препарати. Друга кімната повинна служити для для "...воспитывания животных, с целью изучения их в живом состоянии, в обстановке, приближающейся к естественной" [10, с.71]. Третя необхідна для препарування. Врешті, четверта потрібна для мікроскопічних досліджень, розміщення бібліотеки і загалом для наукової розробки матеріалу.

З'єднувати ці кімнати, на думку ентомолога категорично не можна. Тому було прийняте рішення: "нанять для энтомологического кабинета помещение в городе (пока не будет сделана специальная пристройка при управе)..." [Саме там, с.71].

На витрати по організації ентомологічного кабінету в 1899 р. було виділено 1000 руб. (включаючи заробітну плату ентомологу і його помічнику,

сторожу і поточні витрати) – як зразок також бралися відповідні витрати Таврійської губернії.

Помешкання було найняте в будинку Розанова по Дворянській вулиці [12, с.19].

Був ще третій музей при громадській бібліотеці, що складається з трьох кімнат і підпорядковувався міській управі. У ньому експонувалися археологічні і геологічні колекції, до цього часу кімнати були переповнені [13, с. 224].

Таким чином, до 1901 року в місті існували три різних музеї міського, повітового і губерньського підпорядкування і назрів час розібратися в ситуації.

Вперше це питання виникло під час обміну думками по доповіді про ентомологічний кабінет на засіданні Губерньського земства 15 листопада 1901 року [13, с.224]. Він був сформульований Херсонським повітовим маршалком повітового дворянства. Г.Л.Скадовським у такий формі: "...нельзя ли устроить в Херсоне что-нибудь общее при посредстве Херсонской городской думы и Херсонского уездного земства, чтобы мы имели что-нибудь цельное, полезное и для наших читателей, и для земских деятелей, которые постоянно собираются в Херсоне,...где бы работали сообщество силы уезда, города и губернии" [6, с.111].

Виступ Г.Л.Скадовського викликав вир заперечень і сумнівів, передусім у представників губерньського земства, зокрема, у його голови С.М.Гербея, який вказав, що "...уездное собрание в последние два года не ассигновывает ни одной копейки для своего музея, и этот музей приходит в упадок, наконец, самое помещение при уездной управе незначительно для такого музея" [Саме там, с.112]. Гласний Волохин додав, що "вряд ли это может осуществиться. Тут главная заплата будет в управлении этим музеем. Тут будут очень ценные коллекции; согласиться ли одно учреждение отдать их в распоряжение другого. Таким образом, организация управления этим музеем встретит большие препятствия" [Саме там, с.112]. Були і різко критичні оцінки з боку голови Зборів, який заявив, що "такая мысль, с одной стороны, заслуживает полного внимания; с другой стороны, есть известные основания для разделения этих учреждений, ибо они имеют местный характер. Так, например, Херсонский уездный музей имеет в виду главным образом представить образцы только произведений Херсонского уезда; г.Херсон опять таки имеет в виду преимущественно предметы, интересующие собственно Херсон, губерньский музей обнимает все более широкий круг, и там на первом плане стоят энтомологические коллекции насекомых..." [Саме там, с.115].

Таким чином, проблема була обкреслювала і Збори прийняли рішення:

"1) оставить за энтомологическим кабинетом полностью ту сумму (1000 руб.), какая ему была назначена до перехода в бесплатное помещение;

2) поручить управе выяснить вопрос о возможности основать один

общий музей в г. Херсоне" [Саме там, с.113].

У повітовій управі до обговорення цього питання приступили у 1902 році.

Найцікавіше те, що одночасно із пропозицією Г.Л.Скадовського і незалежно від нього земський гласний К.Е.Фальц-Фейн зробив схожу заяву: "... в таком небольшом городе как Херсон существуют двум музеям не к чему, и так как губернское земство располагает специалистами, необходимыми для существования музея и так как уездное земство имеет возможность всегда пользоваться губернским музеем, то было бы целесообразнее передать свои коллекции губернскому земству. Сверх того, принимая во внимание огромное значение естественно-исторических исследований края и так как деятельность музея более всего касается Херсонского уезда, желательнее было бы, чтобы участие уездного земства в губернском естественно-историческом музее выразилось, кроме передачи упомянутых выше коллекций, еще и известным ежегодным денежным пособием..." [7, с.68]. Обидві ці пропозиції були розглянуті в єдиній доповіді "Про передачу природничо-історичного музею Херсонського повітового земства губернському земству" і була прийнята наступна постанова: "...управа имеет честь предложить собранию передать находящийся при управе музей уездного земства губернскому земству, с тем условием, что губернской управой будет в течение года произведен химический анализ почвы уезда... – и что коллекция уездного земства будет помещена в музей губернского земства отдельно от прочих и снабжена надписью "Коллекция Херсонского уездного земства" [2].

"В помощь же губернскому земству для поддержания музея за приведение в порядок коллекций управа просит собрание ежегодно ассигновать 200 рублей" [7, с.68].

Херсонські повітові земські збори сесії 1902 року, заслухавши доповідь прийняли рішення його схвалити, але якщо перші два пункти заяви повітових зборів не викликали заперечення, то з приводу останнього розгорнулися дебати: гласний С.М.Гербель дав раду "...передать заботы о музее в будущем всецело губернскому земству" [14, с.8], гл. Н.Н.Де-Лакур сподівався, що "...губернское земство получает и без того дар от уездного" [Саме там, с.9] тощо. Після суперечок повітові збори ухвалили асигнувати 200 руб. тільки на один 1903 рік [14, с.202].

Міська Дума на засіданні 20 серпня 1902 року також вирішила передати археологічні колекції та асигнувати, в свою чергу 200 руб., коли рішення про створення єдиного музею буде прийняте [15, с.80].

Таким чином, ідея створення природничо-історичного музею Херсонського земства була здійсненна. Однак, на цьому історія формування цього важливого закладу не закінчується. Друга сторінка біографії музею була зв'язана з побудовою окремого будинку.

Основні моменти, зв'язані з будівництвом споруди були розкриті в роботі В.М.Асламова [1, с.99-100]. У ній визначені основні етапи вирішення цього питання. Однак, на наш погляд, немаловажним являється і те, які пи-

тання розглядалися на засіданнях Губернського земства з цього приводу.

Так, спочатку, на засіданні 9 жовтня 1902 передбачалося розширити флігель, де розташовувався ентомологічний кабінет, але губернська управа вирішила об'єднати музей з бібліотекою та архівом, тому "пришлось от этого проекта отказаться, после чего остался один единственный выход – это постройка специального здания..." [16, с.167].

Далі була звернена увага на археологічні колекції. В цьому питанні губернське земство зайняло достатньо чітку позицію, посиляючись на досвід Таврійського музею: "...принимая во внимание, что связь археологических коллекций с естественно-историческими чисто внешняя, управа полагает невозможным присоединение к своему музею археологического музея... Потому управа считает необходимым ограничиться только учреждением естественно-исторического музея" [15, с.82].

Музей зіграв важливу роль у складанні природної історії краю, у першу чергу Херсонської губернії, яка була вивчена на той час досить слабо, особливо те, що значно дуже цікавило земство – ворогів сільського господарства.

Процес становлення музею і систематичного наукового вивчення краю був дуже складним, і в цих умовах земства і К.Й. Пачоський мали взаємний вплив. Розвиток цієї взаємодії у кінцевому рахунку позитивно позначалося на поліпшенні кінцевого результату. Музейна справа Півдня України міцно зв'язана з іменами представників польської наукової інтелігенції: С.О.Мокржецький і природничо-історичний музей Таврійського земства у Сімферополі, В.І.Гошкевич і Херсонський музей старожитностей, Й.К.Пачоський і природничо-історичний музей Херсонського земства.

Джерела та література:

1. Асламов В.М. Утворення та діяльність природно-історичного музею Херсонського земства (1897-1906) за матеріалами звітів губернського ентомолога Й.К.Пачоського. – Херсонський краєзнавчий музей. Музей і ХХІ сторіччя. – Херсон: Айлант, 2000. – 158 с.
2. К губернському земському собранию (Об естественно-историческом музее) // "Юг", 1902, 29 сентября. Прибавление к № 1310.
3. Обзор врагов сельского хозяйства Херсонской губернии за 1898-99 гг. (Отчет о деятельности губернського ентомолога И.К.Пачоского). – Издание Херсонського земства. Постановления Херсонского Земства. Херсон. 1901. – с.111-114.
4. Объяснительный каталог Херсонского естественно-исторического губернского музея. – Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1906. – 208с.
5. Отчет по энтомологическому кабинету Таврического губернского земства. Год I. Симферополь: Типография Спиро, 1896. – 8 с.
6. Постановления Херсонского Земства. Херсон. 1901. – 258 с.
7. Постановления Херсонского уездного земского собрания. Херсон. 1902. – 156 с.
8. Пузанов И.И., Гольд Т.М. Выдающийся натуралист И.К.Пачоский. – М.: Наука, 1965 – 85 с.
9. Сборник Херсонского земства. 1898, № 2. Февраль. – Херсон: типография О.Д.Ходушиной, 1898. – 298 с.

10. Сборник Херсонского земства. 1898, № 7. Июль. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной, 1898. - 300 с.
11. Сборник Херсонского земства. 1898, № 10. Октябрь. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1898. - 283 с.
12. Сборник Херсонского земства. 1899, № 7. Июль. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1899. - 245 с.
13. Сборник Херсонского земства. 1901, № 11. Ноябрь. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1901. - 289 с.
14. Сборник Херсонского земства. 1902, № 9. Сентябрь. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1902. - 300 с.
15. Сборник Херсонского земства. 1902, № 10. Октябрь. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1902. - 287 с.
16. Сборник Херсонского земства. 1903, № 9. Сентябрь. - Херсон: типография О.Д.Ходушиной. 1903. - 290 с.

А.А.Кучеренко

Діяльність та взаємодія українських і польських культурно-освітніх товариств півдня України на початку ХХ сторіччя

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ стріччя культурно-національний рух народів на теренах Російської імперії позначився небувалю політизацією, що обумовило створення національних культурно-просвітницьких та політичних організацій. Не були виключенням і терени України. Особливо колоритно цей процес проявив себе на Півдні. Поруч з українцями від національного і соціального гноблення потерпали поляки, євреї та представники інших націй. Якщо болгари та серби втікаючи від терору Османської імперії знаходили на теренах Північного Причорномор'я певні пільги, то місцеве українське населення піддавалося різноманітним утискам. Аналогічно була й доля поселенців поляків яких, як правило, після чергових антиросійських виступів висилали для перевиховання на Південь. Так до Херсонської губернії із польських терен були вислані поляки Ханевський, Михальський, Понятовський, Стабецький, за якими встановлено негласний нагляд [17]. У Херсонській губернії провідні діячі українського національно-культурного руху активно взаємодіяли із лідерами інших національних об'єднань і польського зокрема.

У сучасній історіографії здійснюються спроби проведення порівняльного аналізу ідеологічного обґрунтування українського та інших національних рухів. Зокрема С.Скельчик солідаризується із положеннями Г.Голдблатта, що виділяє в ідеологіях слов'янського відродження два найважливіших елементи: 1) "наднаціональну тенденцію", що ґрунтується на усвідомленні приналежності до більшої духовної та культурної спільноти – переважно слов'янського світу; 2) "більш конкретний тип патріотизму окре-

мої етнолінгвістичної спільноти" [9]. Український культурно-національний рух був складовою частиною загальнослов'янського руху, що обумовлювало певну взаємодію українських та інших національних товариств Південної України – зокрема українського та польського.

Свідченням такої взаємодії є вшанування роковин Тараса Шевченка представниками інших національно-культурних товариств Одеси. Українське товариство підтримували польське, литовське, білоруське інші національно-культурні товариства, вбачаючи в ньому могутню силу і опору в боротьбі за своє національне та культурне самовизначення [1].

Могутнім поштовхом до активізації та згуртування українського культурно-освітнього руху стало святкування 100-літнього ювілею повного видання "Енеїди" та відкриття у Полтаві в 1903 році пам'ятника Івану Котляревському. Напередодні свята Одеське товариство історії та старожитностей отримало від київського літературно-артистичного товариства запрошення взяти участь у програмі урочистостей [7]. Подібні запрошення надійшли і до інших наукових установ Півдня, які в тій чи іншій мірі були причетними до української культури. Для української інтелігенції вагоме місце в процесі формування національної свідомості народних мас, затурканих нужденним економічним становищем та заборонами царату, відігравала концептуалізація козацького минулого. Це позначилося на наукових і літературних інтересах діячів українського національного відродження кінця XIX – початку XX стріччя. Австралійський науковець М.Павлишин, досліджуючи "Енеїду" І.Котляревського звернув увагу на ту обставину, що автор у своєму творі об'єднав дві візії національного міфу, що згодом стали антагоністичними: прославлення козацького минулого і способу життя козацької старшини (історичний легітимізм) та декларування вірності простому люду, що репрезентувало для нього сучасну йому українську націю [10].

Українська інтелігенція на межі XX сторіччя почала все активніше відходити від культурництва і наполегливо добиватися впровадження рідної мови у школах та вищих навчальних закладах. Так на засіданнях Херсонського земства неодноразово піднімалося питання про необхідність добиватися дозволу на провадження викладання у школах українською мовою. Дискусія виплеснулася на шпальта місцевої газети "Юг", де під заголовком "Украинский язык, как подсобное средство" на суд громадськості було представлено дві позиції щодо функціонування української мови. Голова Херсонської ради з народної освіти А.Сорокін, голова Херсонської повітової управи Д.Горич, директор Херсонського земського сільськогосподарського училища Рекало, губернський статистик Ф.Василевський категорично виступали проти запровадження української мови при викладанні грамоти українському населенню. Їм протистояли редактор земського збірника А.Грабенко і росіянин, виходець із Ярославської губернії, секретар губернської управи К.Яічков [12].

У Південноукраїнських містах Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших; діяли різного роду науково-просвітницькі товариства, що займалися дослідженням рідного краю. Діяльність на цій ниві не залежала від національної

приналежності. Не були українцями ні Олександр Браунер, ні Софія та Олександр Русови, ні Херсонський міський ветлікар Володимир Сінкевич (прозваний "українофільствующим поляком"). У Херсоні велику подвижницьку справу по започаткуванню колекції старожитностей здійснював В.І.Гошкевич. У музеї був спеціальний зал, присвячений історії українського козацтва в краї. За намагання спілкуватися із офіційними особами українською мовою Володимир Іванович попав у немилість місцевого губернатора. За підтримку революційних виступів у 1905-1907 рр. він був звільнений із державної служби а редаговани ним газета "Юг" позбавлена фінансової підтримки, тому певний період він мешкав на теренах Таврійської губернії і доїздив до праці в Херсон із Голої Пристані. Його діяльність на чолі Херсонського статистичного комітету та по відкриттю у місті музею старожитностей важко переоцінити.

Вагомий внесок у розвиток культури та наукових досліджень на Херсонщині вніс поляк Й.К.Пачоський – засновник природничо-історичного музею у Херсоні.

Товаристські стосунки поєднували відомого статистика та діяча українського національно-визвольного руху Олександра Русова та його дружину Софію з Георгієм Львовичем Скадовським (одним із представників родини великої родини Скадовських – вихідців із польських терен в районі Познані). Маєток Скадовського Білозерка лежав над плесом річки Кошової за 12-15 верстов від Херсона. Георгій Львович був освіченою людиною і особливо любив музику та археологію. За свідченнями С.Русової в домі Скадовських було повно археологічних знахідок з місцевих курганів, у найліпшому порядку систематизовані, визначені. Взагалі дім Скадовських був маленьким культурним центром. Цікавилися українською справою, підтримували її таємно, грошима, на земських зборах не виступали проти. Але щодо загальної культури, то вони були люди поступового лібералізму, мали гарну народну школу [13].

Одним із осередків культури у Херсонській губернії був Новоросійський університет. На засіданнях педагогічного відділення історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті виступали із доповідями О.Маркевич, І.Лінниченко, В.Лазурський, А.Синявський, Д.Сигаревич, Є.Крижанівський, Є.Борисов, С.Шелухін, О.Щербина, Г.Гаазе, О.Гамов, С.Попруженко, І.Луценко (лікар за фахом, голова одеського українського товариства "Просвіта"), М.Сидоренко, І.Яворський, Х.Яцуржинський.

В активізації культурно-національного руху велику роль відігравали мистецькі об'єднання – артілі художників, театральні трупи тощо. На українські вистави, що проходили на Півдні подивитися на корифеїв сцени приходило глядачів не менше ніж в інших регіонах. Більше того, почалося створення українських театральних аматорських гуртків. Так, в Миколаєві 14 березня 1900 року було поставлено М.Кропивницьким оперу на музику Миколи Аркаса "Катерина" [8]. Відставний морський офіцер, самодіяльний композитор, дослідник старожитностей – Аркас був однією із колоритних

фігур, що репрезентувала український рух в Миколаєві. Його підручник "Історія України-Русі", адресований учням гімназій і надрукований на українській мові, був своєрідною відповіддю скептикам, що відводили роль українській мові як допоміжній.

Значно активізувався український культурно-освітній рух у роки першої російської буржуазно-демократичної революції. Восени 1905 року професійні українські театральні трупи розширили свій репертуар та географію гастролей. А під час вистави трупи П.Саксаганського в Херсоні, де була поставлена в перекладі п'єси "В липневу ніч", місцева польська колонія вшанувала П.Саксаганського вінком з надписом польською мовою: "Великому артистові братнього народу від прихильників з Херсона" [2].

У роки революції набирає сили молода українська національна преса. Як відзначав тоді професор М.Грушевський, "без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організованого, систематичного знайомлення своїх і чужих з нашими змаганнями й завданнями неможлива чисто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненні постулатів" [16]. В Одесі започатковано видання газет "Новини" (1905 р.), "Листків "Просвіти" (1905 р.), "Нової України" (1906).

Революція викликала до життя різноманітні загальноросійські та національні політичні партії і об'єднання. В.Липинський – фундатор державницької школи в українській історіографії і політичній думці – був першим українським політичним теоретиком, що усвідомлював першочергове значення держави в історичному розвитку народів. У порівнянні з іншими тогочасними промарксистськими самостійниками, які вважали самостійність (а з нею і державність) за перехідний етап на шляху до безкласового суспільства, він трактував самостійність, подібно до Польської соціалістичної партії (ППС), як перманентну та абсолютну вартість, а побудову незалежної української держави – як центральну політичну проблему [14].

Пореволюційний період позначився низкою репресивних заходів центральних органів влади щодо українства. Так, у 1908 році, Указом Сенату Російської імперії україномовна культурна і освітня діяльність була оголошена шкідливою, бо визнавалася як така, яка "може викликати наслідки, що загрожують спокоеві і безпеці" [11]. У рамках цих заходів невдовзі було заборонено діяльність Одеської просвіти. "Отримавши інформацію про те, що у приміщенні українського товариства "Просвіта" вивішені портрети Івана Мазепи з надписом на польській мові "Вірному братньому народу від польського дому в Одесі 24 лютого 1907 р.", – пропонує Вашому високоблагородію вилучити портрети". Це із справи Одеського градоначальника про закриття Одеського товариства просвіти [18].

У доповіді, виголошеній 17 листопада 1911 року перед членами Клубу російських націоналістів, А.Стороженко особливу небезпеку для діючого режиму вбачав у українських письменниках, творчість яких він порівнював із "зловонним болотом". На його думку українська мова є нічим іншим як перелицьованою польською і загалом українофільство, як рух, що витікає з польських джерел користується горячою підтримкою поляків Росії [15].

Українська громада Одеси домогалася відкриття українознавчих кафедр в Новоросійському університеті. Спостерігається і обізнаність громадськості Південної України з тими процесами, які відбувалися у Галичині. Адже українські студенти Львівського університету намагалися добитися впровадження української мови в навчальний процес поряд з німецькою та польською. У Львові відбувалися значні заворушення і навіть сутички із студентами-поляками. Студенти-українці, що навчалися в Новоросійському університеті разом з польською громадою надіслали листа на підтримку львівським студентам і, засудили польське громадянство, яке чинило опір справедливим домаганням українців.

Утиски продовж багатьох десятиріч українського слова не могли не позначитися на загальному рівні культури і на рівні самосвідомості українського населення Півдня України. Тому просвітницька діяльність різноманітних клубів та об'єднань відігравала позитивну роль.

Укази та циркуляри вже не в силах були загальмувати український та інші культурно-національні рухи на теренах Російської імперії. В цей період "Одеський Український Клуб" значно поживив свою діяльність. Під його егідою 26 лютого 1911 року відбувся вечір з нагоди 50-річчя скасування кріпацтва, де було зачитано реферати молодого історика П.Клепацького "Кріпацтво на Україні і 19 лютого 1861 р." та літератора А.Ніковського "Українська література і кріпацтво". Наступного дня свої реферати, присвячені постаті Кобзаря виголосили С.Шелухін – "Шевченко – народний поет" та П.Клепацький "Головні мотиви поезії Шевченка і її виховуюче значення" [3]. Всього за 1911 рік в одеському клубі було влаштовано близько півтора сотні вечорів, маскарадів, літературно-мистецьких заходів та спектаклів [3; 5].

Клуб мав свій власний хор, яким керував Д.Кохановський. Одеський Український Клуб співпрацював із іншими національно-культурними товариствами. Тричі в українському клубі влаштовувало свої вечори литовське товариство "Рута" та один раз італійський гурток Данте Аліг'єрі [3; 6].

Діяльність "Українського Клубу" в Одесі не дивлячись на його плідну роботу не в повній мірі задовольняла українську громадськість міста. Тому члени драматичної секції колишньої Одеської просвіти вирішили організувати музично-драматичну спілку "Українська хата". Статут товариства було затверджено 4 квітня 1911 року. Фундаторами товариства стали актриса О.Бродницька (Німченко), В.Фоменко та М.Пілецька-Урбанович [4]. Перші збори товариства відбулися 25 серпня 1911 року в "Домі Польському". (Закрите в 1910 р. польське товариство в Одесі щойно відновило свою діяльність). Присутніх членів "Української хати" було кілька десятків. Вони ж обрали Раду. Її головою стала О.Бродницька, заступником – В.Клименко, скарбником – І.Пархоменко, писарем – М.Коваленко. Членами Ради стали: М.Комаров, К.Шевченко, В.Фоменко, М.Пілецька-Урбанович. Кандидатами до Ради товариства: І. Бондаренко, І.Мілько, І.Дудник. До ревізійної комісії було обрано: Г.Воропая, П.Росновського, О.Темнокута, кандидатом до неї П.Постельникову.

З початком осені 1911 р. "Українська хата" розгорнула культурно-освітню роботу. Почалася підготовка до постановки нових спектаклів та проходило читання рефератів. Перша вистава "Наталка Полтавка" відбулася 15 жовтня 1911 року в залі польського товариства "Огнісько". Це сталося завдяки плідній співпраці українського та польського товариств в Одесі на культурно-освітній ниві. У свій час, українське товариство "Просвіта", неодноразово надавало можливість для проведення різних заходів польському товариству. Поляки регулярно вітали українців з їх національним святом – роковинами Тараса Григоровича Шевченка [5]. Більше того, членами української "Просвіти" та інших українських організацій були і поляки, зокрема Іван (Ян) Міодушевський – один із керівників польської громади в Одесі, засновник першої польської газети в Одесі – "Життя польське" [6]. У 1915 році в Одесі силами української інтелігенції починає видаватися журнал "Основа".

Таким чином, український та польський культурно-національні рухи були викликані об'єктивним ходом історичного розвитку, вони мали спільні риси та мету. Разом з тим кожен з них ніс в собі специфічні національні риси та колорит, що обумовлювало багатогранність процесу становлення та розвитку культури цих двох слов'янських народів.

Джерела та література:

1. Рідний край.-1906.-№9.-С.14
2. Рідний край.- 1906.-№11.-с.12
3. Звіт Одеського Українського Клубу за 1911 рік.- Одеса, 1912.-С.3
4. Звіт діяльності музично-драматичної спілки "Українська хата" в Одесі за 1912 рік.- Одеса, 1912.-С.3.
5. Рідний край.-1906.-№9.-С.14
6. ДАОО.-Ф.10.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.22
7. ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.121.- Арк.149
8. Дмитренко О. Роль театру в формуванні національної свідомості // Матеріали шостої Всеукраїнської краєзнавчої конференції.- Луцьк.-1993.-С.253.
9. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії національного руху II половини XIX ст.- Мельнбурн,1994.-С.34-35.
10. Pavlyshyn M. The Rhetoric and Politics of Kotliarevsky's Eneida // Journal of Ukrainian Studies.- №1.-1985.-p.20-21.
11. Іванишин В., Радевич Я. Мова і нація.- Дрогобич, 1994.-218 с.
12. Сьогобочный Украинский язык, как подсобное средство // Юг.- 1905.-№2188.- 9 ноября.
13. Русова С. Мої спомини. 1879-1915. – За сто літ.- Кн.3.- Т.29.-К.:Держвидав України, 1928.- С.163-164.
14. Українська література: 3б. вибр. статей під ред. О.Зінкевича.- К.:Смолоскип,1995.- С.16.
15. Стороженко А.В.Происхождение и сущность украинофильства.- Изд. 2.- К, 1912.- С.56-57, 60
16. Грушевський М. З біжучої хвилі // Літературно-науковий вісник.- 1907.- кн.VIII.- С.334.

Поляки у культурному житті Херсонської губернії XIX – поч. XX ст. за наративними джерелами

Російська імперія була однією з найбільших країн світу. Крім величезних розмірів, вона відрізнялася від інших держав своїм політичним устроєм (необмежена влада монарха та безправ'я народу) і багатонаціональним складом русифікованого населення.

До 30-х років XIX ст. на Україні закінчився адміністративний поділ, який негативно відбився на розвитку старих українських міст, але прискорив ріст нових (Одеса, Миколаїв, Херсон). У XIX ст. у Західній Європі і на Україні також з'являється нова соціальна група інтелектуалів, яка одержала назву "інтелігенція". Однією із важливих концепцій її стала концепція націй або національної свідомості. Україна, як і інші держави, стає свідком переосмислення значення ролі народу в історії формування державних об'єднань, і для неї XIX ст. стало століттям росту національної свідомості, на фоні якої посилювалося національне безправ'я.

Південні землі, дякуючи своєму багатонаціональному складові йшли по шляху національного самовизначення більш помірковано. Історія національного становлення Півдня України XIX ст. – це не історія боротьби за виживання, а підний приклад мирного і успішного співіснування і культурного творення. Намагаючись швидше освоювати території уряд надав пільги переселенцям, більшість з яких складало селянство населених регіонів України і Росії. Але провідну роль відігравали іноземці, які крім фінансової підтримки, великого бажання пристосуватися до природних умов, привозили на південь ще невідомі етнічні традиції та досягнення Європейської культури.

Досліджуючи ці процеси, більшість вчених XIX–XX ст. приділяли значну увагу діяльності німецьких, шведських і єврейських колоністів. Останнім часом активно вивчається етнокультурна спадщина греків, італійців, караїмів, татар і французів. Але треба підкреслити важливе значення слов'янських народів, які в процесі колонізації південних земель формували могутню економічну, етнічну та культурну базу для подальшого розвитку краю. Серед них окрему групу складають поляки, які з початку XIX ст. становлять невеличкий, але значний прошарок населення Херсонської губернії.

А.Скальковський підкреслював те, що до слов'янських колоністів треба відносити і поляків, деякі з них оселилися з торговими цілями в нових містах – Херсон, Одеса; інші були завербовані до бугського козацького та гусарського полків; нарешті, польські магнати, отримав від російського уряду великі поземельні ділянки в Новоросії, перевозили туди з Польщі кріпаків, але взагалі чисельність польських вихідців в губернії була невеликою [12, 247-250].

Оселившись в Херсонській губернії польські колоністи спочатку за-

ймалися сільським господарством, торгівлею, військовою справою, але найбільшого впливу вони досягли в світському житті південного краю. Серед відомих представників польського народу, які перебували на півдні України, особливою увагою дослідників користувався Адам Міцкевич, який відвідав Херсонську губернію у 1825 році, і залишив після себе приємні враження у вищому світі та нову низку віршів. Південні красуні Є.Голвинська та І.Залеська зберігали в своїх альбомах вірші А.Міцкевича, присвячені їм, а газета "Dzennik Wilenski" надрукувала вірш "Пробудження" (написаний в Одесі), який пізніше отримав назву "Сон" [1, 418]. Ця, взагалі інтимна лірика поета набуває на Херсонщині громадського змісту:

Нет, лучше с грозной бурей споря,

Последний миг борьбе отдать,

Чем с отмени глядеть на море

И раны горестно считать. [1, 215]

В цих рядках автор висловлює не тільки особисту думку, а й відношення цілого покоління поляків до свого майбутнього, до можливості змін та цілності вагань.

Так, серед південної публіки повагою користувався нащадок заможного польського роду, граф Густав Олізар, який у Києві очолював масонську ложу "Об'єднаних слов'ян". А в 1824 році перебував на півдні, де познайомився з відомими громадськими діячами. М.Воронцов надсилав рапорт до Києва, де підкреслює свою впевненість в арешті Олізара, а М.Лернер пов'язує це з тим, що Олізар служив одним із з'єднань, які пов'язували польські політичні гуртки з російськими таємними товариствами, "але завдяки своїй єзуїтській хитрощі і обережності він не скомпрометував себе" [8, 63-64]. Ці ж якості Густава Олізара оцінює і Міцкевич, який після приватного знайомства в Криму присвячує графу сонет "Аю-Даг" [1, 419]. Г.Олізар залишив після своєї смерті цікаві мемуари, цінність яких підкреслювали Лециць, А.Копилов та В.Іконніков [7, 265-267].

Значною цікавістю користувалися серед одеського бомонду польські родини Собаньських та Ржевуських. Так, наприклад, Кароліна (Розалія) Собаньська була оспівана А.Міцкевичем, який познайомився з нею в Одесі [8, 72].

Вишукана красуня з високим рівнем освіти, знавець мистецтва, вона, значний час привертала увагу сучасників, збираючи навколо себе кращих представників південної польської громадськості. Граф М.Д.Бутурлін писав: "...я був представлений красуні Кароліні Собаньській, яка в майбутньому сприяла мені...тут я познайомився з її братом А.Ржевуським" [2, 15]. Бутурлін неодноразово знайомить читача на сторінках "Руського Архіву" з польською громадськістю півдня, яка вразила його саме в домі у Кароліні.

Зовсім з іншого боку представляють сучасники Ісідора Собаньського, який за рекомендацією К.П.Зеленецького "не молодий, але і не заможний поміщик із західних губерній" [13, 139]. Його роль у світському житті півдня була досить цікавою: Ісідор разом з О.С.Пушкіним залицявся до г-жи Різніч. К.Зеленецький пише: "на боці Пушкіна були молодість та пристрасть, на

боці його суперника – золото”. Далі автор підкреслює той факт, що прізвище Собаньський зустрічається у “Борисі Годунові” О.Пушкіна, а Ф.Корш в роботі “Пушкін і Собаньський” вважає, що саме Ісідор відображений автором в сцені “Бориса Годунова”, коли відбувається зустріч самозванця в Краківському будинку Вишневецького [4, 321].

Але з часом поляки Херсонської губернії помітно змінюються. Кількість колоністів збільшується, вони активно впливають на життя краю у буденному житті. Так, Д.Менделєєв, вивчаючи населення імперії за результатами перепису населення 1897 року виділяє в Херсонській губернії “поляків і інших західних слов’ян – 58,3 тис. чоловік, а на території Південноруського краю – 244 тис. чоловік” [9, 38]. За даними Семьонов-Тяньшаньського національний склад Херсонської губернії на поч. XX ст. подається у такому вигляді: “малороси (укр.) – 53,5% населення, великороси (рос.) – 21,1%, поляки – 1,1%, білоруси – 0,8%. болгари – 0,9%... [11, 103].

Більшість дослідників підкреслюють досягнення звичайних польських колоністів, які на загальному фоні населення виступають не аби як. Так, на Херсонщині польські колоністи поступово прямують до міста, де, одержуючи освіту, стають відомими вчителям, журналістами, лікарями та ін. Прикладом цього є матеріали Херсонської римсько-католицької парафіяльної церкви, які зберігають найбільш вагомий інформацію про поляків Херсону. Так, ми знайомимось з особою відомого суспільного діяча Херсону О.Петражицького. У записах від 25 липня 1885 року згадується шлюб поручика 60-го Замосцького полку Станіслава Петражицького з дівцею Оленою фон Бріммер, свідком при тому була Жозефіна Вадон, дружина майора фон Бріммера [10, 85]. Через кілька аркушів у тій же метричній книзі ще один запис: 1890 року, серпня 15-го дня похорчене немовля на ймення Олександр, що народилося 18 липня 1890 року.

У Херсонським архіві зберігається щоденник О.Петражицького, де він цікаво зображує культурне життя Херсону на поч. XX ст. Щоденник Петражицький вів з юності. Юнак пише, що гімназичний курс його не вдовольняє і що освіта – це насамперед – самоосвіта. Тут же довезні списки книг, які він вже прочитав і які планує прочитати. А з боку, на полі, примітка: “і безліч газет”. Друга пристрасть юнака – театр. У роки молодості Петражицького у Херсоні гастролювали прекрасні театральні колективи – трупи Комісаржевської, Мейерхольда, відомі актори Мамонт-Дольський, Савіна, “корифеї” українського театру брати Тобілевич (Саксаганський та Садовський), М.Заньковецька та багато інших зірок. У щоденнику читаємо: “основна моя освіта – на гальорці міського театру...” Свої перші театральні враження Петражицький друкує на сторінках міських газет “Рідний край” та “Херсонські новини”, де робить перші кроки журналіста [3, 168].

Маловідомим залишається ще один цікавий факт із життя поляків Херсону. Оселивши Кисилівку, польські колоністи дали місту цілу плеяду службовців, серед яких виділяється одне прізвище. В “Історичній записці про Херсонську гімназію” вчителем математики постає місцевий поляк –

Держинський, який в подальшому стає батьком відомого політичного діяча радянської держави [5, 47].

Таким чином, треба підкреслити те, що роль польського населення губернії цікава і значна, а його культурний рівень тривалий час був двигуном прогресу і в світському житті краю і в загальнокультурному розвитку Херсонській губернії XIX – поч. XX століть. Про це свідчить велика кількість джерел, в більшості своєї наративного характеру.

Джерела та література:

1. Адам Мицкевич. - М., 1995.
2. Бутурлін М. Записки // Русский архив.-М., 1897.-кн.11.
3. Забуттю не підлягає. - Х., 1994.
4. Из прошлого Одессы. - О., 1894.
5. Историческая записка о Херсонской гимназии. - О., 1873.
6. Иконников В. По поводу записок С.Г.Волконского // Русский архив. -М.,1902.-11.
7. И.К. Мицкевич в Одесі // Историчний вісник. 1898. -№3.
8. Лернер М. Пушкин в Одессе // Весы. 1908. -Х11.
9. Менделеев Д. К познанию России. - СПб., 1907.
10. Римсько-католицька парафіяльна церква. ДАХО. - ф.137. Оп.27. Спр.10.
11. Семенов-Тяньшаньский. Россия, полное географическое описание нашего отечества. - СПб., 1910. -Т.ХІУ.
12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - О., 1850. -Ч.1.
13. Яковлев В.А. Отзывы о Пушкине с юга России. - О., 1887.

О.О.Коник

Аркадій Грабовецький, депутат І Державної думи

Ім'я Аркадія Грабовецького, депутата російської Державної думи першого скликання (27.04.1906 – 9.07.1906) було досить відомим. В офіційних [1], партійних виданнях [2], на сторінках новоутвореної української періодики [3], в спогадах і мемуарах [4], в губернаторських звітах [5] – скрізь зустрічаємо це ім'я, скрізь з контексту зрозуміло, що йдеться про непересічну особистість і скрізь селянин з Київщини [6] виступає в іншій іпостасі.

В даному випадку для нас він цікавий передусім тим, що єдиний з української селянської депутації в І Думі назвався поляком [7]. Йдеться про самоназву бо, як відомо, офіційна статистика в Росії воліла враховувати не національну, а релігійну належність населення, об'єднуючи за ознакою православ'я "великоросів, малоросів і білорусів" в одну групу під назвою росіян. Царський уряд на переломі століть одержував таким чином більшість росіян як титульної нації Російської імперії, тобто 65,5 відсотків [8]. З цієї причини відповідь самого депутата про його національність і лягала в основу різних статистичних викладок щодо складу думських депутатів, бо

вони базувалися, як правило, на основі особисто заповнених ними анкет [9].

Ця самоназва могла відповідати дійсності (якщо можна так говорити про тонку матерію національного самовизначення), могла не відповідати – з думськими депутатами були приклади того й іншого [10]. Зрештою, сам Аркадій Грабовецький, чи не вперше в історії російських державних інституцій на засіданні Думи 21 травня 1906 р. почав говорити українською мовою, щоправда, ввічливо вибачившись за “погане знання російської” [11]. Дмитро Дорошенко, в майбутньому відомий історик, а влітку 1906 р. секретар редакції “Украинского вестника” в Санкт-Петербурзі, який близько стояв до Української думської громади в І Думі стверджував, що Грабовецький і Онацький (депутат з Полтавської губернії. – О.К.) “... хоч добре знали російську мову, промовляли в Думі мовою українською, і голова Думи (проф. Муромцев) їх не зупиняв” [12]. Щоправда, ці рядки було опубліковано значно пізніше, вже в еміграції, в мемуарах. Стенограми прямо не передають саме української мови цього та інших виступів Грабовецького. Вірнішою видається оцінка в одному із звітів у тому ж таки “Украинском вестнике” що Онацький з Грабовецьким “прикрашали” часто сірі дебати українською мовою та м’яким гумором [13].

Стосовно ж оцінок Д. Дорошенка періоду 1906 р., то вони були, очевидно, дещо романтизованими: “Обидва вони (мова йде про депутатів Грабовецького і Онацького. – О.К.) відзначалися високою інтелігентністю й могли зробити честь кожній парламентарній репрезентації. Вони робили вражіння вже одною своєю зверхністю: обидва високого зросту, ставні, стрункі, гарні, ходили в українській національній одежі і, сидючи разом з іншими товаришами – послами, що також були в національному вбранні, на своїх місцях в Думі являли мальовничу групу. Численні панночки, що служили в канцелярії Думи, заглядалися на красеня-козака Грабовецького” [14].

Ото ж, красень-козак Аркадій Грабовецький. Щодо першого – з портрета на нас дивиться, зображений майже в повний зріст, високий чоловік в чумарці, підперезаний тканим поясом; права рука на кушачі, з рукава видно вишитий манжет; вуса, невелика борідка [15] – дійсно, людина показна. Панночок можна зрозуміти. Але ж – козак чи поляк? Чи одне не виключає іншого? Адже були “люди українні” із поляків [16] – може, саме звідти й ім’я Аркадій, не найхарактерніше вочевидь для українських селянських родин в кінці ХІХ століття. Звідти ж і дещо картинна поза, очевидно, хоча це й не найбільший гріх, та й зовсім не родова риса поляків, стремління краще виглядати на портреті. Одяг – теж не показник українськості чи польськості. Проте не було також секретом, що в депутатському середовищі селяни дещо ревниво ставилися до своїх колег, які “поначіпляли на себе галстуки та воротнички” [17], бо ж побутовала думка про темного українця, що “... чуть вибився наукою чи капіталом як перелицьовується на пана – поляка чи росіянина – одержу, мову, навіть чесне дідівське прізвище...” [18].

У Грабовецького, судячи з його думських виступів (про що йтиметься

далі) – все було органічним. Він був українським селянином-хліборобом, і якщо поляком, то “неперелицьованим”. Ніде нічого не говорить про його нещирість. Більше підстав, і про це також далі, заперечити його козацтво. Принаймні, можна стверджувати, що він недолюбливав козаків, можливо з-за каральних функцій, які представники цього стану здійснювали в українських, зокрема, селах у 1905-1907 рр. Не значився він і в списку народо-вського польського “Кола” в І Думі [19], не бачимо його також на фотознімку групи автономістів [20], хоча одним із завдань, а точніше – прагнень, як сказано у звіті депутатів з тодішнього “Царства польського”, “...згрупувати там в одне парламентське коло (фракцію, О.К.) якщо вже не усіх депутатів-поляків, то принаймні послів польських з Королівства з поляками – послами з Литви і Русі. Було нас, поляків, в тому першому російському законодавчому органі 55, зокрема з Царства польського – 34, з Литви і Русі – 18, з Петербурга, Казані і Бессарабії – 3” [21]. Далі в тексті цього невеликого (43 сторінки) звіту прізвища Грабовецького не зустрічається, тому наразі невідомо, чи враховували його надвіслянські поляки в число поляків “з Литви і Русі”, чи ні.

Грабовецький був зате одним із членів Української думської громади [22] (тут треба тільки зазначити, що “автономісти” могли бути членами різних фракцій, але “автономісти” і польське “Коло” далеко не одне і те ж).

В партійному відношенні, отже, Грабовецького можна умовно назвати “українським кадетом”. Умовно, бо ми б воліли дуже обережно трактувати поняття “партійність” стосовно депутатів першодумського періоду взагалі і селянських депутатів зокрема [23]. В джерелах, принаймні, немає одностайності з цього приводу. Проте – судячи з усього, що було сказано Грабовецьким з думської трибуни, видно насамперед єство селянина з кругозором і уподобаннями, притаманними, як би раніше сказали, “прогресивному селянству” України початку ХХ століття.

Ото ж, які теми хвилювали цього селянина і які розв’язання проблем пропонував він у своїх промовах? Передусім зазначимо, що далеко не кожен селянський депутат мав можливість (чи, щонайменше, настійливе бажання) виступити в Думі. Тим більше, що проіснувала Дума першого скликання рекордно короткий строк – усього 72 дні. Грабовецький же виступав з більшості важливих для нього питань, і значною мірою цьому сприяло, як можна припускати, його “кадетство”, оскільки саме кадети домінували в першій Думі. Він брав активну участь в обговоренні вітальної адреси цареві, свого роду програмної заяви щойно скликаної Думи. Темою його виступив були також питання доцільності існування Державної ради, смертної кари, він першим підписав запит про козацтво і говорив з цього приводу, торкався деяких організаційних питань роботи Думи [24].

Головною, проте, темою, альфою і омегою депутата Грабовецького як українського селянина, була земля. Всі суспільні проблеми розв’яжуться, ніяких революцій не буде, буде лад і спокій – якщо тільки селянам дати землю: “Якщо ж дадуть селянам землю, то не треба буде турбуватися про те, чого їм ще треба, бо Христос сказав: найбільше просіть Царства Небесно-

го, а решта сама додається" [29]. Цю та інші свої думки з приводу аграрної проблеми Аркадій Грабовецький виклав у своїй промові на засіданні Думи 30 травня 1906 р. Суть їх можна коротко викласти так: у селян землі немає – отже, треба їм її дати. Взяти у тих, у кого її багато. Взяти за викуп, але ціну встановити не спекулятивну – селяни згодні платити по 40 – 50 крб. за десятину. В жодному разі не чіпати власної (купленої) землі селян, бо вони, купуючи її, "... не платили 7 коп. за десятину (малися на увазі поміщики, котрі тепер ту ж землю пропонували селянам по 400 крб. за десятину, О.К.), а платили дорого" і відробляли за неї натуральні повинності. В іншому разі, вважає Грабовецький, буде "більше крові, ніж землі". Зате пропонує без сумніву і страху відібрати і "віддарити" селянам землі, подаровані дворянству. Прямо, на відміну від деяких інших депутатів-селян з України, він не запитував сакраментальне "Гей царице-Катерино, що ти наробила", але сумнівається, чи свого часу був закон "взяти ці землі в одних і подарувати іншим". Ситуація навколо цих земель викликає ворожнечу, бо "завжди ворожнеча там, де є неправда" [26].

Бачимо в цьому сюжеті більш ніж прозорі ремінісценції з українського минулого зокрема кінця ХУШ ст., але це позиція вельми поміркованого селянина, до того ж досить самостійна. Бо в ті часи часто побутовала інша позиція, був певний тиск на депутатів: "... йдіть у Думу, але пам'ятайте: якщо ви нам не дасте землі на тих умовах, на яких ми вимагаємо, не думайте, що ми залишимося тими самими забитими селянами – ви зробите з нас голодних вовків" [27]. Грабовецький теж був, очевидно, не від того, щоб використати на свою користь такі аргументи як суспільна думка чи послатися на тиск вулиці, але робив він це, як видається, не без іронії: "... багато навколо Думи ходять з клопотаннями, підписаними по 200, і по 300 і тисячами підписів і скрізь гвалт "землі і волі" [28]. Знамените народницьке гасло "землі і волі" тут, отже, "гвалт" – і чи це прояв "кадетизму", чи ментальність селянина-власника – сказати наразі важко.

Власність самого Грабовецького була, втім, вельми скромною – 3,5 дес. землі "... в 9 шматках: там – овес, там – трави шматок". Про ці деталі приватного господарювання депутата дізнаємося з наступного аграрного сюжету його виступів – про культуру ведення господарства, обробітку землі тощо. Аргументом "високої агрокультури" дворянських господарств широко користувалися прихильники збереження поміщицьких латифундій. Грабовецький не згоден з думкою про те, що селяни гірше оброблятимуть свою землю, ніж поміщицьку. В його місцевості, зокрема, не так: "... село, де я живу, яке перейшло селянам, дає ... втричі більше буряків", ніж коли воно було в руках поміщика. Тому будуть цукрозаводи, буде цукор, будуть гроші". В цьому він цілком впевнений, бо "... не знаю, де як, а в Малоросії наші хлібороби прекрасно обробляють землю". Інша справа, що важко вести культурне господарство, якщо в людини "... 0,4 десятини – 1,5 сажнів довжиною і версту шириною – там межа, тут межа – дай в одному шматку – він і 3-х, і 7-пілля заведе" [29].

Причину земельної невлаштованості Грабовецький вбачає не тільки в

історичних умовах, але і в некомпетентності урядовців ("... а то Гурко думає, що шматок цукру прямо з буряка вилазить"). Протягом останніх 12 років, стверджує Грабовецький, уряд нічого доброго для села не зробив, бо "у нас міністрів призначають не за компетенцією, а за протекцією" [30]. Отже, якщо де і пробивається у Грабовецького радикалізм, то це по відношенню до урядовців. Тут можна говорити про давню селянську позицію стосовно прямого контакту між ними і царем, без посередників; в даному разі не тільки міністрів, а і членів надбудованої над Думою верхньої палати – Державної Ради. З цього приводу 4 травня він висловився так: "Цар закликав нас до складної і важкої праці. Царська Рада буде нам тільки заважати в цій роботі... Державна Рада – старий міх, в який вливається нове пиво...В Думу весь народ посилав своїх представників, Дума знає, що і кому треба, де і хто страждає, де і хто гине...Царська Рада нічого не знає. Вона складе-на без нашого відома, нехай без нас вона й розійдеться" [31].

Урядова некомпетентність, на думку Грабовецького, створює проблеми не тільки для селян, але і для поміщиків. В цьому сюжеті також пробивається іронія – тепер щодо автономії – ідеї, що циркулювала в депутатському середовищі, особливо серед депутатів з т.з. периферії, національних окраїн імперії. Так от автономією, з слів Грабовецького, в Україні вже користуються поміщики, захищаючись від селянської стихії "...тепер поміщики в нас живуть автономно – кожен поміщик має козаків...Хіба це не автономія?" [32]. Стосовно ж козаків з-за Уралу, на яких селяни скаржилися йому як депутату, Грабовецький мав нагоду висловитись на засіданні 13 червня 1906 року. Він нагадав, що "...всі козаки вийшли раніше з Малоросії" і донині в народі користуються любов'ю і шаною. Але тепер в Україні вже не співають "козак від'їжджає, а дівчина плаче", а співають "козак приїжджає, звідкіль ти взявсь, козаче". Та й козаки з-за Уралу – "якісь смурні, не наші" – п'яні на ярмарку рубають шаблями стойку в єврея, перетворюючи тим самим, за словами Грабовецького, "патріотизм в ідіотизм". Він з осудом говорить про козаків-переселенців: "...хіба ж будуть тепер про козаків співати по всій Україні, як раніше? Вони вихідці з України. Козаки заявляли, що вони переселилися в погану землю, в провалля і солончаки. А хто ж їх туди виселив? Що ж вони покинули свій рідний край і пішли чорт знає куди, в солончаки й пісок? Я сам бачив, як козацьких дітей, мов цуценят розкидали по всьому Уссурийському краю... (Грабовецький свого часу працював оберкондуктором на залізниці, і час від часу користується цим аргументом, "я сам бачив" – О.К.). Тепер вони пиячать у поміщиків і вже не козаки, а "не знаю, що". Пропонує тому відкликати козаків з українських сіл, де вони творять безчинства" [33]. Досить гіркими видаються ці слова про колишнє українське козацтво, тим більше в світлі пізніших оцінок переселенської політики в царській Росії представників власне тих народів, в чії землі велося це переселення: "...немає гіршої форми національного гніту, як відібрання вашої землі, землі вашого народу, Якщо попереду європейських колонізаторів ішли місіонери й комерсанти ... то попереду російських "культуртрегерів" ішли російські селяни, перетворені російською історією і російським

урядом в "охотников до чужой земли" [34].

Мрією ж, програмою і credo самого Грабовецького було давнє і традиційне для українців: "Якщо порядок у нас зробиться, то все буде добре. Я не хочу, щоб хто-небудь мав право на мою землю; я маю право нею розпоряджатись, я володію нею і передам своїм дітям, а те, що кажуть тут про общинне землеволодіння, то я цього не хочу: я боюся, щоб не було общинного господарства... Якщо я знаю, що це мій власний шматок, то я вкладу в нього все, що маю, і знаю, що він буде давати мені користь і жити мені буде прекрасно" [35].

Наскільки добре спрогнозував своє життя Грабовецький сказати важко. Про подальшу його долю наразі відомо небагато. Остання згадка у Д.Дорошенка про колишнього депутата стосується Аркадія Грабовецького другої половини сорокових років – "одинокого, що наскільки мені відомо, живе й досі, як понад 80-літній дідуган в таборі Ашафенбург, де я з ним зустрівся восени 1945 р." [36]. Втім – як заявила свого часу трохи збентежена передчасним розпуском Думи редакція широко задуманого біографічного видання про депутатів – те, що народилося, побачило світ – не може вже остаточно і безслідно щезнути [37].

Зафіксовані в стенограмах на початку ХХ століття думки і почуття 41-річного українського селянина з Київщини, поляка за самовизначенням Аркадія Федоровича Грабовецького, думаємо, є близькими і зрозумілими і в сучасній Україні, і в сучасній Польщі. Це думки і почуття що єднають, а не роз'єднують, і в цьому їх значимість.

Джерела та література:

1. Государственная дума: Указатель к стенографическим отчетам (поименный и предметный). 1906 год. Сессия первая. – СПб., 1907. – С.4.
2. Представители Государственной думы. Художественно-иллюстрированное издание. 1906 год. 27 апреля – 8 июля / Под. ред. Г.В. Малаховского. – СПб., 1906. – 185 с.
3. Украинский вестник. – 1906. - №12. – С.857.
4. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле. – Вінніпег. Манітоба. – 1949. С.83.
5. Київський губернатор 4 липня 1906 р., повідомляючи МВС про швидке зростання аграрного руху під впливом агітації думських депутатів, зокрема, називає і А.Ф.Грабовецького, який "поширено агітував" за сільськогосподарські страйки в Сквирському повіті не тільки в своєму рідному селі Трубівці, але і в усій окрузі. – Див.: Завадская Л.В. Аграрный вопрос в I Государственной думе и борьба большевиков за крестьянство. – В кн.: Большевики во главе первой русской революции 1905-1907 гг. – М., 1956. – С.469 – 470.
6. Селянин Грабовецький в одному з видань названий "робітником", проте це очевидна недоречність або помилка укладачів, див.: Общій список членов Государственной Думы I, II, III, IV созывов. – Новый энциклопедический словарь. – Т. 14. СПб., изд-во "Брокгауз – Ефрон". – 1913. – Додаток до ст.В. Водовозова "Государственная дума". – Стб.ХУП. В жодному з інших відомих нам джерел подібного не зустрічається.
7. Состав Государственной думы: подробная таблица депутатов с указанием возраста, национальности, сословия, образования, партии, кратких биографи-

- ческих сведений.- М., 1906. – Плакат.
8. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975. – С.42.
9. Бородин Н.А., член первой Государственной думы. Государственная дума в цифрах.- СПб., 1906. – С.5.
10. Характерний приклад: депутат I Думи Іван Кирилович Заболотний, єдиний з селянських депутатів від Подільської губернії назвався "руським" в той час як його рідний брат, широко знаний в подальшому вчений-мікробіолог, президент ВУАН Данило Кирилович Заболотний пише про себе "українець". – Див. вказ. у приміт. 7. таблицю, а також Заболотний Д.К. Автобіографія. – В кн.: Избранные труды. – Т.І. – Чума. – К., 1956. – С.11.
11. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том I. Заседания 1 – 18 (с 27 апреля по 30 мая). – СПб., 1906. С.71.
12. Дорошенко Д. – Там само.
13. Украинский вестник. – Там само.
14. Дорошенко Д. – Там само.
15. Киевская заря. – 1906. – 27 мая. – №10. – Ілюстр. додаток до №64). – Арк. 64.
16. Яковенко Н.М. Шляхта, простолюди, козаки – вузол взаємопов'язань і протиріч // Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХУІІІ ст. – К., 1997. – С.144 – 148.
17. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на тему дня. 1905 – 1906. – Київ, 1906. – С.84.
18. Громадська думка. – 1906. – 3 січ.
19. Nowodworski F., Tyszkiewicz W. Kolo Polskie w Pierwszej Izbie Panstwowej. Sprawosdanie poselskie. – Warszawa, 1907. – S.42 – 43.
20. Киевская заря.- 1906. – 21 июля. (Ілюстр. додаток до № 119).
21. Nowodworski F., Tyszkiewicz W. Op. cit. – S.5 – 6.
22. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 81., Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 81 – 83.
23. Ось як, наприклад, визначається партійна приналежність в першій Думі селянина з Харківської губернії Гната Стрельцова: "беспартийный, считает принадлежать к какой-либо партии чем-то предосудительным. Свое направление определяет сам следующими словами: только не против государя и по закону" – Див. Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906. – С.47. Партійність А. Грабовецького в цьому виданні визначається як "левее ПНС" (С. 154).
24. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам (поименный и предметный). 1906. Сессия первая. – СПб., 1907. С.4.
25. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том I. Заседания 1 – 18 (с 27 апреля по 30 мая) – СПб., 1906. С.838.
26. Там само. – С.837.
27. Народ. – 1906. – 2 апр.
28. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том I. – С. 838.
29. Там само. – С.838.
30. Там само.
31. Там само. – С.178.
32. Там само. – С.837.
33. Государстваенная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том П. Заседания 19 – 38 (с 1 июня по 4 июля). – СПб., 1906. – С.1321 – 1322.

34. Мустафа Чокаев. Революция в Туркестане. Февральская эпоха. Вступительная статья С.М.Исхакова // Вопросы истории. – 2001. – №2. С.7.
35. Государственная дума: Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Том I. – С.838.
36. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.83/
37. Див.: Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906. – С.151.

Ю.В.Котляр

Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон

Україна була і залишається поліетнічною державою. Нехтування національним фактором в умовах багатонаціональної держави було б величезною політичною помилкою. Розробляючи план державного будівництва, необхідно обов'язково враховувати багатонаціональний склад України та її історію. При цьому особливої актуальності набуває питання про те, яку роль відігравали Польща і польське населення України у повстанському русі.

Якщо проаналізувати національний склад головних регіонів України, згідно розрахунків М.Кордуби, М.Шаповала [1] та В.Солдатенка [2] отримується наступна картина:

Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губернії Мінської, Гродненської і Холмщини, Бессарабії) мають територію 220808,7 км², на яких проживало 15853100 чоловік (українців – 11531220 осіб, росіян – 770290, поляків – 740000 та інш.).

Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Куртини і Вороніжчини, Донщини) мали 203003,1 км² і 12940440 чоловік (українців – 10498250, росіян – 2004980, поляків – 6840 та інш.).

Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та укр. частини Кубані й Ставропілля) мали: 240822,8 км² та 10810500 чоловік (українців – 6475770, росіян – 2598590, поляків – 62250 та інш.).

Західні землі (Галичина, Буковина, Підкарпаття) мали: 74252,3 км² території та 6407570 чоловік (українців – 4156780, поляків – 1270400).

Таким чином, за національним складом серед населення України на 1917 р. українці складали 71%, росіяни 11,7%, євреї – 8,2%, поляки – 4,5%, німці – 1,9%, всі інші нації становили менше 1% [3]. Враховуючи всі наявні цифрові викладки, роль польського фактора в трагічних подіях української революції важко переоцінити.

Хвиля повстанського руху селян України почалася ще в 1917 році. Особливим його піднесенням слід вважати 1919-1920 рр., коли повстанство стало однією з головних сил громадянської війни, яку мусили врахову-

вати як політичні діячі так і військові стратеги різних таборів. В хаотичній ситуації війни селянство Півдня України залишилося саме перед лицем багато чисельних ворогів. Єдиним виходом була боротьба за власні сільські інтереси. З початку XX століття повстансько-партизанський рух селян України яскраво виявлявся в критичні періоди історії: 1905-1907 та 1917-1918 роках, коли селянство мусило виносити на своїх плечах тягар ненависних воєн, в які вплутувалася Росія. При цьому занепадало господарство, погіршувалося матеріальне становище селян, а аграрне питання вимагало негайного вирішення. Саме невирішеність аграрного питання – відсутність або мала кількість землі у більшості селян – завжди були тим каталізатором, який розпалював гнів селян, спонукаючи їх до боротьби [4].

Повстансько-партизанський рух Південної України в 1917-1923 рр. Мав ряд яскраво виражених напрямків: антигетьманський, антибільшовицький, антибілогвардійський, національний. І у всіх цих повстаннях, наряду з українцями приймали активну участь і поляки.

Специфікою національних польських повстань був великий вплив католицької церкви [5] та Польської соціалістичної партії [6]. Певне значення мала діяльність польських органів влади, які створювалися в цей час у великих містах України, у тому числі – місцях компактного проживання польського населення.

У другій половині січня 1918 р. польські революційно-демократичні організації Одеси почали створювати польський комісаріат. З цією метою спочатку було утворено його Раду, до якої увійшли представники Польського соціалістичного робітничого союзу, Народно-соціалістичного робітничого союзу "Спуйна", товариства поляків-військовослужбовців, союзу біженців – всього понад 30 чол. [7]. Тимчасово комісаром у польських справах у Криму було призначено С.Новосельського; у Бахмутському окрузі – М.Новицького; у Слов'янську – С.Толвинського [8]. У Миколаєві рішенням виконавчого комітету місцевої Ради робітничих, червоноармійських і червонофлотських депутатів було затверджено Колегію у польських справах, яка була утворена на загальних зборах існуючої там польської колонії 16 березня 1919 р. Колегія взяла на себе роль представника і захисника інтересів польських громадян [9]. Головними напрямками роботи польських комісаріатів були два: по-перше – організація анти білогвардійської боротьби; по-друге – повернення біженців до Польщі; 14 квітня 1919 р. перший ешелон з біженцями виїхав з Харкова [10].

На квітень 1921 року було більше 122 тис. осіб, які бажали виїхати до Польщі. Серед них по Одеській губернії – 6700, по Миколаївській та Херсонській – 8550 [11]. На території Польщі також знаходилося багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована у 1920 р. Саме вони, а також український уряд у Тарнові, в першу чергу непокоїв радянську владу у Москві й Харкові. За офіційними радянськими даними, у Польщі було інтерновано 12000 офіцерів та солдатів армії С.Петлюри [12]. За польськими джерелами, після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і бу-

ла інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. чоловік, серед яких було 3530 офіцерів і близько 11500 солдатів [13].

Московський і Харківський уряди добре розуміли, що ця маса військових може в будь-який момент стати основою для нових антибільшовицьких виступів. Саме тому уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК оголосив постанову про "повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армій С.Петлюри, П.Скоропадського, А.Денікіна, Врангеля, Булак-Булаховича та інших ворогів робочо-селянської влади". 12 квітня 1922 р. приймається ще одна постанова про "амністію чинам білих армій і цивільної еміграції". Проте поза законом були оголошені видатні діячі повстанського руху – Н.Махно і Ю.Тютюнник [14].

Зрозуміло, що командування української армії перешкоджало поверненню в УСРР солдатів і офіцерів. Так, у листі головного отамана С.Петлюри до командирів куренів говорилося: "Більшовики вживають усіх заходів, щодо розпорошення наших сил...ми ж мусимо... повернутися на Україну не рабами, не з ласки грабіжників та убивць, не амністованими московськими наймитами, а вільними громадянами і заслуженими патріотами – вояками нашої Вільної України" [15]. Радянська сторона вимагала вислати з Польщі керівників українського повстанського руху, наприклад Н.Махна, щоб судити його "за вбивства, грабунки та насильство". Польська сторона, дуже добре знаючи подальшу долю Н.Махна в радянській Україні, відмовилася його вислати, підкресливши, що це буде вирішувати польський суд, який прийняв постанову вислати Н.Махна разом з родиною з Варшави до Познанського воеводства на проживання, чим врятував йому життя.

Одній з польських газет Н.Махно в інтерв'ю сказав: "я був, є і буду до кінця життя непримиримим ворогом більшовиків і радянської влади" [16].

Антибільшовицька повстанська боротьба продовжувалась. І в її організації не останню роль зіграла Польща. На території був створений партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю.Тютюнником, який мав підтримку Польського генерального штабу. При польських прикордонних контрольних пунктах у Тернополі, Гусятині, Підволочинську, Білозірці, Дубні знаходилися представники повстанського штабу.

У 1921 р. готувалися антибільшовицькі повстання в Україні та були здійснені рейди загонів української армії. У жовтні Ю.Тютюнник як голова партизансько-повстанського штабу отримав від С.Петлюри наказ вирушити на територію України і 28 числа частини під командуванням Палія (кількість близько 2 тис. чол.) перейшли кордон через річку Збруч у районі Гусятина і після невеликого бою з радянськими прикордонниками просунулися по території України. Кілька загонів підійшли до Кам'янця-Подільського, де також вступили в бій. Вони намагалися підняти повстання по всій Україні, але широкого збройного опору проти радянської влади організувати не вдалося. 4 жовтня ще одне угруповання військ на чолі з Ю.Тютюнником пройшло на територію України. Із спогадів отамана Ю.Тютюнника: "Червоні

війська, за атаковані нами несподівано, не могли зразу спинити нашого руху на схід. Тільки зорієнтувавшись в обстановці вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі продерлася аж за річку Тетерів, але її теж примусили повернути на захід" [17].

Під час боїв радянською стороною були захоплені різні архіви, зокрема архів штабу Ю.Тютюнника, з матеріалів якого вона детально ознайомилася з планами повстань в Україні. Ці документи і були використані при написанні нот-протестів польському урядові, і в цьому ж році надруковані для ознайомлення населення.

Таким чином, польський фактор (польське населення України і політика польського уряду) зіграв важливу роль у формуванні, організації та діяльності повстанського руху на Україні. В період 1917-1920 рр. польське населення губерній України, особливо південних, приймало активну участь в різних напрямках повстансько-партизанської боротьби. В 1921-1923 рр. вже польський уряд став організатором антибільшовицьких походів української армії на чолі з Ю.Тютюнником, а також зумів зберегти життя Н.Махно. На жаль, ця сторінка діяльності поляків на Україні була незаслужено забута багатьма дослідниками.

Джерела та література:

1. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
2. Солдатенко В.Ф. Проблеми класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // Укр. іст. журн. – 1997. – №5. – с. 3-17.
3. Шаповал М. Вказ. праця. – с.6-7.
4. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919-1920 рр.). – Миколаїв, 1999. – с.83.
5. Родной край. – 1917. – 16 марта.
6. Новая Заря. – 1919. – 12 апреля.
7. Державний архів Одеської області, Ф.Р.-3829, оп.1, спр.16, арк.22.
8. Ватуля Ю.О. Про діяльність польських комісаріатів на Україні в роки громадянської війни // Укр. іст. Журн. – 1989. – №6. – С.71.
9. Известия (Николаев). – 1919. – 30 апреля.
10. Ватуля Ю.О. Вказ. праця. – С.73.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО) України, ф.4, оп.1, спр.005, арк.62.
12. Там само. – Спр.826, арк.235, 237.
13. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини України з Польщею // Укр. іст. журн. – 1998. – №4. – с.62.
14. ЦДАВО України, ф.67, оп.1, спр.9, арк.33-34.
15. ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр.826, арк.178.
16. Єременко Т.І. Вказ. праця. – С.63.
17. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924.

***“Голос Юга” про польське життя у Єлисаветграді
в 1915-1917рр.***

На початку Першої світової війни в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) існувала досить організована польська діаспора. Діяли костюол, римокатолицьке училище. Ще 6.02.1905 р. у будинку останнього (“польський дім”) з дозволу херсонського губернатора товариством сприяння бідним католикам відкрито бібліотеку для читання польських книг, яка мала майже тисячу томів. У 1913 році із 93000 жителів Єлисаветградського повіту поляків нараховувалось 1841 чоловік (у 1897 р. із загальної кількості 61488 городян поляків було 1218 (1,98%), а в повіті 1520 чоловік [1].

Усі ці чинники пом'якшували період адаптації польських біженців до місцевих умов. Із західного театру бойових дій Російської імперії прибуває у роки війни до Південної України велика кількість біженців. Крім Одеси і Херсона значна частина мирних західноукраїнців, євреїв, поляків, росіян потрапляє до Єлисаветграда.

12.08.1915 р. зі шпальт Єлисаветградського “Голоса Юга” товариство допомоги полякам звернулось “Ко всем с покорнейшей просьбой помочь несчастным беженцам из разоренной Польши, а также записываться в общество”. Пожертви приймалися грошима, речами, продуктами у “польському домі” на розі вулиць Бульварної і Чигиринської у колишньому будинку Коніковських крім обіднього часу [2]. Наступного дня розпочав роботу повітовий комітет всеросійського Тетянинського комітету допомоги біженцям. У поле його діяльності потрапили і польські проблеми.

У роки війни створюється Єлисаветградський відділ Петроградського польського товариства допомоги жертвам війни. 10.09.1915 р. у місцевій пресі друкується його прохання: “С каждым днем прибытие беженцев в Елисаветград увеличивается. Большинство из них люди без всяких средств, к тому же многосемейные, имеющие от 3 до 9 малолетних детей. Комитет открывает приют на 30 бездомных детей. Организация помощи этим несчастным жертвам войны требует больших средств, но так как у комитета таковых нет, то вся надежда на отзывчивость добрых людей, к котомы комитет обращается с убедительной просьбой жертвовать все, что только можно, не исключая старой мебели, посуды, всякой постели, кроватей, матрасов, ношеного белья, одежды, обуви и т.п. Пожертвования деньгами и вещами принимаются в бюро комитета ежедневно от 10-14 и 17-19” [3]. 13.09. відділ влаштував одноденний збір на користь бідних сімей поляків, які брали участь у війні, і бідного польського населення, постраждалого від військових дій, запросивши до участі бажаючих збирачів і жертвувачів: “О помощи просят те, кому пришлось вынести на себе главные удары врага, чья родина потерпела наиболее тяжелые потрясения. Будем же отзывчивы и окажем братскую помощь” [4].

Цього місяця при повітовому комітеті допомоги біженцям було створено комісію опікунів. Вона розділила Єлисаветград на 12 дільниць. Комісія звернулася через бюро повітового комітету до місцевих єврейського і польського осередків допомоги жертвам війни з пропозицією узгоджувати свої дії по наданню допомоги біженцям з діяльністю комісії опікунів. Комісія запрошувала на свої засідання представників польського відділу [5]. У місцевій газеті друкувались оголошення відділу про його засідання і запис бажаючих взяти участь у його роботі [6].

Допомогу полякам надавали місцеві підприємці. Зокрема, 1000 крб. пожертвував власник найбільшого в Росії заводу по виробництву сівалок, англійський підданий Р.Ельворті. У листі-вдячності до нього правління відділу допомоги бідним сім'ям поляків в особі Станішевського (голова), Кулицького (секретар), Парневського, ксендза Ю.Буча, Олдаковського писало: "Роберт Эдуардович! Местный отдел польского общества вспомощения бедным семействам поляков считает своим приятным долгом выразить Вам глубокую признательность за крупный дар, принесенный Вами обществу... И эти деньги, подкрепив средства отдела, дадут возможность осушить слезы не одной несчастной семьи, выбитой из колеи страшными мировыми событиями, пережитых нами. Петроградское общество поставило своей задачей облегчить участие жертв войны многострадальной Польши и ему дороги не только материальная помощь, но и нравственная поддержка, которая оказана в вашем пожертвовании" [7]. До речі, крім цих грошей Ельворті пожертвував недовві 3500 крб. повітовому комітету допомоги біженцям.

Але й в умовах кризи дехто з місцевих поляків жертвував кошти на утримання 3 ліжок в лікарні для поранених воїнів, якими опікувався жіночий комітет допомоги пораненим [8].

До справи допомоги біженцям долучалася українська інтелігенція. 8.12.1916 р. у зимовому театрі відбувся спектакль, чистий збір від якого надійшов у розпорядження польського відділу. Приїжджа трупа українських артистів поставила веселу комедію Карпенка-Карого "Паливода 18 століття". Після спектаклю відбувся дивертисмент за участю кращих сил трупи і хору. Особливий успіх викликали виступи С.З.Ніковського, який прочитав кілька гумористичних творів, а також хору під керівництвом В.Н.Верховиця, який виконав польські народні пісні. Польською мовою співала і Леонідова. На спектаклі була присутньою майже вся польська інтелігенція. За програми було виручено 300 крб [9].

Іншою великою громадою польських біженців у краї була Голтянська. Єлисаветградці могли вивчити її досвід із "Голоса Юга". Тут йшлося, що "крохотная польская колония пожелала позаботиться о своих выселенцах. По примеру других местные поляки выхлопотали разрешение на открытие в Голте "петроградского отдела" помощи полякам-жертвам войны из 45 человек". Ним керували В.К.Осинський (голова), Л.Вахновський (секретар-казначей), А.Сидар, Боснецький, Бочанський. До ревізійної комісії було обрано Полошкіна, Добровольського і Цеценлавського. Крім правління діяв і

патронат із 6 жінок (Левицька, Баснецька, Вахновська, Янковська, Варецька і Знамировська), які перевіряли правильний розподіл допомоги. Відділ крім матеріальних проблем вирішив допомагати своїм співплемінникам і духовно. Щочетверга влаштовувались літературно-вокальні вечори. Вони проходили у безкоштовно виділяемому приміщенні артистичного гуртка. Українці і росіяни відвідували вечори, співали, грали, декламували тут вірші. Відділ клопотався про відкриття польської школи біженцям, безкоштовних народних читань для поляків польською мовою, дозволу провести концерт і "базар". Очікувалось проведення поминок А.Міцкевича до його 60-річчя, зокрема, інсценізація епізодів "Пана Тадеуша". Артисти гуртка і польська громада проводили суботники [10].

Умовами духовного життя біженців цікавилось керівництво Південно-Західної Росії. У грудні 1915 р. Херсонський губернатор циркулярно доручив службам поліції доповісти про всі місця у місті і повіті, де була концентрація біженців-католиків із указанням їх кількості, відстані від місця проживання найближчого ксьондза і про труднощі, які вони переживали при відправленні ними своїх релігійних потреб. Тут же він запропонував телеграфно інформувати його про кожен випадок клопотання біженців про дозвіл влаштування молілень [11].

3.02.1916 р. міська комісія опікунів вирішила передати опіку польських біженців польському відділу [12]. 13.03.1916 р. відбулись загальні збори членів благодійного римо-католицького товариства. Під головуванням Г.Ф.Громадського і секретарюванням секретаря правління Є.Лисецької було схвалено звіти за 1915 рік правління і ревізійної комісії. До товариства входило 44 чоловіка. За рік прибуток склав 561 крб. 16 коп. Це все пояснювалось "індифферентнім отношением большинства представителей польской колонии к делам общества. З іншого боку в умовах воєнного року все ж було видано одноразових і щомісячних грошових допомог 58 чоловікам на суму 1361 крб. 03 коп., у т.ч. на оплату за правочення бідних учнів – 275 крб. На 1.01.1916 р. недоторканий капітал склав 300 крб. 40 коп., запасний – 3274 крб. 14 коп. Кошторис на 1916 р. було затверджено: 3230 крб. Прибутку і 3115 крб. витрат.

До новообраного складу правління увійшли К.Олдаковський (голова), ксьондз Ю.Буч (заступник), К.Раковський (казначей), Є.Станішевська (завідуюча бібліотекою), Є.Лисецька (секретар), Ф.Парневський, Е.Руткевич і К.Яржембовський, до ревізійної комісії – Т. і Ч. Шопінські і Г.Гаценбідер. А пожиттєвим дійсним членом обрано М.С.Якульську [13]. Цього місяця товариство пожертвувало 25 крб. Під час вечора-концерту "Чашка чаю", влаштованого жіночим комітетом допомоги пораненим воїнам [14].

Польський відділ отримував допомогу з Петроградського комітету. Зокрема, у липні в Єлисаветграді отримали від нього 6350 крб. [15], з іншого боку літо було важким періодом в діяльності товариства. 4.08. через неявку більшості не відбулись його збори [16].

Восени в Єлисаветград ще прибуло більше тисячі біженців-сербів. Це загострило матеріальне становище в місті. У цій ситуації підвищувалась

роль Тетянинського комітету. 12.01.1917 р. з нагоди тезоіменитства великої княгині Тетяни Романової у місцевому костелі був здійснений молебень за її здоров'я, як голови комітету, на кошти якого утримувались місцевий польський притулок і школа для дітей біженців. Після цього у притулку діти отримали ласощі. Це супроводжувалось розповіддю про благодіяння Тетяни Миколаївни [17]

Але знову відділ потребував грошей. В останні три дні Масляниці 10-12.02. він влаштував велику лотерею-алеґрі, збір від якої пішов на допомогу жертвам війни. У зверненні до городян говорилося: "Комитет прекрасно осознавая всю трудность денежных сборов в настоящее время, когда они как из рога изобилия сыпятся один за другим, но перед глазами комитета сотни голодных, страдающих от холода женщин и детей, выбитых их жизненной колеи, и эта нужда дает ему надежду, что его призыв не оставит равнодушных. Комитет видит и знает как отзывчива елисаветградская публика на общественные начинания, направленные к смягчению ужасов войны и это дает ему бодрую уверенность в том, что и на этот раз имущие не откажутся протянуть руку помощи обездоленным. Тяжелое положение нуждающихся стало еще бесконечно тяжелее от непомерной и всерастущей дороговизны всего того, без чего жить нельзя и пусть же тот, кто поможет комитету в его начинаниях и тем заслужит горячую благодарность несчастных жертв войны". Пожертви грошима і речами для лотереї приймалися у приміщенні відділу від 12 до 14 дня і 17-18 вечора і в будинках членів товариства: Е. і М.Сташевських (вулиця Вокзальна, будинок Ростовського), М. і Х.Олдаковських (казенний склад), М.Якульської (Покровський провулок, будинок Шатилова), Ксьондза Буча, І.К.Раковських (вокзал), Ф.Парневського (Костельна вулиця), Кулицьких (Олексіївська вулиця), Лисицьких (власний будинок), доктора Вайнрта (будинок Шельтинга, Олександрівська вулиця), Янішевських і М.Солтана [18]. Завдяки цьому вдалося зібрати чимало цінних речей. Під час лотереї грав військовий оркестр С.І.Цодикова [19]. Уже першого ж дня було багато відвідувачів (вартість квитка 30 коп) [20]. Але й другого дня не було розіграно чистокровну, англійської породи кобилу [21]. Усього було виручено більше 10500 крб., що вважалося матеріальним успіхом [22]. Подібного ж успіху досягла і лотерея 1916 року.

Після зречення російського царя, проголошення Центральної Ради розпочалася демократизація усіх сфер життя, у тому числі біженської. 5.03. оголосило річне зібрання товариств допомоги бідним католикам з метою обговорити звіт за 1916 р., доповіді правління і ревізійної комісії і обрати їх нові склади [23]. Через тиждень загальні збори скликав і відділ допомоги жертвам війни [24]. Саме в цей час набула реальних обрисів постановка проблеми польської державності у вищих колах Росії. 18.03. зі шпальт "Голоса Юга" поляки ознайомилися із зверненням тимчасового уряду за 16.03., у якому, зокрема, йшлося: "Поляки! Старый государственный порядок в России, источник нашего и вашего порабощения и разъединения, ныне извергнут навсегда, и освобожденная Россия в лице своего времен-

ного правительства, облегченного полнотой власти спешит обратиться к вам с братским приветом и зовет вас к новой жизни.

...Свободная Россия зовет вас в ряды борцов за свободу народов. Сбросивший иго, русский народ признает и за братским польским народом всю полноту права собственной волею определить судьбу свою.

Верное соглашение с союзниками, верное общему с ними плану борьбы с воинствующим германом, временное правительство считает создание независимого польского государства, образованного из всех земель, населенных в большинстве польским народом, надежным щалогом прочного мира в будущей обновленной Европе...

Освобожденный и объединенный польский народ сам определит государственной строй свой, высказав волю свою через учредительное собрание, созванное в столице Польши и избранное всеобщим голосованием..." [25]. Через 3 дні вийшла інформація про прийом польської делегації Тимчасовим урядом [26]. А ще через день Ф.Парневський видрукував від імені правління запрошення провести збори польського відділу 25.03. "для выражения отношения местного польского общества к правительственному акту об устройстве Польши и других вопросах, выдвинутых жизнью" [27]. (Якраз за кілька днів до цього 19.03. збори відділу (головавав доктор Вейнерт) обрали новий склад правління: нотаріус Парневський, мировий суддя Станішевський, доктор Вейнерт, Новак, Совінський, Ялошевський) [28].

У Єлисаветграді збільшується склад думи, яка фактично перетворилася у загальноміську. Польське товариство і відділ рекомендують до неї відповідно К.С.Раковського і Совінського [29]. 21.04. дума підтримала цю пропозицію [30]. Крім них до її складу було введено 7 посланців єврейської громади і 10 Ради робітничих солдатських депутатів [31] та інших.

Польські відділи діяли у Гданці, Єлисаветграді і Херсоні. Їх виборних (по одному від відділу) представників запрошували за казенний рахунок у Херсоні на засідання губернської наради у справах біженців для розгляду кошторисів третього кварталу [32].

У дні Трійці місцева "Українська громада" влаштувала урочисту ходу по місту. У Грецькій церкві відбулися молебін за многоліття Української Центральної Ради, панахида по гетьманах Дорошенку і Полуботку, Т.Г.Шевченку. Ці заходи відвідала польська делегація [33].

Всюю заговорюються протиріччя у польському середовищі. Це засвідчує сенсаційне "Звернення до поляків" у "Голосі Юга" за 3.06.: "Мы, нижеподписавшиеся, местные жители и беженцы поляки, обращаемся ко всем полякам, как и местным так и беженцам, проживающим в Єлисаветграді, кому дороги интересы учащейся молодежи с призывом прийти на общее собрание в помещение римо-католической школы 04.06. в 6 часов вечера.

До сих пор школа управляется людьми, мало разбирающимися в педагогике. Необходима реорганизация правления школы и самого училища. Слышны жалобы со стороны местных жителей и беженцев, посылавших

детей в римо-католическое училище, что там преподавание поставлено неудовлетворительно.

Подадим же друг другу руку и обновим и демократизируем правление школы для того, чтобы школа могла воспитывать детей и давать им нужные знания. В этой подсознательной работе не помешают нам реакционные стремления правления школы. Пришло время, когда польская демократия должна сказать своей родной реакции: пора вам, господа, уступить место более опытным и более трудоспособным руководителям.

Искусственно создаваемые вами преграды ничтожны и жалки.

При новом свободном строе все равны. Как местные жители, так и беженцы будут выбирать совместно представителей в городское самоуправление и Учредительное Собрание.

Жалко и ничтожно желание группы людей поделить поляков на местных полноправных прихожан и временно проживающих "гостей", лишенных права голоса.

Беженцы, слава Богу, живут здесь уже третий год, очень многие посылали детей в римо-католическое училище, и если теперь они хотят совместно с местными поляками принять участие в демократизации школы — это их полное право и никакие реакционные уловки не помешают им исполнить свой гражданский долг.

Г. Елисаветград, мая 28, 1917 г.

Ф.Гудова, Л.Домбровский, В.Галицкий, Бронислав Скурчинский, Ян Хмановский, Карл Коминко, В.Баргеловский, Станислав Кержковский, Э.Гофман, И.Совинский, Л.Збытинский, Л.Совинская".

Можливо це викликало і чергову інформацію: "По случаю болезни ушел на покой ксендз местного костела г. Буч в течении 10 лет, стоявший во главе местного католического духовенства. Прихожане чествовали отъезжающего пастыря и преподнесли ему адрес и несколько ценных подарков" [34].

Оскільки кризі відносин між старим і новим складами правління польського відділу залишалась, другий активно друкувався у місцевій пресі: "Новое правление елисаветградского отдела петроградского польского общества помощи жертвам войны обращается с горячим призывом к широкому слою населения Елисаветграда прийти на помощь детям беженцев-поляков.

Правление отдела развило активную деятельность в области народного начального образования.

Оно открыло детскую площадку и подготовило летние курсы для детей беженцев-поляков для поступления в средние учебные заведения.

Правление приносит благодарность родительскому комитету общественного коммерческого училища, в особенности председателю его С.Р.Войнаровичу, который разрешил детям беженцев пользоваться садом "Альгамбра" и играми, в саду находящимися.

Начатое дело требует средств и не оно одно. Многие семьи беженцев страдают от недоедания, особенно дети. Правление хотело бы поднести

детям, посещающим сад и проводящим в нем по несколько часов, хоть по стакану молока, но не в состоянии сделать этого. Правление может также в достаточной мере помогать хронически больным взрослым и золотушным детям, для которых усиленное питание является вопросом жизни или смерти...

Правление уверено, что его воззвание встретит хороший прием и широкие слои населения придут на помощь начинаниям правления своей лептой в день кружечного сбора, организуемом правлением в воскресенье 18 и понедельник 19 июня в пользу детской площадки и курсов, в пользу больных и недоедающих беженцев.

Правление отдела призывает всех, кому близки начинания отдела, в особенности студенческие организации, общеученический клуб и бойскаутов, принять участие в организуемом сборе.

Желающих принять участие в сборе просят приходить за кружками в субботу 17.06. в зал заседаний думы с 5 до 7 часов вечера с удостоверениями от своих организаций". Але в цьому ж номері з'явився сенсаційний матеріал: "Правление елисаветградского отдела петроградского общества помощи жертвам войны по независящим от него причинам вынуждено было на днях прекратить свою деятельность, о чем им было сообщено центральному правлению в Петрограде". Одночасно воно "обратилось в местную городскую попечительскую комиссию с ходатайством позаботиться выдачей пайков беженцам поляков из сумм, внесенных правлением отдела в местное казначейство в депозит городского комиссариата" [35]. Але через 10 днів правління оголошує про чергові збори 29.06. польських городян і біженців в залі міської думи [36].

Очевидно, що саме цей склад правління довів до відома польської громади Елисаветграда інформацію: "Вследствие полученного нами письма 30.06. от центрального польского комитета в Петрограде, что выборы нового правления Елисаветградского отдела во главе с преподавателем общественного коммерческого училища Иосифом Совинским центральным комитетом непризнаны правомочными и просьба председателя Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов о высылке по его адресу отклонена, мы считаем своим долгом довести до вашего сведения, что все действия, а равно всякие сборы, производимые этими лицами от имени Елисаветградского отдела петроградского общества помощи жертвам войны, считаем незаконными. Что же касается самовольного занятия помещения нашего правления на углу Чигиринской и Бульварной улиц, в доме бывш. Кониовских, то нами, по составлении надлежащего протокола г.комиссаром 2-района милиции, дело передано в суд для привлечения Иосифа Совинского и других лиц к уголовной ответственности по 142 ст. устава о наказаниях.

Председатель правления елисаветградского отдела Станишевский" [37].

У цій же газеті "Поляк" розповів конкретно про ситуацію, яка мала місце: "Письмо в редакцию. Когда беженская волна из Царства Польского до-

катилась до Елисаветграда, то местное польское общество было уже приготовлено к ее встрече, оно организовалось, снесясь с Петроградом, организовало отдел петроградского польского общества помощи полякам-жертвам войны, завязало сношение с Татьянинским комитетом, организовывало сборы пожертвования вещами и деньгами, устраивало лотереи-аллегри — одним словом делало все возможное, чтобы облегчить участь беженцев братьев-поляков.

Для облегчения участи беженцев открыты: детский приют, предложена к их услугам польская библиотека, открыто второе училище. Нужды беженцев в 1915 году обслуживались почти исключительно из местных средств.

Провозглашенные свободы были поняты некоторыми лицами, желающими во что бы то ни стало выдвинуться и приобрести популярность, как право захватить чужие средства и право стать хозяином в чужом деле. С марта месяца начались интриги против правления комитета. Вся эта деятельность интриганов завершилась 23 апреля сего года общим собранием. Собрание гиком, криком и угрозами было сорвано. Председатель собрания, члены правления, члены комитета и часть беженцев оставили собрание, когда председатель первого коммерческого училища Г.Совинский, взобравшись во дворе на какую-то лестницу прочитал составленный им заранее список членов нового правления, председателем которого очутился тот же Совинский, список этот принят его адептами. Совинский потребовал сдачи дел и средств в трехдневный срок.

Созывается соединенное заседание правления и представителей беженцев, имеющих себя "новым правлением", при участии комиссара 2 района Мрочковского, попытавшегося примирить и выяснить законность выборов 23.04. Мрочковский выяснил со слов Совинского, что в выборах участвовали из членов комитета Совинский и его жена". У зв'язку з цим Мрочковський не визнав вибори законними. "Тем более, что была доложена телеграмма главного центрального петроградского комитета, где сообщалось, что старое правление должно вести все дела до приезда делегата. В дальнейшем оно получило телеграфное подтверждение. Совинский обратился в Сове рабочих и солдатских депутатов. Совет 16.5. вызывает председателя правления Станишевского и 6.6. — все правление. Не заручившись согласием правления подчиниться постановлению Совета, последний поручает исполкому разобрать дело и доложить общему собранию. После доклада, совет постановил выборы правления 23 апреля признать правильными и немедленно сдать дела и деньги Совинскому.

По получении этой резолюции правление в своем заседании 7.6. постановило денежные средства, как принадлежащие переслать последнему, детей приюта с остатками средств, полученными от Татьянинского комитета, передавших комитету попечение о беженцах передать городской попечительной комиссии, ей же передать 4331 руб.85 коп., находящихся в депозите главного комиссариата, дела и документы хранить до приезда делегата из Петрограда.

17.6. около 3 часов дня к тому, где помещается правление польского комитета (угол Чигиринской и Бульварной) явились Совинский, Бергеловский, Кержковский, еще несколько лиц, милиционер 1 района (действие происходило во 2 районе), а также слесарь с отмычкой и несмотря на протест дворника, предложившего вызвать заведующего домом (живет рядом), взламывают двери.

В это время приходит настоятель местного католического костела, являющийся хозяином усадьбы (дома и усадьбы), принадлежащей римокатолической церковно-приходской школе, который протестует, но взламываются двое дверей и шкаф с вещами беженцев – заграничных подданных. Вещи связываются по описи и отправляются в комиссариат первого района (действие происходит во втором районе). Совинский залишася у будинку із своїми однодумцями. Але 23.6. "комиссаром 2 района составлен протокол и направлен по принадлежности в суд". Автору матеріалу незрозумілою була роль у цій справі Ради: "По какому праву Совет вмешался во внутреннюю жизнь самостоятельной национальной группы", взявши "роль следователя и судьи". І тут же дає відповідь: "Совинский – член Совета и исполкома. Как в старой польской пословице "чье судится дело – волка, кто судьи – волки". Совет распорядился выдать Совинскому находящиеся в распоряжении главного комиссариата 4331 руб. 85 коп" [38].

Про ріст авторитету польської громади свідчить оголошення в пресі про вибори польською мовою [39]. Тут же російською мовою давались окремі оголошення типу: "Беженка – полька, грамотная, ищет места при малой семье, может готовить. Ул. Петровская, д. Гонторовского, кв. Тарковской" [40].

"Беженка – полька ищет место бонны или няни к одному ребенку, а так же и присматривать за хозяйством. Солдатская ул., д. №20, Татаринцевой" [41].

"Приезжая барышня – полька желала бы достать место к детям в русскую семью, адрес: В. Быковская д. кв. Колодина" [42].

"Фельдшер М.С. Фольварский из Варшавы. Венерич., мочеполовые и кожные болезни. Прием ежедневно от 2-5 и 8-10 вечера. Н. Донская, ул. Дегтярева, 44 кв. Миценмахер" [43].

26.7. усі чекали в суді початку громадської справи, але: "...в камере мирового судьи В.Н. Журавского должно было разбираться дело по обвинению председателя именующего себя новым правлением польского общества Иосифа Совинского, Владислава Бергеловского и Станислава Кержковского по 142 статье устава о наказаниях, т.е. в самоуправстве.

Защитниками обвиняемых выступали присяжные поверенные С.Р. Войнарович, Я.Л. Метт и Г. Мексин. Обвинители-присяжные поверенные П.П. Сулханов, М.Е. Гольденберг и Л.Г. Славинский. Дело привлекло много публики, преимущественно из местного польского общества. Судья, ввиду того, что он сам является участником в беженских организациях заявил против себя отвод, передав дело на рассмотрение мирового судьи 5 участка Е.Н. Крылова". У суд з'явилися обидві сторони.

А от на іншу справу "Гражданский иск о выселении из квартиры всего состава того же нового правления польского общества во главе с его председателем И.Совинским" з'явилися лише позивачі. Вони вважали, що були взлом, захоплення. "Но ввиду того, что срок найма квартиры по договору со старым правлением Петроградского отдела истек 1.7., правл. римско-католической церковно-приходской школы предъявило к Совинскому и его коллегам иск о выселении с ходатайством об уплате по 5 руб. в день за последующее занятие помещения. Поддерживал иск присяжный поверенный Л.Г.Славинский. Мировой судья заочно постановил полностью удовлетворить иск по 5 руб. в день с 1.7. и 15 руб. издержек и очистить в 3-дневный срок. Одновременно правление школы подало иски о выселении П.Мендзика и И.Шпонаря и уплате по 101 руб. При отделе польского общества жертвам войны было несколько комнат для временного приюта беженцев. Во время последнего наводнения общество предоставило на несколько дней жилье их ответчикам, поскольку их квартиры были залиты водой". Але тимчасові мешканці відмовились вибратися. "Свидетели показали, что общество не могло оказать приют беженцам солдатам, уволенным со службы через отсутствие квартир. И.Шпонарь зарабатывает около 1800 руб. в год". Вирішили: "Выселить в трехдневный срок", заплатити просимі гроші [44]

31 липня відбулась подія, яка духовно об'єднала польську громаду. "Вчера местный костел не мог вместить всех желающих присутствовать на панихиде по павшим в бою с неприятелем героям-уланам 1 польского полка. Почти вся местная колония почтила павших героев. Еще 12.07 в неравном бою под Креховцами пал почти весь полк". Не дивлячись на чисельну перевагу ворога, він атакував. "Вчера по инициативе кружка поляков-юнкеров была отслужена панихида". На узвишші "був венки от кружка уланам, погибшим под Креховцами". По боках стояла почесна варта юнкерів, "Во время панихиды госпожа Беляева спела "Ave Maria" и "Слусітіх" под аккомпанемент скрипки (юнкер Бочаров), органа (Фирсов), виолончели (Маклецов). Оркестр юнкеров сыграл похоронный марш Шопена. Ксендз Соколовский отметил героизм и сознание своего долга перед разоренной Польшей и всей Россией уланов... Многие во время его речи плакали, а оркестр трубачей-юнкеров сыграл: "Еще Польша не сгинела".

Среди присутствующих были генерал В.Г.Мишин, полковник П.П.Беляев, корнет Янковский, товарищ прокурора Я.Ю.Прушинский, член суда О.О.Лисицкий, председатель правления католической школы Ф.Ф.Парневский, мировой судья Э.В.Станишевский и другие лица местного польского общества" [45]. Гурток юнкерів-поляків кавалерійського училища (голова Сломовський, секретар – В.Беркнер) подякував Єлисаветградцям за участь у панахиді, траурній месі.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області
2. Голось Юга (Єлисаветград) /ГЮ/. – 12 августа

3. ГЮ – 1915 – 10 сентября
4. ГЮ – 1915 – 12 сентября
5. ГЮ – 1915 – 29 сентября
6. ГЮ – 1915 – 25 сентября
7. ГЮ – 1915 – 25 сентября
8. ГЮ – 1915 – 17 сентября
9. ГЮ – 1916 – 10 декабря
10. ГЮ – 1915 – 18 ноября
11. ГЮ – 1915 – 29 февраля
12. ГЮ – 1916 – 7 февраля
13. ГЮ – 1916 – 16 марта
14. ГЮ – 1916 – 18 марта
15. ГЮ – 1916 – 21 июля
16. ГЮ – 1916 – 6 августа
17. ГЮ – 1917 – 11 января
18. ГЮ – 1917 – 8 февраля
19. ГЮ – 1917 – 8 февраля
20. ГЮ – 1917 – 11 февраля
21. ГЮ – 1917 – 12 февраля
22. ГЮ – 1917 – 14 февраля
23. ГЮ – 1917 – 5 марта
24. ГЮ – 1917 – 12 марта
25. ГЮ – 1917 – 18 марта
26. ГЮ – 1917 – 21 марта
27. ГЮ – 1917 – 22 марта
28. ГЮ – 1917 – 25 марта
29. ГЮ – 1917 – 29 марта
30. ДАКО. – ф.18, оп.1, спр.577, арк.83(зворот)
31. ГЮ – 1917 – 23 апреля
32. ДАКО. – ф.21, оп.1, спр.19, арк.244
33. Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов, – 1917. – 25 мая
34. ГЮ – 1917 – 6 июня
35. ГЮ – 1917 – 17 июня
36. ГЮ – 1917 – 28 июня
37. ГЮ – 1917 – 2 июля
38. ГЮ – 1917 – 2 июля
39. ГЮ – 1917 – 14, 15, 19, 20 июля
40. ГЮ – 1917 – 21 июля
41. ГЮ – 1917 – 14 сентября
42. ГЮ – 1917 – 11 ноября
43. ГЮ – 1917 – 2 июля
44. ГЮ – 1917 – 27 июля
45. ГЮ – 1917 – 1 август

Одеський Дім Польський

У 1915 році польська колонія в Одесі нараховувала 40000 чоловік. Польське населення знаходилося під постійним наглядом департаменту поліції, всі прояви суспільно-політичного життя дбайливо фіксувалися та передавалися до Особливого відділу. Особливою увагою користувалися польське громадське зібрання "Огніско" та товариство "Одеський Дом Польський". Зібрання "Огніско" було привілейованою установою, яка об'єднувала польське населення. Що проживало в межах одеського градоначальства. Вони збиралися заради любові до рідної мови та літератури. При "Огніско" була велика бібліотека та концертна зала. "Одеський Дом Польський" був народно-демократичною установою. Його членами були переважно ремісники та робітники. При "Домі Польському" також знаходилася бібліотека та театральна зала [2;36-37].

В тому ж 1915 році в Одесі видавався що недільний ілюстрований журнал на польській мові під назвою "Тигодник" "вузько націоналістичного напруження" за характеристикою департаменту поліції [2;36].

Відколи Польща увійшла до складу Російської імперії і стала, так званою, "Західною областю Росії", відношення влади до польського народу та католицької церкви як на території Польщі, так і всієї країни було побудоване на політичній асиміляції. Заходи, спрямовані проти польської національної ідеї мали різноплановий характер, і були зосереджені в царині освіти, самоврядування. Особливо негативними з етичного боку і в той же час дієвими були спроби розпалити національну ворожнечу між сусідніми народами України. Польщі та Білорусі.

Так створення університету Св. Володимира в Києві мало за мету загасити пропольські настрої серед молоді як польської, так і української, шляхом зіткнення їх національних інтересів. Польські викладачі, призначені викладати в цьому навчальному закладі, були змушені доносити на студентів, проводити проросійську політику. Зрештою, такий викладацький склад був розформований, оскільки "эта самая осторожность, необходимое обеспечение их безопасности, сделала их безответными и страдательными лицами в кругу университетской деятельности. Нельзя упрекать их в этой чрезмерной осторожности, напротив она заслуживает похвалу; но какое влияние может иметь над юношеством профессор, который не допускает к себе ни одного из студентов, выдается с ними только на лекциях, избегая тщательно даже частного разговора? Профессор, который не находит твердой опоры в начальстве, ни же откровенного обхождения с товарищами. Таковые профессора конечно весьма слабые, ненадежные орудия в руках правительства. И в этом отношении открывается ясно, по моему мнению (Уварова. – Н.К.), бесполезность дальнейшего пребывания при университете Св. Владимира» [3;137]

Подібні заподадливі заходи не зустрічали відгуку в суспільстві. "Чому б не взяти під нагляд усіх, хто має польське срібло?" – з іронією пропонує кореспондент однієї з столичних газет.

В кінці ХІХ - на початку ХХ ст., коли серед народів Європи поширюється соціалістичні вчення, тож крім співчуття та подекуди захоплення, викликані боротьбою польського народу за свою незалежність, багато людей різних національностей поєднують революційні настрої. У 1915 році "Дом Польський став центром радикально настроєної частини польської молоді. В цьому ж році він був закритий по розпорядженню Міністерства Внутрішніх справ через "шкідливе направлення". Наступного року його діяльність відновилася [1;41].

Спостереження за "Домом Польським" в 1913 році велось під керівництвом агентів "Здешнього" та "Зеленого", можливо за національністю поляків чи з близького оточення польської інтелігенції.

Головним завданням агентури було виявлення осіб, які приймали участь в терористичних та експропріаторських актах, членів польських бойовок та Польської Соціалістичної Партії (PSP), а також запобігання створенню політичних об'єднань на території градоначальства та вилучення нелегальної літератури [1;41-43].

Навколо "Дому Польського" кипіло громадське життя, до якого агенти Охоронного Відділу відчували непідробний інтерес. Завдяки агентурним звітам перед нами постають картини життя польської колонії в Одесі початку ХХ ст..

"Бібліотекарем Польського Дому зараз є видний есерівець такий собі "Анжей" (прізвисько). По-російськи він буде "Андрій". Прикмети його; 24 роки, вище середнього зросту, світлий блондин, маленькі вуса, бороду бриє, кашкет носить іноді студентського, а іноді і чорного м'якого капелюха. В клуб він приходить з якоюсь повною дамою наступних прикмет: років 28, високого зросту, блондинка, носить великого солом'яного капелюха", - доповідає агент "Здешній". "Ніякої революційної діяльності не проявляє", - там само зауважує він. Директива з Департаменту Поліції – продовжити спостереження і встановити особу "Анжея" [2;41-43].

18 травня 1913 року там з'являється так званий "Чеслав", за припущенням агентів, це член бойової дружини есерів, "25 років, вище середнього зросту, блондин, обличчя худорляве, вдягається він у чорний костюм, світло сіре пальто та солом'яний капелюх". Там же зустрічається такий собі "Блажей". Його прикмети: 26-ти років, брюнет, маленькі вуса, а особливо шрам під лівим оком, зацікавили жандармів, адже він був схожий на бойовика, прикмети якого одержало градоначальство. Проте ця версія скоріш за все не підтвердилася [1;43-48].

Далі було встановлено, що солдати, які відвідують "Дім Польський", отримують цивільне вбрання і йдуть до міста. Близько 10-11 години вони повертаються, знову перевдягаються та йдуть до казарми. Сенса такого маневру агентурі встановити так і не вдалося [1;43-48].

18 травня біля "Дому Польського" зустріли студента, колишнього чле-

на бойового загону PSP, який мав у Варшаві прізвище "Андрій", 32-х років, малого зросту, повної статури, лисий. За припущенням агентури в 1905 році саме він був арештований у Варшаві на вулиці Пав'я чи Генс'я, в той час, коли в 13-ту поліцейську дільницю, була кинута бомба [1;46].

В наступному місяці член "Дому Польського" Михайло Черні попереджає всіх, хто відвідує клуб, що його відвідувач Тадеуш Маляркевич, який заявляє про свою належність до PSP, насправді агент Охоронного Відділу, і його потрібно остерігатися [1;48]. Чи не був Маляркевич агентом на прізвище "Здешній"? Хоча можливо було звинувачено цілком невинну людину.

Через пильну увагу до "Дому Польського" ніяких зібрань в ньому в цей час не проводилося. У поліції з'являються відомості про те, що членами "Дому Польського" було влаштовано дві маївки десь на Ланджероні. Агенти намагаються встановити їх характер, а також з'ясувати, чи приймає участь М.Черні у революційному русі. Немає ніякого підтвердження, що це їм вдалося [1;48-49].

"На Степовій вулиці домі №29 зараз проживає така собі Павловська, вчителька. В квартирі її розташований відділ польської бібліотеки. Там постійно бувають залізничники та інші робітники з різних фабрик та заводів на Молдаванці", – з донесення агента "Здешнього". За його даними, Павловська в 1905-1906 рр. приймала участь у визвольному русі, виступала на мітингах есерів та збирала гроші на потреби партії. Ця бібліотека користувалася популярністю у робітників. Зі слів деяких з них, там можна було знайти й нелегальні видання [1;50-52].

Було встановлено, що Олена Йосипівна Павловська, дворянка, 34-х років, проживає в Одесі, але не при приміщенні бібліотеки. Агентурі було запропоновано відвідувати якомога частіше бібліотеку, взяти абонементну книжку на право читання, зав'язати знайомства з робітниками, які відвідують читальню, і напевне з'ясувати існування в ній нелегальної літератури.

8 червня біля "Дому Польського" були зустрінуті чоловік та молода жінка, які, за припущенням агентури, проживали у Варшаві і належали до членів PSP (революційної фракції). Чоловік тоді носив прізвище "Даніель", а жінка – "Оля". Ці особи були причетні до вбивства агентів Варшавського охоронного відділу Солковського і Дирча [1;50-52].

В червні 1913 року в "Домі Польському" старшинами були присяжний повірений Грекк, домовласник Казимир Рутковський, власник аптеки на Дерибасівській вулиці, Попівський, Крежчковський, органіст косяголу Свіонтецький [1;77-78]

За даними агентури з усіх цих осіб Грекк і Свіонтецький належали до членів PSP (революційна фракція). Активної політичної діяльності вони не вели, але за їх проханням в читальню "Польського Дому" виписували закордонні газети та журнали "самого лівого напрямку".

Проте, при подальшій перевірці, виявилось, що ці люди саме ті, за кого себе видають. Грекк, Сигізмунд Ігнатійович, 41 рік, присяжний повірений, Попівський, Олександр Іванович, 60-ти років, власник аптеки, Крежковсь-

кий, Болеслав Антонович, 57 років, інженер. Окрім Грекка, ніхто з цих людей, по результатам розслідування, в революційній діяльності участі не приймав, принаймні поліції цього встановити не вдалося [1;77-78].

Суспільно-політичне життя "Одеського Дому Польського" лише один з фрагментів польського національно-визвольного руху. Проте являючись духовним центром 400-тисячного польського населення Одеси він є складовою суспільно-політичного життя Південної України.

Джерела:

1. ДАРФ (Державний архів Російської Федерації).Ф.102 (ДПОО). Оп.243 (1913). Спр.9 ч.51л.Б.
2. ДАРФ.Ф.102(ДПОО).Оп.246(1915). Спр.167 ч.51. Арк.36-37
3. Десятилетие Министерства Народного Просвещения. 1833-1843 /Записка, представленная Государю Императору министром народного просвещения гр. Уваровым в 1843 году.-Слб:Б.и.,1864.-315с.

Ю.О.Ватуля

Діяльність Херсонського обласного польського товариства "Полонія"

Поліетнічний склад населення України, досить важкий соціально-економічний стан, дуже повільний процес будівництва правової демократичної держави, вступ до Ради Європи поставили перед Україною завдання ефективного забезпечення основних прав та свобод людини, серед яких права осіб, що належать до національних меншин.

Однією з форм самовизначення і самовиявлення польської національної меншини на Херсонщині є національне товариство . З 12,6 тис. громадян польського походження півдня України на Херсонщині проживають 2,8 тис., тобто 0,25 % кількості всього населення області.

Перша спроба консолідації у Херсоні громадян польського походження була зроблена ще у 1981 р. і об'єднувала 42 особи. Тоді почало функціонувати самодіяльне товариство під назвою "Полонія", яке скоріше нагадувало клуб любителів Польщі. На зібраннях члени товариства обмінювалися інформацією з різноманітних джерел про кризову ситуацію у Польщі, про економічні та соціально-політичні події, що там відбувалися; вивчалася польська мова, відзначалися польські свята. Загалом було проведено більше тридцяти засідань товариства. На початку 1983 року з різних причин товариство зупинило свою діяльність.

Після 1985 року життя всього радянського суспільства, в тому числі і національних меншин у соціально-політичному плані дещо похивалося. На всьому терені України, передусім в місцях компактного проживання поляки, болгари, греки, євреї, гагаузи, німці, татари і т ін. почали створювати

свої національно-культурні товариства. Поступово створювалася й законодавча база цього феномена. Першого листопада 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України прийняла "Декларацію прав національностей України". 28 жовтня 1988 р. вийшов Закон "Про мови в Українській РСР". Велике значення має Закон України "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.) , в ст.1 якого говориться, що "Україна підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення". Знаковою подією в процесі забезпечення прав національних меншин, зміцнення статусу національних товариств, що створювались, розвитку національно-культурної самобутності різноманітних етнічних груп стало підписання в жовтні 1994 р. у Москві країнами СНД, в тому числі Україною "Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин". Також важливим документом є "Концепція розвитку національних меншин України", яка була затверджена Кабінетом Міністрів України 31 травня 1995 р. Відбиття та подальший розвиток дістали положення цих документів в Основному законі – Конституції України, зокрема в ст.. 10, 11, 24, 37, 53, 85, 95, 119 та 132.

Херсонське обласне польське товариство "Полонія" – це добровільне громадське об'єднання, яке з квітня 1996 р. об'єднало свідомих громадян польського походження та громадян, що незалежно від своєї етнічної належності бажають сприяти розвитку й розповсюдженню польської культури, зміцненню традиційних зв'язків з Польщею.

На сьогоднішній день це єдине об'єднання з усіх національних меншин Херсонщини, яке має статус обласного товариства, хоча фактично його діяльність поки що обмежується містом Херсоном.

Серед головних завдань "Полонії" такі :

- відродження та розвиток польської національної культури на Херсонщині, а також участь в розширенні і зміцненні економічних, соціальних, культурних, наукових відносин між Україною та Польщею;

- згуртування громадян польського походження, а також громадян іншого етнічного походження, які тяжіють до польської культури та історії, бажають більш глибоко пізнати й збагатити свій духовний світ;

- організація і підтримка наукових, історико-архівних досліджень долі польської діаспори в Україні;

- допомога у встановленні родинних зв'язків між особами, які мешкають в Україні, Польщі, інших державах;

- культивування в свідомості членів товариства історичної та культурної спадщини нації – невід'ємної інтегральної частини світової історії, культури, одвічних традицій;

- налагодження творчих, ділових, наукових відносин між представниками науки, культури, освіти, спорту, молодіжного руху України і Польщі; сприяння організації туристичних поїздок на історичну Батьківщину;

- розповсюдження достовірної інформації і знання про сучасну Польщу суспільно-економічні та економічні процеси, що там відбуваються, про

досягнення у галузях науки, культури, мистецтва, освіти та ін.;

- підтримка зацікавлених осіб та організацій по збереженню і розвитку польської культури, традицій в Україні, зокрема, її південному регіоні, створення центру польської культури, заснування школи, курсів, класів з вивчення польської мови, історії, елементів польської культури;

- створення місцевих осередків товариства у районах області та всіляка допомога у їх функціонуванні;

- організація виставок, концертів, гастролей театральних, фольклорних та інших колективів;

- участь у проведенні науково - практичних конференцій, семінарів з проблем польської історії, політики, економіки, культури, освіти, проблем взаємовідносин Польщі і України, участь у наукових та культурно - освітніх заходах, що проводяться в інших містах та країнах.

Сьогодні товариство об'єднує вісімдесят п'ять сімей міста та області. В доробку "Полонії" є багато добрих справ на користь зміцнення контактів між Херсонщиною та містами Республіки Польща.

Це участь у пошуковій діяльності з метою знаходження місця поховання уславленого польського генерала Маріуша Заруського, померлого 8 квітня 1941 року в шпиталі тюрми № 2 Херсона, активна участь у спільних з польською стороною заходах, присвячених його пам'яті (жовтень 1999 р.); встановлення контактів із Генеральним консульством Республіки Польща в Україні (м. Харків) з метою отримання необхідної інформації, координації дій та активізації роботи товариства; зустріч з польськими бізнесменами; відкриття недільного класу з вивчення польської мови; надання необхідної допомоги особам, які вирішили виїхати до Польщі, у перекладі документів та наданні інформації по їх оформленню; встановлення контактів з католицькою громадою Херсона при костьолі і т. ін.

На жаль, останнім часом в цілому діяльність "Полонії" можна оцінити як недостатньо активною. Переважна частина членів товариства – це люди віком від 55 до 70 років. Спроби залучення молоді до активної роботи у товаристві (створення молодіжного польського центру при товаристві у 1998 р.) не дали позитивних результатів. Це можна пояснити перш за все тим, що у тяжких економічних умовах молодь вимушена заробляти на життя, часто працюючи у двох і більше місцях і вільного часу на виконання навіть окремих доручень у товаристві не має.

Активні міграційні процеси спонукають до того, що молоді люди часто виїждять тимчасово, а деякі на постійне місце проживання до інших міст і країн.

Ще однією, більш глибокою причиною низької активності молоді у товаристві "Полонія" слід назвати зниження рівня її національної самосвідомості.

Глобальні економічні, соціально - політичні, культурні інтеграційні процеси, кардинальне розширення інформаційного простору стимулює більшу зацікавленість молоді до американських та західноєвропейських цінностей та стандартів. Це зауваження стосується і польської молоді, предста-

вників якої у складі різноманітних груп приймала "Полонія" з 1999 по 2001 роки. Польська молодь вже не вивчає російську мову, яка до років незалежності була в польських школах обов'язковою і полегшувала спілкування громадян України і Польщі, а англійську, німецьку, французьку мови.

Критично оцінюючи діяльність "Полонії" за п'ять з половиною років необхідно вказати і на слабку пропаганду польської культури, історії, традицій у самому товаристві.

З об'єктивних причин слід підкреслити ту, що серед членів товариства польську мову вільно знають не більше двох-трьох осіб, історію Польщі – ще менше. Окремі елементи культурних традицій ще зберігають члени товариства, які мають понад 67 років, але за станом здоров'я вони не можуть брати активну участь в роботі "Полонії".

Крім того, слід вказати і на відсутність належної уваги до Товариства з боку міської та обласної влади. Протягом п'яти з половиною років діяльність "Полонії" відбувається у відсутності свого офісу, телефону, печатки. Збори товариства проводяться щоразу в іншому місці, контакти з консульством та окремими громадянами є проблемою. Незважаючи на постійні звернення, прохання міська та обласна влади демонструють байдужість до проблем товариства. Щоправда, обласна адміністрація організувала протягом цього часу кілька зустрічей з керівництвом національних товариств міста, де можна було почути, з одного боку, звіти та прохання допомогти, а з іншого, запевнення в тому, що влада завжди пам'ятає про проблеми національних меншин і шукає шляхи їх вирішення. Навіть офіційна реєстрація "Полонії" в управлінні юстиції відбулася 1 квітня 1996 р., хоча загальні збори, на яких був прийнятий Статут товариства пройшли 12 жовтня 1995 р.

Між тим, етнонаціональна політика має бути спрямована на створення умов (дійових, а не "паперових") для того, щоб людина, етнічна індивідуальність, її різноманітні духовні потреби та інтереси постійно перебували в центрі уваги держави. Ця теза набуває більшої актуальності, якщо констатувати, що теперішня ситуація в Україні може бути визначена як етап зародження регіональної політики.

Рішення про відкриття Генерального консульства Республіки Польща в Одесі, особисті добрі стосунки між Президентом України та Президентом Польщі, процеси децентралізації та демократизації в країні, поступове покращання економічної ситуації створюють умови для оптимістичного прогнозу щодо діяльності національно - культурних товариств, зокрема Херсонської "Полонії".

Таким чином, можна констатувати, що етнокультурне відродження в складних умовах соціально – економічного розвитку України все таки набуває еволюційного невідтворюючого характеру.

***Ризький мир і польська еміграція з Харкова
на початку 20 рр. XX ст.***

18 березня 1921 р. у Ризі був підписаний мирний договір між Радянською Росією і Радянською Україною, з одного боку, і Польщею, з другого. (Прелімінарний мир був підписаний 12 жовтня 1920 р. про перемир'я між сторонами та попередні умови угоди). Згідно з цим документом, особи, що належали до польської нації, а також ті, хто народився на території, яка відійшла до Польщі, мали право повернутися на батьківщину (так само, як могли зробити у зворотному напрямку громадяни України, які опинилися у Польщі).

Однією з найчисельніших у Харкові XIX – початку XX ст. була польська громада. З Харковом була пов'язана діяльність польських політичних та громадських діячів, представників науки і культури, освіти та підприємництва. Тут свого часу працював брат Адама Міцкевича професор університету, Олександр, у цьому ж університеті деякий час навчався Ю.Піпсудський, здобував освіту академік живопису Г.І.Семирадський, приват-доцентом працював брат Ф.Дзержинського, Владислав. До речі, одним з засновників університету і першим попечителем Харківського учбового округу був граф Северин Потоцький.

Ризький мир призвів до розмежування польської громадськості столиці України. Значна частина її скористалася можливістю повернутися на батьківщину (свою, або своїх предків). Серед емігрантів більше всього було представників колишньої "верхівки" суспільства, осіб "вільних" професій. Треба зауважити, що серед тих, хто використав можливість від'їзду за кордон, були не тільки етнічні поляки, а й українці, білоруси, євреї, німці тощо. Серед тих, хто покинув Харків, було чимало осіб, які бачили в Польщі (і взагалі на Заході) більше можливості для свого майбутнього. Наприклад, майбутній нобелівський лауреат, відомий економіст С.Кузнець (1901-1985). Уродженець м. Пінська, Кузнець закінчив Харківське реальне училище і два роки навчався на юридичному факультеті університету. Пізніше він був статистиком у відділі центральної ради профспілок, де керував секцією бюро статистики праці. У 1921 р. в Харкові вийшла його перша робота "Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харькова в 1920 году". Проте, у Польщі Семен та його брат Соломон затрималися недовго, і у 1922 році переїхали до США. Нова хвиля емігрантів включала до себе деяких видатних осіб польського походження.

* Від'їзд поляків почався ще до підписання миру. Так, наприклад, у 1919 р. до Варшави переїхав відомий харківський архітектор М.-Й.-З. Харманський (1859-1921).

З Харкова поїхав до Варшави відомий математик, ректор Харківського університету, професор Пшеборський, де працював у політехнікумі столиці Польщі (помер Пшеборський у 1941 р. в окупованій німцями Варшаві). Примадонна харківської оперети Вікторія Кавецька була теж серед тих, хто поїхав у нову Польщу. Фахівці зазначали, що найкраще виконання партії Сільви належало саме Кавецькій. Про неї писали так: "Голос ее был необычен по красоте, чистоте, нежности тембра и силе звука. Она обладала, кроме того, особой музыкальной выразительностью и певческой культурой"[1].

Від'їзд великої групи представників польської інтелігенції свідчив про її значний потяг на батьківщину, у Польщу, яка виборола бажану незалежність. З іншого боку, вкрай скрутні матеріальні умови життя, які були в Україні в перші роки після закінчення громадянської війни, підштовхували до від'їзду. Нема сумніву, що повернення поляків на свою історичну батьківщину сприяло консолідації польської нації як раз напередодні тяжких випробувань 2 світової війни. Крім того, обмін населення між Польщею і радянськими республіками в деякій мірі пом'якшив протиріччя між цими новими країнами, що виникли на уламках Російської імперії.

Можливістю виїхати з Харкова скористалися далеко не всі поляки, про що красномовно свідчать і відкриття польської школи у Харкові в 20-ті роки, діяльність польського культурно-просвітницького товариства. Однак це – інша тема, яка безпосередньо не торкається нашої проблеми.

Marek Figura

Prasa polska zaboru pruskiego o położeniu Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskiej w 1918 roku.

Rok 1918 był ostatnim rokiem I wojny światowej, wojny której następstwa zmienić miały sytuację polityczną i gospodarczą świata zdominowanego dotąd przez europejskie imperia. Szczególnie widoczne było to w Europie Środkowej i Wschodniej. Upadło już Cesarstwo Rosyjskie niebawem przejściowych sukcesów jego śladem pójsć mieli dwa pozostałe państwa z zaborców Polski cesarskie Niemcy i Austro-Węgry. Otworzyło to drogę do narodowego wyzwolenia zarówno Polski jak i Ukrainy. Wraz z upadkiem carskiego systemu na ziemiach ukraińskich pojawiła się możliwość swobodnego życia politycznego i kulturalnego dla jej mieszkańców wśród których nie brakowało również tamtejszych Polaków. Zamieszkiwali oni zwłaszcza trzy gubernie Ukrainy Prawobrzeżnej do końca XVIII wchodzące w skład dawnej Rzeczypospolitej[1]. Ludność polska choć nawet w najliczniej zamieszkaną przez nią guberni wołyńskiej liczyła ok. 10% mieszkańców odgrywała jednak daleko większą rolę ekonomiczną i kulturalną niż by to wynikało z jej liczebności. Przed rewolucją 1917 roku ziemianie polscy posiadali około połowy ziemi Ukrainy Prawobrzeżnej

należącej do kategorii wielkiej własności, poza tym wielu z nich dzierżawiło ziemię należącą do oszarników rosyjskich. Łącznie gospodarować mieli na aż 80% majątków ziemskich, dochodziło do tego posiadanie 46,6% wartości wszelkich nieruchomości tej części Ukrainy, w tym kilkudziesięciu cukrowni dających 43% całej produkcji cukru w imperium rosyjskim[2]. I choć wśród żyjących na Ukrainie Polaków ziemianie polscy stanowili niewielką część to ze względu na ich ekonomiczną i społeczną pozycję byli oni symbolem tamtejszej polskości tak dla odczuwającego głód ziemi ukraińskiego chłopstwa[3], jak i dla społeczeństwa polskiego innych dzielnic w tym także dla polskiej prasy w zaborze pruskim. W rzeczywistości ludność polska na Ukrainie Naddnieprzańskiej prezentowała wówczas pełne spektrum społeczne oprócz arystokracji, bogatego i średniego ziemiaństwa, występowała polska inteligencja, kadra techniczna licznie pracująca w przemyśle i transporcie nie tylko na Prawobrzeżu ale i w Charkowie, Odessie i Donbasie, sporo było również polskich rzemieślników i robotników, dominowali jednak licznie polscy właściciele[4]. Do tych ostatnich obok dość licznych migrantów z ziem etnicznej Polski a głównie z Królestwa, zaliczano także zdeklasowanych potomków licznej dawniej na Prawobrzeżu drobnej szlachty[5]. W czasie wojny na Ukrainie powawili się jeszcze liczni Polacy cywilni uchodźcy i ewakuowani z Królestwa polskiego oraz duża grupa zmobilizowanych żołnierzy.

Prasa polska w zaborze pruskim dobrze rozwinięta, choć podzielona wówczas na zwolenników Ententy i Państw Centralnych głosiła potrzebę narodowego solidaryzmu i odgrywała wiodącą rolę w walce o narodowe prawa tutejszych Polaków. Szczególną pozycję odgrywały gazety wielkopolskie stawiające na zwycięstwo Ententy zwłaszcza narodowo-demokratyczny "Kurier Poznański" i konserwatywny "Dziennik Poznański" aspirujące do odgrywania roli ponaddzielnicowej. Wspierająca obóz proniemiecki: poznańska "Prawda", prasa gómońska A. Napieralskiego i pomorska "Gazeta Grudziądzka" choć osiągały pokaźne nakłady wyraźnie ustępowały im dziennikarskim poziomem. Już od początku 1918 roku coraz większą uwagę poświęcała prasa polska w Prusach sytuacji na Ukrainie Naddnieprzańskiej. Związane było to z zakończeniem walk na froncie wschodnim. W konsekwencji zwycięstwa rewolucji bolszewickiej w Rosji rozpoczęły się wówczas w Brześciu Litewskim rokowania pokojowe przedstawicielami państw centralnych i rosyjskich bolszewików. Obok tych ostatnich pojawili się niebawem reprezentanci zmierzającej do niepodległości Ukrainy. Obserwując z uwagą wydarzenia w Brześciu gazety odnotowały wybuch zaciętych walk ukraińsko-bolszewickich. Przede wszystkim jednak skupiały się na poczynaniach delegacji ukraińskiej w rokowaniach pokojowych zwłaszcza od momentu wyjazdu z Brześcia przedstawicieli bolszewickiej Rosji[6]. Po ujawnieniu ukraińskich postulatów granicznych dotyczących przyłączenia do Ukrainy Chełmszczyzny, Podlasia i Wołyńia cała prasa polska w Prusach uznała je za nie do przyjęcia i zaczęła zarzucać przedstawicielom ukraińskim w Brześciu zachłanność i chęć zagarnięcia ziem zamieszkałych w przyniatającej większości przez Polaków[7]. Wraz z posuwaniem się na wschód niemieckich armii, które zajęły wówczas ziemie ukraińskie pojawiać się

zaczęło w prasie polskiej w Prusach coraz więcej informacji, doniesień i korespondencji o sytuacji tamtejszych Polaków, jak i o samym państwie ukraińskim, którego powstanie przyjmowała ona z dużym zaskoczeniem. Początkowo nie brakowało w prasie także głosów dość życzliwych Ukrainie. I tak poznańska "Prawda" przedstawiając nowe państwo podkreślała, że obejmowało ono najbogatszą część dawnego państwa rosyjskiego. Analizując stosunki narodowościowe dostrzegała dość jednolity charakter ludności Ukrainy dodając wszakże, że niekorzystne dla Ukrainy było, że liczące około 20% mieszkańców mniejszości narodowe dominowały w gospodarce: "Wielka własność i złączony z nią przemysł są polskie lub wielkoruskie, handel żydowski, ukraiński jest lud, włościanstwo, robotnicy i wyrosła z nich inteligencja"[8]. Natomiast konserwatywny "Dziennik Poznański" podkreślał, że w przeciwieństwie do Galicji stosunki między ludnością polską i ukraińską na Ukrainie Naddnieprzańskiej układały się dotychczas dość dobrze: "Pomimo sprzecznych interesów społecznych pomiędzy obszarnikiem a włościaninem, obaj pod jarzmem caratu żyjąc, wyczekiwali oswobodzenia. Także podczas rewolucji, Polacy wzięli udział w radzie kijowskiej, a na odwrót na banknotach ukraińskich widnieje także tekst polski". Szacując liczbę Polaków w państwie ukraińskim (łącznie z Chełmszczyzną) na 1-1,5 mln podkreślał ich ogromne znaczenie gospodarcze i kulturalne. Zaznaczał ich sympatię dla nowopowstającego państwa i potencjalną rolę jaką mogą odegrać w jego stabilizacji. Wskazywał jednak, iż zależało to od rozwiązania trzech kwestii. Pierwsza to problem wywłaszczeń podkopujących pozycję Polaków, druga to niebezpieczeństwo ujemnego wpływu galicyjskich działaczy, którzy przenieść mogą do Kijowa swą niechęć do Polaków, trzecia najpoważniejsza to sprawa chełmska[9]. W podobnie rzeczowym tonie utrzymane artykuły sławisty z Kopenhagi prof. S. Rożniewskiego (omawiane także przez "Kurier" i "Postęp"). Podkreślał on doniosłą rolę Polaków w początkach ukraińskiej świadomości narodowej i ich sympatię do "właściwych Ukraińców", w przeciwieństwie do galicyjskich Rusinów, których uważali za intrygę austriacką. Nacjonalizm rządu ukraińskiego wiązał z faktem niedostatecznego wyrobienia "ukraińskiego indywidualizmu" i uważał za przejściowy, dostrzegał, iż między Ukraińcami a Polakami istnieje: "Uczucie politycznej przynależności w przeszłości i pewne duchowe pokrewieństwo w przeciwieństwie do wspólnego przeciwnika "Moskowity"[10].

Podobne oceny stawały się jednak w prasie coraz rzadsze.

Postanowienia traktatu pokojowego podpisanego 9 lutego 1918 roku w którym Niemcy i Austro-Węgry wyraziły zgodę na przekazanie tych ziem państwu ukraińskiemu wywołały wielkie oburzenie. Odtąd sprawa oderwania Chełmszczyzny położyła się cieniem na całych stosunkach polsko-ukraińskich i przez ponad miesiąc nie schodziła z pierwszych stron gazet wzywających zgodnie podobnie jak prasa polska pozostałych zaborów do obrony zagrożonej ziemi[11].

Jednak nie tylko z tej przyczyny kształtująca się wówczas państwowość ukraińska przedstawiana była w prasie coraz bardziej negatywnie. Obok

konfliktu o Chełmszczyznę w ogromnej mierze zadecydowały o tym napływające z Ukrainy już od końca 1917 roku wiadomości o pogromach dworów tamtejszego polskiego ziemiaństwa. Dominującym wrażeniem w zamieszczanych na łamach prasy relacjach na ten temat był obraz kompletnego chaosu i panującej na Ukrainie anarchii. Jej rolnictwo żywiące niedawno całą Rosję przedstawiano jako całkowicie zdeorganizowane. Miał to być skutek zapowiedzi upaństwowienia ziemi zawartej w wydanym 20.11.1917 r. przez Ukraińską Centralną Radę III Uniwersale, którego treść ukraińscy chłopci uznali za zachętę do rozgrabienia majątków wielkiej własności, co uczynili nie czekając nawet na wydanie przepisów wykonawczych[12]. Dodatkowo zamęt w gospodarce ukraińskiej potęgowała jeszcze bolszewicka agitacja i chaos walutowy. Anarchia opanowała także wojsko, w całym kraju operowały dobrze uzbrojone bandy chłopów i dezertków. Szczególnie mocno podkreślał to "Kurier Poznański" oskarżając władze ukraińskie o usankcjonowanie zniszczenia majątków polskiego ziemiaństwa na Ukrainie. Wydany przez władze ukraińskie komentarz do Uniwersału mający ukrócić chłopską samowolę w przejmowaniu ziemi kopenhaski korespondent gazety uznał za "sypanie piasku w oczy", by zrzucić z siebie odpowiedzialność "za haniebne gwałty i bezprawia, jakich dopuszcza się na własności polskiej rozbewstiona tłuszcza chłopska na Ukrainie". Oskarżał prasę ukraińską o celowe podburzanie chłopów, którzy wraz z maruderami dokonywać mieli pogromów polskich dworów, wypędzając właścicieli lub "tu i ówdzie mordując". Twierdził też, że "chłopstwo ruskie wypędza także chłopów polskich" nie mówiąc już o służbie dworskiej: "Dzicz ukraińska widocznie uważa dziś wszystkich Polaków za panów"[13]. Ten sam autor omawiając pogromy na Podolu, porównał zniszczenia uczynione tam przez "hordy społeczne" do "szlaku Hunów" i "scen z czasów hajdamackich"[14]. Słowem jak podkreślał "Kurier Poznański" "na Ukrainie panuje anarchia i gwałt" i "robi się porządek z burżuazją, idą z dymem folwarki i wsie"[15].

Podobne informacje zamieszczała cała poznańska prasa. "Dziennik Poznański" pisał o anarchii, którą wywołały nieodpowiedzialne poczynania władz ukraińskich zamieniające zasobną Ukrainę w kraj zgłiszcz i ruin niczym najazdy Batu Chana[16]. Dotknęło to zwłaszcza Podole, co ilustrowało pismo prywatnym listem młodego arystokraty, przedstawiającego "gruzy, popiół i ruinę", oskarżając o ich spowodowanie bolszewików i miejscowych chłopów[17]. W odróżnieniu od "Kuriera" ton wypowiedzi "Dziennika" był jednak spokojniejszy i mniej padało w nim epitetów i oskarżeń wobec Ukraińców. Aktywistyczna "Prawda", obok strat ziemiaństwa, pisała o ciężkiej sytuacji materialnej całej ludności polskiej zwłaszcza w Kijowie, zaznaczając, iż rozwija się tam jedynie polskie szkolnictwo korzystające z ogólnego rozprężenia władz i zniesienia dawnych carskich ograniczeń[18]. Dodawała także, iż na Podolu austriackie władze wojskowe faworyzować miały Ukraińców kosztem Polaków[19]. Także chadecki "Postęp" piętnował rabunki i bezmyślne niszczenie polskich dworów na Wołyniu i Podolu[20]. Informacje tego typu pojawiały się aż do końca 1918 roku. Mimo wszystko "Dziennik Poznański" wyrażał nadzieję, że "zbudzi się

nareszcie sumienie ludu ukraińskiego i że Wielka Ukraina porzucając manowce gwałtów i zniszczenia, wkroczy na prostą drogę pracy twórczej zdrowego rozwoju". Układając przyjazne stosunki z sąsiednią Polską, wynagradzając szkody Polakom, by "nie rozwarła się pomiędzy nimi przepaść nienawiści, wykopana gwałtem dzikiego okrucieństwa i prawem bezprawia"[21].

Nową falę doniesień o martyrologii polskiej na Ukrainie przyniosły wiadomości o wymordowaniu polskich żołnierzy w Niemirowie i Gniewaniu w połowie kwietnia 1918 roku[22]. Wydarzenia te związane były z trwającą na Ukrainie rewolucją agrarną w trakcie której polscy żołnierze próbując chronić majątki polskich ziemian toczyli zażarte walki z chłopami ukraińskimi, które zakończyły się ich porażką[23]. Prasa odrzucała zarzuty Ukraińców, iż wojsko polskie stworzono dla ochrony majątków polskich. Oskarżała władze ukraińskie o złamanie umowy i prowadzenie "propagandy" pogromowej wśród ciemniejszych warstw ludności[24]. Wyraźnie idealizując rzeczywiste postępowanie polskich żołnierzy,[25] rozpisywano się o ich poprawnym stosunku do ludności wiejskiej, wśród której mieli oni zdobyć sympatię i zaufanie. Całą odpowiedzialność za zajście, składano na karb agitatorów, nasłanych przez władze z Kijowa, podburzających masy włościanstwa. Żołnierze zaatakowani z nienacka przez przeważające oddziały chłopów, po heroicznej obronie poddali się i wtedy mieli zostać wymordowani. Wszystkie gazety eksponowały okrucieństwo napastników podając naturalistyczne opisy pastwienia się "rozjuszonych czerni" nad rannymi żołnierzami[26].

Ton prasy stawał się coraz bardziej krytyczny a często wrogi wobec Ukrainy. Pewną zmianę w tonacji tych sądów spowodował upadek rządów socjalistycznej Centralnej Rady i objęcie władzy przez hetmana Skoropadskiego. Z nowym rządem łączono w prasie nadzieję zmiany polityki wobec Polaków na Ukrainie. Mówił o tym w Parlamencie Rzeszy poseł Trąpczyński, witając z radością odejście nowych władz od hasel socjalistycznych, bo "o ile można o nich dyskutować w społeczeństwach kulturalnych np. Finlandii lub Danii, są trucizną dla ludu ciemnego. Na Ukrainie dzięki ohydnemu systemowi szkolnemu caratu, który nie pozwalał na naukę w języku rodzimym (małoruskim), dziś dziewięćdziesiąt kilka procent ludności nie umie czytać ani pisać. [...] hasła te ludność przetłumaczyła w praktykę w ten sposób, że od razu spaliła prawie wszystkie dwory [...] zabrawszy poprzednio wszystko, co było ruchome! Codzień słyhać tam o nowych mordach i grabieżach!". W efekcie słynne z produkcji zboża ziemie stepowały i na Ukrainie groził głód. Nowy rząd musiał przywrócić porządek, którego podstawę upatrywał poseł w "przywróceniu poszanowania własności". Jednocześnie dementował posądzenie Polaków ze strony Ukraińców o plany aneksyjne wobec ziem ukraińskich, gdy tymczasem Polacy chcą jedynie "zapewnienia swej egzystencji", zagrożonej przez dotychczasową anarchię "niszczącą kulturę tylko z nienawiści do ludzi mienniejszych"[27].

Prasa miała wówczas nadzieję, że rząd hetmana poprawi położenie tamtejszych Polaków. "Dziennik Poznański" zamieścił oświadczenie nowego rządu zapowiadające przywrócenie porządku w państwie[28]. Gazety

informowały z zadowoleniem o przywróceniu własności prywatnej i o deklaracji hetmana, iż był patriotą ukraińskim, ale nie szowinistą[29]. Z uwagą odnotowano też jego zapowiedź zmiany polityki wobec Polaków, wyrażając nadzieję na ukrócenie pogromów polskich dworów[30]. Liczono, że hetman zaprowadzi silną władzę, zlikwiduje anarchię, zapewni bezpieczeństwo i poczyni działania niezbędne dla odbudowy rolnictwa przez cofnięcie dekretów parcelacyjnych. Początkowo w prasie przeważały informacje, iż rzeczywiście nastąpiło pewne uspokojenie, a różne organizacje społeczne deklarowały zaufanie do rządu, który zerwał z nieodpowiedzialną polityką socjalistów[31]. Z satysfakcją odnotowano niechętny stosunek do Skoropadskiego ze strony Ukraińców galicyjskich[32], donosząc o wydaleniu przez niego radykalnych ruskich agitatorów[33].

Obraz ten psuły jednak informacje, że decydującą rolę w ukraińskim przewrocie odegrali Niemcy, a kreujący się na ukraińskiego patriotę hetman, jeszcze niedawno był zdeklarowanym Rosjaninem[34]. "Dziennik Poznański" odnotował wyraźny wzrost wpływów rosyjskich na Ukrainie, zwłaszcza w Kijowie i wyrażał opinię, że gdy tylko upadną bolszewicy, Ukraina połączy się z Rosją[35]. "Kurier szedł w swych opiniach jeszcze dalej twierdząc, że przewrót Skoropadskiego zapoczątkował inspirowany przez Niemców proces reakcyjny w całej Rosji[36]. Podobne opinie pojawiały się i w innych gazetach[37].

Rozczarowanie do hetmana pogłębiło skasowanie przez jego rząd autonomii narodowościowej. "Prawda" przedstawiła to jako "nowy cios wymierzony przeciw Polakom"[38]. Wbrew początkowym nadziejom, dalej trwały też napady na polskie dwory[39]. Z Podola i Wołyńia donoszono o mordach na polskich ziemianach i milicjantach. Z reguły w doniesieniach na ten temat gazety zgodnie podkreślały, iż Polacy byli zawsze tylko niewinnymi ofiarami przemocy. Jedynie raz "Dziennik Poznański" poinformował o akcji polskich ułanów, którzy w odwet za wymordowanie polskich milicjantów spalili wieś ukraińską. Odrzucał jednak oskarżenie prasy ukraińskiej, iż Polacy mordowali starców i dzieci, podkreślając, iż mieszkańcy wsi zostali jedynie rozpędzeni[40].

Przyczyny tych konfliktów nazywanych "nową hajdamaczną" wyjaśniano nader jednostronnie, powołując się na polską prasę z Kijowa twierdząc, że to chłopci ukraińscy napadali na polskie dwory, by uniemożliwić uprawę ziemi formalnie zwróconej przez władze hetmańskie polskim ziemianom[41]. Próżno by szukać w prasie głębszej analizy tego zjawiska spowodowanego przywróceniem wielkiej własności ziemskiej i często bezwzględny ściągnięciem odszkodowań za zniszczone mienie przez polskich właścicieli. "Prawda" pisała, iż uspokojenie kraju okazało się tylko pozorne, a "prowincja w praktyce nie uznawała hetmańskiego przewrotu, który chłopci zrozumieli jako zamach na zagrabione przez nich łupy"[42].

Dopełniając obraz sytuacji "Kurier Poznański" w korespondencji z Ukrainy pisał, że w okolicy Kijowa "... nie ma panów. Wiszą w parkach lub uciekli [...], dwory ich popalone, aby więcej tu mieszkać nie mogli"[43]. Pewną próbą wyjaśnienia tego typu wydarzeń było podkreślenie ciemnoty i zacofania ludu

ukraińskiego, który przedstawiano jako w większości nieświadomą narodowo ciemną masę.

Charakterystyczny głos w tej sprawie zamieściła "Prawda" przedrukowując artykuł z "Dziennika Kijowskiego". Jego autor podkreślał, że naród ukraiński od setek lat zależny, powstrzymywany w rozwoju przez ukazy cesarskie: "Stał się z biegiem czasu etnograficzną masą swojej odrębności prawie że nieświadomą, ciemną stąd upośledzoną, gnuśną, podejrzliwą i pożądliwą i na kulturalne wpływy odporną, stał się narodem niemal wyłącznie chłopów, narodem bez kierowników własnych, bez świadomości ideałów wszechludzkich, bez narodowej idei, chociaż z natury zdolnym i nie pozbawionym dobrych ludzkich pierwiastków". Wrogość do Polaków wynikać miała więc jedynie z pożałliwości polskiej ziemi, a w tragicznych zająciach "... lud był ślepym narzędziem, a tam gdzie występował samorzutnie, był pod wpływem psychozy, którą wytworzyła atmosfera rewolucji rosyjskiej"[44].

Rozumowanie powyższe było charakterystyczne dla polskiego ziemiaństwa, które tradycyjnie traktowało lud ukraiński w sposób przedmiotowo-paternalistyczny odmawiając mu samodzielności i wierząc w jego przywiązanie do swych dziedziców. Wina za pogromy dworów obarczając czynniki zewnętrzne zaznaczano, iż istotą sporu były zawsze kwestie społeczne, a nie narodowościowe.

Podkreślając brak stabilności sytuacji na Ukrainie prasa często zarazem dodawała, że na wschodzie jedynie Polacy posiadać mieli należyte tradycje państwowotwórcze. Podkreślający to ukraiński korespondent "Kuriera Poznańskiego" szansę umocnienia Ukrainy upatrywał w zapewnieniu równouprawnienia mniejszościom narodowym, zwłaszcza Polakom, "którzy tyle wycierpieli w pierwszym okresie rewolucji"[45]. W "Prawdzie" zaś pisano: "Bądź co bądź naród ukraiński zrobił duży krok naprzód zrywając z Rosją, przerwał zatem grożący mu zupełnym wynarodowieniem proces powolnej, ale stałej rusyfikacji". Z tym musi się liczyć Polska jako najbliższy sąsiad Ukrainy, z którą powinna mieć dobre stosunki tym bardziej, iż obecnie lud ukraiński "wyrobił się trochę socjalnie i uświadomił narodowo" i "zaczyna przychodzić do przytomności, a skutki zniszczenia, które własną dokonał ręką zaczyna odczuwać coraz dotkliwiej"[46]. Głosy te zakładały porozumienie polsko-ukraińskie, możliwe w wypadku uprzedniego naprawienia przez Ukrainę krzywd wyrządzonych Polakom, przez co rozumiano zwrot majątków ziemskich. W zamian ludność polska mogłaby wnieść konstruktywny wkład w stabilizację nowego państwa. Krakowski korespondent "Dziennika Poznańskiego" zalecał Polakom na Ukrainie: "by dalecy od uznania się za forpocztę polityczną, postawcie się w sytuacji kolonizatorów, którzy bogacą się na obczyźnie a zyski wydadzą w kraju [...] a bierzcie przykład z tych mądrych kolonizatorów, którzy umieją żyć z tubylcami i nie narzucają im ani wiary, ani praw ani obyczajów - przeciwnie do atmosfery lokalnej się stosują"[47]. Zgodnie z tymi postulatami Polacy powinni pozostać w niepodległej Ukrainie i starać się utrzymać swój stan posiadania by móc odgrywać znaczącą rolę w gospodarce, ograniczając natomiast swe ambicje polityczne.

Niebawem okazało się jednak, że program ten zakładający utrzymanie przez polskich ziemian swych majątków był nader trudny do wykonania. Przytłumione w okresie rządów hetmana Skoropadskiego dążenia ukraińskich chłopów do przejęcia całej ziemi w swoje ręce odżyły ponownie wraz z jego upadkiem, który nastąpił po klęsce będących jego protektorem Niemiec.

W listopadzie 1918 roku gazety odnotowały, że Skoropadski usiłował wzmocnić swoją słabnącą pozycję. Z jednej strony próbował odciągnąć chłopów od popierania bolszewików przez zapowiedź reformy rolnej[48], z drugiej usiłował uzyskać poparcie Ententy. W wydanej wówczas proklamacji ogłosił Ukrainę częścią przyszłej federalnej Rosji[49]. Dokonując tego zwrotu liczył Skoropadski na wspólną z Ententą walkę z bolszewikami[50]. Reakcja Ententy była jednak wstrzemięźliwa, natomiast na samej Ukrainie doszło do powstania zwolenników niepodległości.

W grudniu prasa zamieściła wiadomości potwierdzające upadek Skoropadskiego i zajęcie Kijowa przez ukraińskie siły narodowe[51]. Władzę w Kijowie objął Dyktoriał składający się z Winniczenki, Petlury, Szweca i Andrejewskiego[52].

Sytuacja na Ukrainie jawiła się prasie jako niejasna i zagmatwana. Do połowy grudnia 1918 r. wiadomości opierano nieomal wyłącznie na doniesieniach agencyjnych. Zmieniła się to, gdy zaczęły napływać relacje Polaków z Ukrainy donoszące o zdecydowanie wrogim stosunku Dyktoriału do ludności polskiej.

Najwięcej uwagi Iosem Polaków na Ukrainie tradycyjnie poświęcał "Dziennik Poznański". Odnotowywał on aresztowania Polaków przez nowe nacjonalistyczne władze na Ukrainie oraz informował o masowym eksodusie ludności polskiej uciekającej przed bandami chłopskimi napadającymi na dwory i folwarki[53]. Zamieścił także informację o zorganizowaniu przez Polaków z ziem ukraińskich koła polskiego ziem ruskich w Warszawie w celu pomocy dla ludności polskiej na Ukrainie i o jego zabiegach w tej sprawie u Piłsudskiego i państw Koalicji[54]. Przedstawił również sylwetkę atamana Petlury charakteryzując go jako "groźnego dowódcę band ukraińskich"[55]. Organ wielkopolskich konserwatystów rysował obraz armii Petlury nie jako regularnego wojska, ale jako "watahy zrewolucjonizowanej czerni ukraińskiej" wrogo nastawionej wobec wszystkiego co polskie, a zwłaszcza wobec polskich formacji wojskowych na Ukrainie. Komentując napływające informacje z Ukrainy o antypolskich działaniach Dyktoriału, pismo określiło ten ostatni jako "nową hajdamaczną". Przytoczono fragment manifestu Petlury do ludu ukraińskiego, w którym odwoływał się on wprost do "czasów Chmielnicyzny, Gonty i Żeleźniaka" wzywając do walki z obszarnikami[56]. Omawiając relacje polskich uchodźców z Ukrainy "Dziennik" podkreślał, że powstanie Petlury rozpoczęło się pod hasłem rzezi Polaków. Przytaczano opisy wydarzeń na Ukrainie rysując "obrazy zdziczenia trudne do wiary w XX już wieku". Podawano liczne przykłady wyrafinowanych zbrodni "zdziczałej czerni"[57]. Porównując ówczesne wydarzenia z pierwszą falą zaburzeń porewolucyjnych konstatowano nasilenie się represji wobec polskich ziemian: "Wówczas rabano lasy, grabiono folwarki,

niszczono dwory, ale głównym czynnikiem w tej robocie były rosyjskie wojska, powracające z frontu, chłopci zaś, jeżeli rzucali się do pogromów, to przeważnie pod wpływem tych ostatnich. W tym roku jest to wojna domowa w prawdziwym tego słowa znaczeniu. Masy ludowe są zorganizowane i dobrze uzbrojone, a celem ich jest zniszczenie i wybicie całej inteligencji, przede wszystkim polskiego obywatelstwa. Chłopi sami potwierdzają, iż w zeszłym roku "omylili się" pozwalając większości tych ostatnich mieszkańców życie ocalić"[58].

Z racji swych sympatii społecznych i politycznych "Dziennik Poznański", jako jedyne pismo polskie w zaborze pruskim, poświęcał tyle uwagi tragicznym losom ziemiaństwa polskiego na Ukrainie. Ten punkt widzenia pisma skłaniał je do potępienia rządów Dyrektoriatu, które czynił winnym za ponowne rozpętanie wymierzonego w tą warstwę "terroru społecznego". Podkreślając jego odwoływanie się do skrajnych haseł rewolucyjnych uważał Dyrektoriat za "pewną tylko odmianę rządów bolszewickich w Rosji"[59].

Na przełomie 1918/1919 roku sytuacja Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskej pomimo swego dramatyzmu nie znajdowała szerszego odbicia w polskiej prasie zaboru pruskiego zaabsorbowanej rewolucją w Niemczech i walką o przyłączenie ziem zaboru pruskiego do odradzającego się wówczas państwa polskiego. A choć prasa wielkopolska nie traciła nawet wówczas z pola widzenia stosunków polsko-ukraińskich to koncentrowała się jednak na trwającej od początku listopada 1918 roku wojnie o Galicję Wschodnią, uwagę swą skupiała na opisywaniu sytuacji tamtejszych Polaków o których położeniu przychodziły nader obfite i dramatyczne wieści. Wiadomości o Polakach na odległej i odciętej liniami frontów Ukrainie Naddnieprzańskej z trudem przebijały się na jej łamy i były bardzo nieliczne. Praktycznie zamieszczał je wówczas jedynie organ wielkopolskiego ziemiaństwa "Dziennik Poznański", który najbardziej zainteresowany był dramatycznym losem tamtejszych polskich ziemian prześladowanych przez Dyrektorat. "Dziennik Poznański", który w przeciwieństwie do prasy endeckiej nie odrzucał wówczas samej idei państwa ukraińskiego widział je jednak jako domenę wpływów polskich. Stąd też w tym czasie nie dostrzegał żadnych możliwości współpracy polsko-ukraińskiej niezbędnej w jego przekonaniu dla zbudowania samodzielnej Ukrainy. Winą za tą sytuację obarczył ówczesnych przywódców ukraińskich[60].

Literatura:

1. Wedle krytycznie ocenianego przez polskich demografów rosyjskiego spisu ludności z 1897 r. ludność 9 guberni ukraińskich w Rosji liczyła 23,4 mln w tym miało być 387,6 tys. posługujących się językiem polskim, przeszło dwukrotnie więcej bo 844 tysiące deklaroowało wyznanie rzymsko-katolickie utożsamiane na ogół na tym obszarze z polskością. Z tej liczby ogromna większość zamieszkiwała gubernie wołyńską, podolską i kijowską, łącznie 322 tys. przynależących do języka polskiego i 765,5 tys. do rzymskiego katolicyzmu, por. P. Eberhardt, Polska ludność kresowa. rodowód, liczebność, rozmieszczenie, Warszawa 1998, s. 171-172.
2. I. Lisiewicz, U zatinku dwoh'towoho or'a (polska nacjonalna mienszina na Naddn'iprijanskij Ukrajinі w druhiј polowini XIX st. - na poczatku XX st.), Istorichni Zoszcziti, Kijiv 1993, s. 29.

3. Szerzej por. D. Beauvois, Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914, Sejny 1996, ss. 72-128.
4. P. Eberhardt, op. cit. s. 175.
5. Przykładowo "Dziennik Poznański" analizował skład delegacji ukraińskiej, wygłaszane przez nią oświadczenia i deklaracje; z uwagą przytaczał też głosy prasy niemieckiej, iż wzmocniona Ukraina może być wałem ochronnym przeciw możliwej nieprzyjaźni Polaków wobec Niemiec, Dz.Poznański 11/13.01.1918.
6. Kurier Poznański 8/10.01.1918, Dz.Poznański 12/15.01.1918, Prawda 12/15.01.1918.
7. Szerzej na temat losów zubożałej szlachty kresowej patrz D. Beauvois, op. cit., s. 131-210.
8. Prawda 35/12.02.1918.
9. Dz.Poznański 41/19.02.1918.
10. Dz.Poznański 80, 81 i 90 z 7, 8 i 19 kwietnia 1918.
11. Szerzej na ten temat patrz M. Figura, W cieniu pokoju brzeskiego. Polska prasa zaboru pruskiego w obronie Chełmszczyzny w 1918 roku, "Przegląd Zachodni", 1999, nr 3.
12. Uniwersał zapowiadał przekazanie bez wykupu ziemi z majątków wielkiej własności ludowi pracującemu, przepisy wykonawcze przygotować miał sekretariat generalny Rady, Trietij Uniwersał Ukrajinskoji Cienralnoji Radi, Ukrajńska Cienralna Rada. Dokumenty i Materiały, t. 1, Kijów 1996, s. 400.
13. Kurier Poznański 7/9.01.1918.
14. Kurier Poznański 12/15.01.1918.
15. Kurier Poznański 5/6.01.1918.
16. Dz.Poznański 16/19.01.1918.
17. Dz.Poznański 77/4.04.1918.
18. Prawda 44/22.02.1918.
19. Prawda 71/27.03.1918.
20. Postęp 91/2.04.1918.
21. Dz.Poznański 81/8.04.1918. wypowiedź Fr. Nowodworskiego byłego posła do I Dumy, za pietrogradzkim "Dziennikiem Polskim".
22. Wzmianki o oddziałach polskich na Ukrainie pojawiały się już wcześniej m. in. pisała o nich "Prawda" bardzo zawyżając ich liczebność, Prawda 76/4.04.1918; odnotowano także zawarty przez dowództwo tych oddziałów z władzami ukraińskim układ o neutralności, a także podziękowanie zarządu Odessy za pomoc w przywróceniu porządku w mieście, Prawda 94/25.04.1918, Gazeta Grudziądzka 48/27 04 1918, Dz.Bydgoski 96/27 04 1918, Postęp 114/19.05.1918.
23. Walki te toczono zwłaszcza w rejonie Gniewania, Kanawy i Niemirowa spowodowały, iż III Korpus zmuszony był szukać opieki wojsk austro-węgierskich, Mieczysław Wrzosek, Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918, Warszawa 1990, s.423.
24. Prawda 100/2.05.1918, por. Katolik 53/2 05 1918, który omawiając korespondencję "Kuriera Warszawskiego" z Ukrainy donosił o nowej fali brutalnych pogromów polskich dworów na Kijowszczyźnie dokonywanych przez miejscowych chłopów "z istic azjatyckim barbarzyństwem", to samo Polak 53/2 05 1918.
25. Por. np. Wł. Pobóg Malinowski, Najnowsza historia polityczna Polski, Londyn 1967, t. II, s. 121-122.
26. Np. Dz.Poznański 102/3.05.1918, Kurier Poznański 93/23.04.1918, Postęp 94/24.04.1918, Gazeta Grudziądzka 48/27 04 1918, Katolik 52/30 04 1918, Prawda 100/2.05.1918, Dz.Bydgoski 101/4 05, 102/5 05, 103/7 05 1918; "Kurier Poznański" konkludował: "Dziwnego kroju to państwo ukraińskie [...] z jednej strony wyrazy

- wdzięczności za ocalenie Odessy [...] z drugiej wstrząsająca tragedia w Winnicy", Kurier Poznański 95/25.04.1918.
27. Dz.Poznański 107/11.05.1918.
 28. Dz.Poznański 111/16.05.1918.
 29. Dz.Poznański 105/17.05.1918, por. Gazeta Grudziądzka 52/7 05, 58/19 05 1918, Katolik 55/7 05, 57/11 05 1918, Polak 55/7 05, 57/11 05 1918.
 30. Dz.Poznański 108/14.05.1918, Postęp 114/19.05.1918, Gazeta Grudziądzka 57/18 05 1918, Dz.Bydgoski 115/23 05 1918.
 31. Np. Katolik 55/7 05, 56/9 05 1918, Dz.Poznański 130/9.06.1918.
 32. Katolik 58/14 05 1918, Prawda 122/1.06.1918, Dz.Bydgoski 134/15 06, 136/18 06 1918, Gazeta Ludowa 130/15 06 1918, 133/19 06 1918.
 33. Dz.Poznański 134/14.06.1918 i 192/23.08.1918, por. też Postęp 130/9.06.1918, Dz.Bydgoski 190/23 08 1918.
 34. Dz.Poznański 120/28.05.1918, Postęp 168/25.07.1918.
 35. Dz.Poznański 111/16.05.1918, opinię tę podzielała również "Gazeta Grudziądzka" np. 54/11 05, 58/19 05 1918.
 36. "Ten hetman "ukraiński", który nigdy Ukraińcem nie był, doszedł do władzy dzięki poparciu ze strony Niemiec. Stąd wniosek niedaleko, że Niemcy dążą w całej Rosji do przywrócenia caratu" przez "likwidację utopijnych porządków albo raczej nieporządków bolszewickich", Kurier Poznański 125/4.06.1918.
 37. Dz.Bydgoski 138/20 06 1918 i Gazeta Ludowa 134/20 06 1918.
 38. Prawda 178.9.08.1918, autonomię dla mniejszości narodowych zapowiadaną przez III Uniwersał uchwaliła Ukraińska Centralna Rada 22 stycznia 1918 r, Zakon Cienralnoji Rady pro nacjonalno-piersonalnu awtonomiju, Ukraińska Cienralna Rada, t. 2, s. 99-101, polski tekst w: Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów, cz.1: lata 1917-1939, t.I, pod red. St. Stępnia, Przemyśl 1998, s. 45-47.
 39. Np. Gazeta Ludowa 143/4 07 1918.
 40. Dz.Poznański 175 i 176 z 7 i 14 sierpnia 1918, por. Prawda 191/25.08.1918.
 41. Kurier Poznański 158/13.07.1918, Dz.Bydgoski 155/11 07 1918, Gazeta Ludowa 155/17 01 1918, por. też Dz.Bydgoski 185/17 08, 197/31 08 1918, Gazeta Ludowa 183/17 08 1918.
 42. Dodatek świąteczny "Prawdy" z 26.05.1918.
 43. Kurier Poznański 19.07.1918.
 44. Prawda 147/4.07.1918, przedruk z "Dziennika Kijowskiego".
 45. Kurier Poznański 175/2.08.1918.
 46. Prawda 147/4.07.1918 za "Dziennikiem Kijowskim".
 47. Dz.Poznański 219/24.09.1918.
 48. Dz.Poznański 262 i 263 z 14 i 15 11 1918.
 49. Kurier Poznański i Dz.Poznański nr 265 z 17.11.1918, Postęp 266/19 11 1918, Gazeta Grudziądzka 135/19 11 1918, Dz.Bydgoski 264/19 11 1918 Polak 139/19 11 1918.
 50. Kurier Poznański 268/22 11 1918, Polak 147/7 12 1918.
 51. Dz.Poznański i Kurier Poznański 281/7.12.1918, Polak 149/12 12 1918.
 52. Dz.Poznański 289/16.12.1918, Kurier Poznański 290/17.12.1918, Gazeta Ludowa z 20 12 1918.
 53. Dz.Poznański 293/21.12.1918.
 54. Dz.Poznański 297/28.12.1918.
 55. Dz.Poznański 2/3 01 1919 za lwowskim "Słowem Polskim".
 56. Dz.Poznański 9/12 01 1919.
 57. Dz.Poznański 3/4 01 1919, podawał przykłady mordów na Polakach: "Czerń przecięła

na pół skrzynię i zamkniętego w niej więźnia", "W majątku w Janowcach pow. So-
bańskiego rozebrano do naga 11 osób z administracji, spędzono do lochów i za-
topiono je wodą. Rankiem w lochach znaleziono 11 lodowych posagów...", zaś w
nr 8/11 01 1919 podawał relacje J. hr. Potockiego z Wołynia, w której znalazły się in-
formacje o prześladowaniach Polaków w tym kobiet i dzieci w rodzaju "Obcinano ni-
eszczęsnym nosy i uszy w Hrycowie powiat zasławski".

58. Dz.Poznański 8/11 01 1919.

59. Zarzucał mu, że demagogiczną agitację agrarną, zapowiadając przekazanie całej
ziemi obszarniczej w ręce bezrolnych i małorolnych chłopów podburzał "rozwydrzony
tłum chłopski", Dz.Poznański 14/18 01 1919, patrz też Dz.Poznański 17/20 01 1919.

60. Uważał ich za "bandę, która za pieniądze niemieckie, dla własnej korzyści, zmaciła
do dna tę nieszczęsną krainę posługując się (...) najniższymi instynktami ciemnego
tłumu ruskich chłopów". A chodziło jej nie o budowę Ukrainy bo tę zbudować można
by jedynie razem z Polakami, ale o ich zagładę "bo oni nieśli ład i kulturę, i uczci-
wość, bo oni byli tym czynnikiem, któryby nie pozwolił na szalbierstwa, na wyzysk
ludu, na bandytyzm społeczny i polityczny, a przede wszystkim na bezwzględne po-
noszenie Żydów na Ukrainie", Dz.Poznański 126/3 06 1919, artykuł sygnowany M.

П.М.Тригуб

Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. XX ст.

До національних меншин, які проживали на території Миколаївської
округи у 20-х рр. XX ст. належали і поляки. Чисельність їх була невеликою:
вони мешкали невеликими групами практично у всіх містах і районах регіо-
ну.

Найбільше поляків знаходилося у Миколаєві – 1769 чоловік, що ста-
новило 1,79% від усього населення міста. Компактними групами на терито-
рії сучасної Миколаївщини поляки проживали ще у чотирьох населених
пунктах: Киселівці Снігурівського району, заснований у 1846 році, на хуторі
Жовтень Баланівської сільради Очаківського району (155 осіб, з них 80 чо-
ловіків і 75 жінок)[2], хуторі Іваницькому Привільнянського, потім – Ново-
одеського району та в Щербанях Вознесенського району.

Хутір Іваницький був заснований у 1893 році, входив до складу Сухо-
еланецької волості Єлисаветградського повіту. У 1923 році в хуторі нарахо-
вувалося 32 двори, 36 господарств, 104 будівлі, тут проживало 59 чоловіків
і 76 жінок, всього 135 мешканців. Населений пункт розташований на рівній
місцевості, в ньому знаходилося 2 криниці, води було достатньо для за-
безпечення потреб населення. У трьох верстах від хутора проходила ґрун-
това дорога Сухий Єланець – Миколаїв, якою досить часто користувалися
селяни.

**Таблиця 1 Чисельність польського населення у Миколаївській
окрузі за переписом 1926 р.[1]**

Місто, район	Чоловіків	Жінок	Разом	У % до всього населення міста чи району
Миколаїв	868	801	1769	1,79
Вознесенськ	86	70	156	1,51
Очаків	15	6	21	0,46
Варварівський	46	48	94	0,36
Вознесенський	123	105	228	0,40
Володимирівський	28	15	43	0,17
Єланецький	19	18	37	0,10
К-Лібкнехтівський	22	31	53	0,20
Миколаївський	38	45	83	0,12
Новобузький	22	13	35	0,09
Новоодеський	91	121	212	0,49
Очаківський	74	65	139	0,84
Полтавський	24	18	42	0,09
Всього по округу	1456	1456	2912	0,59

На хуторі був один коваль. Діти ходили в школу в Новошмідтівку (там розміщувалася сільська Рада). Сільбуд, амбулаторія, споживче і сільсько-господарське товариства знаходилися у Сухому Єланці, лікарня, ветеринарний пункт і прокатна станція – у Новій Одесі[3]. У 1927 р. на хуторі працювали польський клуб, хата-читальня, початкова школа, бібліотека[4]. Польського священика не було, і про відсутність католицького впливу радо доповідали місцеві власті[5].

У Киселівці Максимівської сільської Ради Снігурівського району у 1924 році нараховувалося 279 дворів. Очолював сільраду поляк Йосиф Зінькевич[6]. У 1925 р. було створено Киселівську польську національну сільську Раду в складі 15 депутатів, яку очолив П.І.Зубович. При сільській Раді діяли адміністративно-фінансова, земельна і культосвітня секції, 24 сільвиконавці – 16 з бідноти та середняків і 8 заможних[7]. Населення польських сіл було, як правило, заможним. Мешканці Киселівки мали у своєму розпорядженні у 1927 р. 437 коней, з них – 225 робочих, 308 корів, а всього 508 голів великої рогатої худоби, 72 вівці, 321 свиню[8].

Польське населення брало активну участь у громадсько-політичному житті. Делегатами на Снігурівський районний з'їзд Рад, який мав відбутися 21 березня 1926 р., мешканці Киселівки обрали Клеофана Михайловича Вишневського, 47 років, члена Снігурівського райвиконкому, сім'я якого складалася з 5 їдців, в особистому господарстві мав 4 коня, 3 корови, 28 десятин землі; Павла Казимировича Лянзберга, 42 років, родина якого складалася з 5 їдців і мала 30 десятин землі, 4 коня, 2 корови; Петра І.Зубовича, який був фактично бідняком (7 їдців, 15 десятин землі, 2 коня, 1

корова). Всі делегати мали початкову освіту[9].

Таблиця 2. Рідна мова та грамотність польського населення Миколаївської округи за переписом 1926 року[10]

Рідна мова та грамотність	Міське населення		Сільське населення		Всього по округі	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
Рідна мова:						
Польська	593	30,02	531	57,8	1124	38,6
Російська	1321	66,42	185	20,2	1506	51,72
Українська	51	2,56	201	20,9	252	8,65
Інші	29	1,0	1	0,1	30	1,03
Грамотність:						
Польською мовою	34	1,71	129	13,98	163	5,6
Українською	13	0,65	45	4,88	58	1,99
Російською	737	37,06	128	13,87	865	29,70
Польською і українською	8	0,40	24	1,52	32	0,76
Польською і російською	564	28,36	163	18,31	727	25,17
Українською і російською	65	3,27	28	3,03	93	3,19
Польською, українською і російською	84	4,22	45	4,88	129	4,43
Іншими мовами	12	0,6	7	0,76	19	0,65
Неграмотних	450	22,62	351	38,01	801	27,51
Невідомих	22	1,11	7	0,76	29	1,0

Таким чином, третина польського населення Миколаївщини вважало своєю рідною мовою польську, більше половини – російську, однак, вміли читати й писати тільки польською мовою лише 5,6%, польською і російською – понад 25%. Близько третини поляків володіли грамотністю російською мовою. Понад чверть польського населення була взагалі неграмотною.

У період проведення політики "коренізації" польське населення Миколаївщини здобуло можливість одержувати освіту рідною мовою. Так, у Миколаєві існувала 7-річна школа з польською мовою навчання, яка розташовувалася на вул. Декабристів, 28, мала 91 учня: у першому класі навчалося 19 дітей, другому – 19, , третьому – 24, четвертому – 13, п'ятому – 8. Керував школою А.Вендриковський, вчителями працювали І.Ісгота, Левицька, Савицька, Верна, Олексієнко, Вітрицький, Короленко, Кардашов. У 1928-1929 рр. Кількість учнів збільшилась до 123-х: 74 учні першого концентру, 49 учнів другого, їх навчали 15 вчителів. Тут же відкрилася польська бібліотека, де видача книг проводилася тричі на тиждень – у середу, п'ятницю та неділю[11].

Польбюро Наркомосу УСРР у жовтні 1928 р. рекомендувало завідувачим цієї школою політемігранта Сухоцького, як людину, що мала відповідну освіту та педагогічний досвід. Сухоцький прибув до Миколаєва, але виявилось, що у нього лише 6-класна гімназична освіта, і Миколаївська окрін-

спектура народної освіти відмовилася призначити його на посаду завідуючого школою[12]. У Щербанівській польській початковій школі Вознесенського району нараховувався 21 учень (завідуюча Н.І.Голодова), Іваницькій Новоодеського району – 30, Октябрській Очаківського – 18 (завідуюча О.М.Херувимська). В с.Октябрь діяла польська хата-читальня, в с.Іваницьке – сільбуд, у Миколаєві – польський клуб[13].

Польські школи Миколаївщини були в основному забезпечені вчителями, тому окрінспектура освіти відмовилась у 1928 р. від педагогів, яких мав намір направити Раднацмен. Однак уже в наступному році округове освітянське керівництво просило польсекцію НКО УСРР забезпечити польські школи викладачами географії, фізики, математики, природознавства, польської мови, надіслати керівника дитячого садка[14]. Вчителі цих шкіл могли пройти однорічну перепідготовку в Києві, у польському педагогічному технікумі, зокрема ті, що закінчили профшколу або мають знання в обсязі курсу профшколи. Однак, якщо курси виявлялися недоукомплектованими, то направляли осіб, які мали іншу освіту.

Після закінчення курсів слухачі направлялися на річну практику до польських шкіл, після цього ще навчалися на курсах два місяці. Фінансування перепідготовки вчителів проводилося за рахунок Наркомату освіти, курсантам виплачувалася стипендія. Особи, що бажали пройти курси, мали подати до ОкріНО такі документи: 1) про рік народження, 2) про відношення до військової служби, 3) про відношення до виробництва, 4) про освіту, 5) про стан здоров'я. Учні направлялися на навчання до польського педтехнікуму у Києві, польських сільськогосподарських шкіл в с.Новий Завод Житомирської округи та в с.Махаржинці Бердичівської округи, профшколи "Метал" в Одесі. Для Миколаївщини виділялися місця для навчання у Київському польському педтехнікумі ім. Ф.Кона, але бажаючих не знаходилося[15].

Миколаївська окрінспектура народної освіти не тільки не посилювала своїх кандидатів на навчання до педтехнікуму, але й відмовлялася приймати його слухачів для педагогічної практики під час літніх канікул, проте просила направити на роботу у 1927/28 навч. році не менше як одного випускника у Миколаївську польську школу для керівництва однією з груп, а також для викладання суспільних наук у цій школі[16].

У 1928 р. у Миколаєві працював польський дитячий садок, де перебувало 19 дітей, але відчувалася нестача кваліфікованих працівників для цього закладу. У всіх польських населених пунктах діяли школи лікнепу. Освітні заклади забезпечувалися літературою польською мовою. Використовували "Граматiku польську" у 4-х частинах, "Історію соціалізму" у 5-и частинах, "Історію Росії" М.Покровського, "Історію України" М.Яворського, "Політекономію" Михайлівського, "Природознавство" у 3-х частинах Капелькіна-Цингера, "Читанку" Хельмана, "Буквар" Гельтманової та ін. Однак відчувалася гостра потреба в польських букварях в кількості 100-150 примірників для шкіл дорослих[17].

Поляки навчалися й у вищих навчальних закладах, зокрема у Мико-

лаєві: в Інституті народної освіти, суднобудівному, вечірньому робітничому технікумі, на робітфаку, але загальна кількість студентів не перевищувала 10-15 осіб. В профшколах перебувало до 40-50 учнів-поляків[18].

Таким чином, польське населення Миколаївщини у 20-і роки ХХ ст., будучи однією з національних меншин, вело активну господарську, культурну й просвітницьку діяльність, брало участь у громадсько-політичному житті країни, одержало можливість вільно розвиватися. Однак згортання політики "коренізації" і заміна її політикою русифікації у 30-х рр. привели до згортання і поступового нищення національної культури етнічних меншин, в тому числі й поляків, частина їх зазнала необґрунтованих репресій з боку тоталітарного режиму.

Джерела:

1. ДАМО, ф. Р-985, оп. 1, спр. 1029, арк. 1-2, 4-5.
2. ДАМО, ф. Р-985, оп. 1, спр. 1010, арк. 58-59.
3. ДАМО, ф. Р-985, оп. 1, спр. 950, арк. 112.
4. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 890, арк. 271.
5. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 889, арк. 124.
6. ДАМО, ф. Р-1554, оп. 1, спр. 40, арк. 162.
7. ДАМО, ф. Р-1554, оп. 1, спр. 101, арк. 223-224.
8. ДАМО, ф. Р-1554, оп. 1, спр. 553, арк. 498.
9. ДАМО, ф. Р-1554, оп. 1, спр. 103, арк. 168, 205, 223.
10. ДАМО, ф. Р-985, оп. 1, спр. 1029, арк. 11, 14-15, 19-21.
11. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 887, арк. 9, 22-23.
12. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 891, арк. 89.
13. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 891, арк. 105-106.
14. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 892, арк. 49.
15. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 891, арк. 128, 129, 149, 152, 153, 156.
16. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 820, арк. 33.
17. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 887, арк. 214-215; спр. 891, арк. 185; спр. 892, арк. 53.
18. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 177, арк. 46.

Т.М.Пронь

Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст.

Історія південного краю — це не тільки столітній процес формування й затвердження національних духовних і культурних цінностей, але й цілий комплекс місцевих реалій, без яких складно зрозуміти його культурний розвиток.

Як відомо, на початку 20-х років в Україні, і зокрема в її південному регіоні, починається процес етнічного ренесансу, тобто процес відродження й

розвитку мов та культур усіх етнонаціональних спільнот, що сприяло піднесенню їх етнічної самосвідомості і зміцненню етнічної ідентичності. Саме в такому контексті ми спробуємо простежити названі аспекти на прикладі польської етнічної меншості Миколаївщини. Польськомовний етнос на Миколаївщину переселяли тричі: 1866, 1902, 1910рр.[1]. Переселення відбувалося за рахунок жителів різних губерній Польщі, а також із Правобережжя України. У м.Миколаєві поселилися головним чином робітники і службовці, в селах – селяни (“бідняки” і “середняки”) [2]. У 1925 році, на Миколаївщині проживало 2560 поляків, у 1927 році, очевидно за рахунок незначного природного приросту, чисельність поляків збільшилася до 2580 осіб [3]. Розселення поляків на півдні України відрізнялося від загальноукраїнського тим, що їх частка серед міського населення була значно більшою, ніж у середньому по республіці (відповідно 35 відсотків до 28) [4]. У Миколаєві проживало біля 1700 чоловік, що становило 1,7%, решта – 0,6% проживала в сільській місцевості [5]. Причому проживали вони компактними групами лише в трьох селищах (хуторах) – Щербанівському, Іваницькому і “Октябрь” Вознесенського, Ново-Одеського і Очаківського районів. У кожному з цих селищ проживало поряд з українцями, молдаванами більше 180 поляків [6]. Незначна частка була розселена в окрузі, тому, за ствердженням урядовців, “необхідності в організації польської сільської ради не було”[7].

На початку 20-х років компартія залишалася значною мірою “чужим тілом” в українському суспільстві і змушена була спиратися передусім на неукраїнські елементи, які переважали серед промислового пролетаріату. Вирішення національного питання, перш за все в сприянні розвитку національної мови, стало ключовим аспектом політики партії в боротьбі за перебудову свідомості, за підняття політичної активності мас та їх позитивне ставлення до нововведень уряду [8]. З метою управління цими процесами на Україні в 1922 році було створено Центральну комісію в справах національних меншин. За місцем проживання цих меншин, і зокрема на Миколаївщині, було сформовано відповідні окружні та районні комісії. Зазначені комісії мали право “законодавчих ініціатив” та брали участь у вирішенні практично всіх питань соціально-економічного та культурно-мовного життя в республіці та округах [9].

Основні заходи по роботі серед нацменшин в окрузі фактично почали проводитися з 1923 р. [10]. За роботу з поляками відповідало Польбюро. Інтернаціональний зміст національної політики партії полягав у тому, щоб одночасно з проведенням всебічної роботи серед національних меншостей проводилася й політика українізації “з метою укріплення в майбутньому співдружності національностей Радянського Союзу” [11]. Питання було поставлене двояко: дозволялося задовольняти свої культурні проблеми рідною мовою, користуватися нею в державному, професійному та суспільному житті, але водночас вказувалося на необхідність вивчення української мови та засвоєння української культури [12]. Таким чином, українізація не означала примусової денаціоналізації меншин, навпаки, вона супроводжувалася створенням найсприятливіших умов для їх розвитку. Поляки не

відразу сприйняли політику уряду. Причини насамперед слід шукати в реаліях постцаристської епохи – руйнації традиційних умов життя, обмеженнях, зацікавленості в наявності неписьменного населення. Під впливом живучості великодержавного мислення, занедбаності національно-культурного руху та нестримної ідеологізації чимало поляків нігілістично ставилися до заходів уряду. Можливо, люди відчували, що це – тимчасовий маневр, політична гра уряду. Особливо повільно пристосовувалися поляки до нових умов існування в сільській місцевості. Був навіть випадок, коли комуніст-поляк заявив, що “На польпрацю я піду лише тоді, коли ви перейдете через мій труп” [13]. Найважче сприймало нововведення жіноцтво. Воно не бажало брати участь у роботі лікнепів. “Такий лікнеп, де навчають, як стати комсомольцем, нам не потрібний”. “Комунізм – чужий полякам” [14]. Комсомольці соромилися нести червоний прапор. Більшу активність проявляли школярі-піонери. Діти об’єднувалися в гуртки “Друзі газети та книжки” [15]. Миколаївське Поль-бюро вказувало, що “расслоение” польського села значно відстало у порівнянні із “расслоением” українського села і пояснювало це явище рядом причин, головними з яких, на їх думку, були національна обособленість поляків та вплив католицького духовенства, яке ніби намагалося ізолювати польське населення від соціально-політичного життя, розпалювало національний антагонізм між поляками й українцями і посилювало національну згуртованість поляків [16].

Отже, справжнє вирішення національного питання зовсім не відповідало інтересам партійного керівництва. Під приводом боротьби з націоналістичними ухилами та “ворожими” діями різних верств населення шельмувалися невідомі кадри – носії національної культури. Вважаючи, що духовенство вносить дестабілізуючий фактор у політичне виховання населення, влада розпочинає широку кампанію цькування. У 1927 році під гаслом боротьби проти “антирадянського елементу” із Миколаєва було вислано “польських перебіжчиків”, проводилася чистка на заводах, обшуки, викриття в пресі сьондза за “неетичні вчинки” [17]. Потрібно зазначити, що такий підхід позбавляв можливості підтримувати етнокультурні зв’язки за власним бажанням, призводив до втрати вагомого консолідуючого чинника, адже відомо, що костьоли відігравали значну роль у збереженні польської мови. Цілком очевидно, що владі потрібна була не польська мова в костьолах, а особистий спокій. Хоча у висновках комісії МКВС з питання про так званих “українських католиків” й зазначалося, що це був значний, але не вирішальний чинник, проте боротьба з духовенством продовжувалася [18].

Така непослідовність у діях влади не сприяла її популяризації серед різноетнічного населення, в тому числі й поляків, викликала настороженість і опір. Відсутність коштів на утримання керівників та організацію масової роботи, низький рівень освіти працівників та політика боротьби з “антирадянським елементом” позначалася на роботі клубів – установ, які повинні були протистояти ролі костьолів серед населення.

Робота органів нацменшин підлягала постійному контролю. Регулярно

подавалися відомості про національний склад працюючих у селах. Наприклад, у травні 1926 р. 349 поляків працювали робітниками і службовцями, серед них – 132 вміли розмовляти рідною мовою, 131 вмів писати польською, 165 вміли тільки читати [19]. Особливу увагу влада приділяла поповненню керівних кадрів представниками національних меншин. У січні 1920 р. 100 поляків округу були членами і кандидатами партії [20].

В цілому відносини між людьми різних національностей на Миколаївщині були досить толерантними й поляки не становили винятку. Інколи траплялися непорозуміння, сутички на ґрунті соціального антагонізму: "Вам тут не Польща, по польськи говорити не розрішається", або були випадки заборони національних куточків, так як це викликало національну ворожнечу, проте масовості в цьому питанні не було [21].

Такі непорозуміння, однак, призводили до приховання населенням своєї національності та знання польської мови [22]. Побойуючись, що їх звинуватять у шпигунстві (спадок 20-го – 21 р.р.) намагалися розмовляти в містах російською мовою, в селах – українською [23]. Наприклад, у 1927 році на заводі Марті працювало 350 поляків, але вони самі відмовлялися від того, щоб роботу серед них проводили польською мовою [24]. Це можна легко пояснити. Довголітній перерваний зв'язок поляків з батьківською землею (через мову, літературу) стримував їх від збереження етнічної єдності (культури, самобутності), сприяв змішуванню з російським, українським населенням та населенням інших національностей. Про це свідчить й факт визнання за рідну мову російську або українську молоддю польської національності. Тому вважалося, що 2/3 загальної кількості поляків асимілювалися, так як польською мовою вони володіли слабо або не володіли зовсім [25]. Була й ще одна суттєва обставина – небажання привертати до себе увагу. На думку автора, таке твердження можна сприйняти лише для поляків-городян, села з компактним проживанням поляків децю перешкоджали неодмінній дії законів асиміляції. Деякі поляки (вважалося, що вони відставали в розвитку свого національного самоусвідомлення) визначали свою національність як "католики". Деяка частина поляків хоча й національно самовизначалися, проте в побуті розмовляла українською мовою [26].

Попри все, цей факт зовсім не означав, що вони забували рідну мову, не мріяли мати свої школи, передати дітям етнічну самобутність. На це вказують відверті розмови селян: "Ми не вірили, що можна мати свою школу, і боялися" [27]. Такою була реакція поляків на національний і релігійний гніт у період царизму. Досить довге зневажання владою національних почуттів призвело певною мірою до порушення почуттєво-емоційної сфери, появи відчуття роздвоєності, вимушеного, а згодом і добровільного балансування між "своїм" і "чужим".

З огляду на це поляки, що вже встигли адаптуватися, в нових історичних умовах просто розгубилися і не могли національно визначитися, проте, під впливом костьолу, почали вимагати для своїх дітей польських шкіл або введення предмета "польська мова" в українських школах [28]. З метою по-

слаблення напруги в суспільстві уряд дозволив відкрити національні школи, одночасно збільшивши кількість політгуртків на рідній мові [29]. Суперечливе і недовірливе спочатку ставлення польського населення до ліквідації неписьменності поволі змінювалося на позитивне.

У 1925 році в Миколаєві було дві вечірні школи політграмоти (скороченого та звичайного типу) [30]. Частина слухачів добре розмовляла польською мовою, але не вміла читати й писати, частина знала російську мову, але також була неписьменною [31]. За визначенням сучасного дослідника О.П.Данильченка, рівень письменності дорослого населення рідною мовою, є одним з визначальних факторів формування національної свідомості, здатності протистояти процесам денационалізації в інонаціональному середовищі [32]. У цьому контексті важко переоцінити значення ліквідації неписьменності і дії уряду. Ліквідація неписьменності стала потужним каталізатором етнічної консолідації національних меншин.

Ще раз наголосимо на тому, що водночас органи радянської влади намагалися використати цей процес для розширення й зміцнення свого впливу серед населення національних меншин, формування його політичної свідомості у відповідності із завданнями соціалістичного будівництва.

Вже у 1926 році були помічені перші успіхи в радянізації "українських поляків" [33]. В окрузі було створено чотири трудові школи (в Миколаєві та в трьох селах), в них працювало 13 вчителів польського походження та навчалося 194 школяра-поляка [34]. У трьох сільських школах навчалося 92 учні [35]. Навчання грамоти держава здійснювала безкоштовно, проте лікнепи відчували постійну нестачу фінансових засобів. Більшість шкіл знаходилась на утриманні місцевого бюджету, однак деякі утримувало населення. Відомо, що в селищі Іваницькому селяни-поляки на власні кошти (1000 крб.) побудували школу [36].

При польській школі «соціалістичного виховання» на селі діяли дві хати-читальні, які відвідувало 55 чоловік, 3 бібліотеки і школа політграмоти, в якій навчалося 16 чоловік [37].

У 1927 році було створено два польські пункти лікнепу, один з них був призначений для поляків-красноармійців 644-го полку Сивашської дивізії [38]. У 1924–1927 роках в Миколаєві було відкрито 2 польські національні школи [39]. Одна з них (школа №9, семилітка), в якій навчалися 130 чоловік, знаходилася в одному приміщенні з німецькою (шк. №22) школою по вул. Декабристів, 28. Навчання велося в дві зміни. Пізніше польську школу перевели в теперішнє приміщення краєзнавчого музею [40]. Навчання в школі велося польською мовою, але в зв'язку з обмеженою кількістю вчителів, які володіли польською мовою, у 6 і 7 класах навчання велося російською мовою [41]. У 1926–1927 навчальному році польською мовою в місті навчалося 0,74% учнів, в сільській місцевості - 0,28%. Всього польською мовою в окрузі навчалося 0,42 % школярів [42]. На допомогу школі в Миколаєві виходив журнал "На путях к новій школі" [43]. Рівень письменності поляків у місті майже вдвічі перевищував відповідний показник серед сільського населення. Проте мовою письменності поляків здебільшого була російська,

що свідчило про високий ступінь русифікації міста.

Швидкій зміні настроїв населення, залученню до соціалістичного будівництва сприяло розгортання всієї роботи рідними мовами народів півдня України. Показовим у цьому відношенні було проведення у березні 1926 року виборчої кампанії національною мовою. Польською мовою вона велася частково, так як певна частина населення погано нею володіла [44]. Проте сам факт проведення цієї роботи польською мовою значно надав їй популярності. Загальне відвідування зборів збільшилося до 70 відсотків [45].

Найбільш широкомасштабно та системно проводилася робота серед польської етнічної меншості в Миколаєві. Об'єднаний клуб національних меншин, основу якого складали польська та латиська секції, неодноразово проводив вечори, давав безкоштовні спектаклі польською мовою, випускав стінгазети, організовував публічні лекції політичного спрямування. Тільки у 1927 році в польській секції було прочитано 16 доповідей: про міжнародну політику (3), про національну політику (2), про значення перевиборів у сільські ради (2), про походження релігії (2), про участь жінок-полячок у соціалістичному будівництві (1), про 40 річчя партії пролетаріату (1), про білий терор у Польщі (2), про 8 Березня (2), про становище у Польщі (2), про Жовтневу революцію (2) [46].

Особливою прихильністю населення користувався польський робітничий клуб ім. Ю.Мархлевського. Його найбільше відвідували поляки та євреї. Лекції "Про участь поляків у соціалістичному будівництві", "Про національну політику", "Про білий терор у Польщі", які читалися польською мовою, слухали від 30 до 120 чоловік. Освітня робота клубу включала ще й організацію роботи гуртків: крою та пошиву, де займалося 40 чоловік, драмгуртка, в якому займалося 20 чоловік, домоводства [47]. Таким чином, освітньою роботою було охоплено 578 поляків [48].

До обов'язків клубу входило й культурне шефство над селищем "Октябрь". Клуб забезпечував його літературою та періодичними виданнями польською мовою [49]. Завдяки роботі клубів національних меншин у місті сталися зміни в культурному житті. Активне проведення культурно-освітньої роботи серед національних меншин, розуміння державними органами особливостей національних відносин сприяли виявленню і вчасному розв'язанню складних міжетнічних проблем Миколаївщини, "радянзації" суспільства. Слід зауважити, що коренізація польських культурно-освітніх установ проходила навіть швидше, ніж українізація подібних установ корінного українського населення.

Надійним помічником у справі самоосвіти стали 5 бібліотек (3 в селах та 2 в місті [50]). Крім цього були й пересувні бібліотеки. Книги для бібліотек, особливо твори класичної літератури, виписувалися з Москви, Харкова. У порівнянні з іншими національностями Миколаївщини, поляки були найкраще забезпечені літературою. У бібліотеках налічувалося 2500 екземплярів книг польською мовою [51].

Однак на заваді підвищенню рівня письменності поляків (як, до речі, й

інших національностей) в цілому стала відсутність навчальної літератури рідною мовою. Закуповувати таку літературу в Польщі було складно через відсутність коштів та ідеологічну упередженість. Деякий час підручники для польських лікнепів купували в Москві, оскільки вони друкувалися тільки Центрвидавом [52]. Згодом відповідні підручники почали друкуватися в Харкові [53]. Малі тиражі, велика ціна, доставка через посередників ускладнювали вирішення питання. Тому основною формою навчальної літератури була періодична преса – газета “Геть неписьменність”, однойменний щомісячний журнал та інші видання польською мовою. У 1927 році Миколаївський округ випишував 115 екземплярів польських газет (“Млот” – 15 екз., “Голос молодзежи” – 30 екз., “Серп”, “Штандар пионера”/перейменований пізніше у “Бондзь готув”/ [54]. Журнал “Червоне село” вів окрему сторінку польською мовою [55]. Газета “Красный Николаев” часто друкувала матеріали про становище в Польщі, про ліквідацію неписьменства [56]. Окрім бібліотек, газети розповсюджувалися і через передплату. Архівні документи 1927 року фіксують тенденцію до збільшення передплати приватними особами, зокрема в цьому році передплатило вже 80 чоловік [57]. Така кількість передплатників хоч і була не досить значною через матеріальні труднощі й частково пояснювалася невмінням читати польською мовою, проте свідчила про бажання поляків читати рідною мовою.

Обмежена кількість спеціальної літератури була не останнім стримуючим чинником в роботі серед національних меншин. При реалізації національної політики уряд також зіткнувся з проблемою відсутності національних кадрів, які б вільно володіли відповідною мовою. Місцеві органи народної освіти докладали великих зусиль для пошуку, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. З метою підготовки спеціалістів у Миколаєві була створена школа партпросвіти, слухачами якої стали 17 поляків, вечірня школа молоді для підготовки в польські вузи. Спеціалістів готували в Інституті Червоної професури, на курсах перепідготовки лекторів, створених при інституті, а також в Комуністичному університеті національних меншин заходу ім. Ю.Ю. Мархлевського /КУНЗМА/ [58].

Однак це завдання протягом 20-х років повністю так і не було вирішене, хоча зроблено було для цього багато. У 30-х роках в зв'язку з утвердженням тоталітарного диктаторського режиму почалося поступове припинення діяльності національних закладів і організацій. Але польська національна культура, як і культура інших національних меншин, залишалася дозволеною як частина радянського способу життя до самої війни.

Підсумовуючи, варто зазначити, що попри всі колізії та непослідовність національної політики радянської держави, суперечливі 20-ті, частково 30-ті роки принесли польській етнічній меншості Миколаївщини як позитивний, так і, меншою мірою, негативний досвід національного відродження. Воно привело до розвитку національного самоусвідомлення, стримало процеси асиміляції та сприяло етнічній консолідації. У ході національно-культурного будівництва проявилися такі риси менталітету поляків, як національна згуртованість та почуття власної гідності.

Джерела та література:

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.1, оп.1, спр. 403, арк. 8.
2. Ibid.
3. ДАМО, ф. 1, оп. 63, спр. 46, арк. 2; ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк.8; справа 298, арк. 33.
4. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32;
5. Вся Николаевщина. Справочная книга 1928. – Николаев. – 1928. – С.128.
6. ДАМО, ф.1, оп. 1, спр. 403, арк. 8; Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Миколаївська область. – К., 1971. – С.345.
7. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 55.
8. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 300, арк. 35; спр. 304, арк. 1; спр. 301, арк. 1.
9. Пронь Т. Збереження етнічної ідентичності національних меншин півдня України: досвід 20-х років і сучасність. // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С.75; ф. Р – 161, оп. 1, спр. 1167, арк. 34.
10. Х лет борьбы и строительства: Сб. под общ. Ред. А. Мануйленка. – Николаев. – 1927. – С. 96.
11. ДАМО, ф.1, оп. 1, спр. 300, арк. 77; Х лет борьбы ... С.98.
12. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 300, арк. 77; справа 301, арк. 36.
13. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 304, С. 1; ДАМО, ф. 1, оп.1, спр. 298, С. 55.
14. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 55; ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, С. 32.
15. Ibid. – арк. 63.
16. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32.
17. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 10.
18. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32.
19. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 299, арк. 59-62;
20. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 227, арк. 27.
21. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32.
22. Ibid. – арк. 44.
23. Ibid. – арк. 32.
24. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 1.
25. Ibid. – арк. 8.
26. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32.
27. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 33.
28. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32.
29. Ibid.
30. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 33.
31. Ibid. – арк. – 1.
32. Данильченко О.В. Ліквідація неписьменності серед національних меншин півдня України в 20-х р.р. ХХст. // Укр. іст. журнал. – 1999. - №3. – С.75.
33. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 32; справа 298, арк. 55.
34. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 400, арк. 3.
35. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 9;
36. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 63; спр. 299, арк. 108.
37. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 400, арк. 3.
38. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 24.
39. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 227, арк. 31.
40. Гриневич О.В. Німецька школа у Миколаєві // Краєни. – Миколаїв, 1999. - №2. –

С. 23-24.

41. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 4.
42. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 299, арк. 13.
43. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 400, арк. 2.
44. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 299, арк. 16, 19.
45. Ibid.
46. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 1;
47. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 28, 29; спр. 298, арк. 1.
48. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 9;
49. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 1;
50. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 9;
51. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 33;
52. Данильченко О.В. Вказ. праця. – С.82.
53. ДАМО, ф. Р - 161, оп. 1, спр. 1167, арк. 33.
54. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 299, арк. 14, 33; спр. 298, арк. 71.
55. ДАМО, ф. 161, оп. 1, спр. 1167, арк. 431.
56. Красный Николаев. – 1924. – 5 января, 7 марта; 1925. – 22 ноября, 16 декабря.
57. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 403, арк. 9.
58. ДАМО, ф. 1, оп. 1, спр. 302, арк. 29.

П.І.Соболь

Національно-культурне життя поляків Миколаївщини в 20-ті роки XX століття

У 20-ті роки національна політика радянської влади виходила з необхідності залучення націй, народностей, національних меншин до соціалістичного будівництва шляхом сприяння їх національно-культурному розвитку. Важливість привернення поляків на бік радянської влади зумовлювалося їх прикордонним розселенням та статтями Ризького договору, де йшла мова про права національних меншин.

Польське населення було розпорошене по всій Україні, 85% його мешкало на Правобережжі. За переписом 1924 року в Україні проживало 239429 чоловік польського населення, з них 16133 – у Одеській губернії[1] (до складу якої тоді входив Миколаївський округ).

У 20-ті роки в Україні серед польського населення мали місце міграційні процеси, відбувалася репатріація поляків після підписання з Польщею Ризького договору, їх переселення в прикордонні райони із-за меж України.

За даними перепису 1926 року, на Україні проживали 460402 громадян польської національності, що становило 1,6% населення республіки[1] в Миколаївському окрузі нараховувалося близько 2580 поляків, із них майже 1700 мешкало в обласному центрі. Найбільша концентрація поляків відмічена на двох миколаївських промислових підприємствах: склозаводі і суднобудівному ім. А. Марті (на кожному із них працювало близько 350 чоловік).

На селі поляки більш-менш компактно проживали у трьох селищах: Щербани (близько 100 чоловік) Вознесенського району, "Жовтень" (170 чоловік) Очаківського району і Іваницький (130 чоловік) Привільнянського району.[2]

Некомпактне, почасти дисперсне мешкання поляків на території Миколаївщини ускладнювало процес їх національно-культурного відродження. Наприклад, довгий час місцеві органи радянської влади не звертали ніякої уваги щодо задоволення освітянських потреб поляків-селян.

У 20-ті роки на Україні почали створюватися радянські школи, де навчання велося польською мовою. Вони організовувалися на зразок загальноосвітньої радянської школи, але в них викладалася польська, українська та російська мови, історія Польщі (правда, фальсифікована), а навчання велося польською мовою. В 1924/25 навчальному році на Україні працювало 255 польських шкіл, де навчалися 14606 учнів. У 1925/26 навчальному році кількість таких шкіл зросла до 337, кількість учнів у них – до 22500, що становило 31,5% усіх польських дітей у віці від 8 до 14 років.

Польські школи діяли у 18 округах, в тому числі і в Миколаївському окрузі. Тут працювали дві польські школи, в яких навчалось 177 учнів.[3]

За свідченням партійних органів, стан міської польської школи був зовні благополучним: у ній навчалось 78 дітей в основному з пролетарських сімей; зав школою Вендзиковська цілком лояльно відносилася до радянської влади; учні брали участь в усіх революційних святах.[4]

Насправді за цією фальшивою радянською атрибутикою приховувалось щире бажання вчителів, учнів, зав школою будь-що зберегти національні святині польської культури. Так, на стінах школи продовжували висіти портрети Адама Міцкевича, інших польських класиків (їх зняли лише за вимогою інспектора Наросвіти у справах нацменшин).[5]

Зав школою Вендзиковська рішуче заперечувала проти вилучення з польських бібліотек книг національно-патріотичного і релігійного змісту, справедливо мотивуючи це тим, що більшовики хочуть знищити скарби польської культури. Щодо національної політики радянської влади, то вона висловила так: ця політика не що інше як дурниця, бо в літературі на мовах національних меншин маємо московський, а не національний зміст.[6]

Наросвіта і партійні органи оцінили роботу зав школою і учительського колективу польської школи цілком незадовільно. У документі за результатами перевірки цієї школи зазначалося: суспільно-політичне і антирелігійне виховання учнів в польській школі майже відсутнє; зусилля зав школою спрямовувались не в бік советизації і класового виховання, а на догоду батькам і їх "рекційним" настроям. Комунобільшовицьких функціонерів дратувало навіть поважне звернення учнів до своїх учителів: "пані", "проше пані", "пані Анастасія" і т.ін.[6, Арк.15]

Слід зазначити, що при проведенні советизації польського населення, зовсім не враховувалися його національні особливості. Насамперед, йдеться про глибоку релігійність поляків, значний вплив католицької церкви на життя польської родини. Релігійність – це національна ознака поляка,

який нерідко на запитання щодо національності відповідав – “католик”.

Зневага влади до релігійних почуттів поляків, переслідування їх за релігійні переконання мали місце і на Миколаївщині. Так, згадувану вже Вендзиковську звинувачували в тому, що під час похорон однієї вчительки вона разом з частиною учнів під релігійними хоругвами на чолі з ксьондзом “демонстративно” приймала участь в релігійній процесії по всьому місту. Висновок: подавала негативний приклад своїм вихованцям.[6, Арк.16]

На войовничий атеїзм радянської влади учні польської школи відповідали належним чином. Так, під час демонстрації, присвяченої 10-м роковинам так званого “Великого Жовтня”, частина учнів демонстративно кинули червоні прапори і вирушили до костьолу на богослужіння. Незабаром розбіглась і інша частина учнів.

Серед учнів польської школи поширеними були досить раціональні антикомуністичні настрої, і висловлювання думки: “у партію вступають для того, щоб мати хорошу платню”, “комуністам неможливо вірити, бо вони говорять неправду”, “чому більшовицький вождь Ленін сконав і не воскрес, а наш Бог помер і воскрес?” і інші.

Щоб запобігти впливові католицької церкви на учнів, партфункціонери навіть відгородили школу від костьолу парканом. Але учні через пророблений в огорожі отвір – перелаз продовжували утікати зі шкільних занять на богослужіння.[6]

Наведені факти вочевидь свідчили про те, що польбюро Миколаївського міськпарткому і окрінспектура майже витратили ідеологічний контроль над польською школою. Не увінчалась успіхом спроба цих органів створити в школі піонерський загін, хоч щоб якимось контролювати ситуацію. У школі були лише три піонери, з великими труднощами було знайдено комсомольця для направлення на курси піонер працівників в Харків. Коли ж він після закінчення курсів з’явився в Миколаєві, для нього не знайшлося роботи (згодом піонер працівника було перерозподілено в Бердичівський округ).[6]

Ще більше посилились антикомуністичні настрої у поляків після чисток серед польського населення, наклепницької кампанії проти ксьондза в пресі. Один з польських консервативних робітників заявив, що навіть батьківські збори в школі поляки відвідувати не будуть, тому що польбюро направило туди комуністів.[7]

Ще з більшою осторогою відносились влада до відкриття польських шкіл на селі. За роки існування цієї влади до 1926 року ніхто з окружних і районних політико-освітніх працівників не вживав заходів по задоволенню культурно-освітніх потреб польських селищ Іваницький та “Жовтень”. Селяни цих селищ колективно звертались в ЦВК СРСР, а також надсилали делегатів в польбюро Миколаївського окрпарткому з проханням організувати в селищах польські школи та хати-читальні.[8]

В українські школи найближчих сіл батьки своїх дітей майже не посилали. Це пояснювалось віддаленістю цих шкіл, відсутністю взуття у дітей, одягу і найголовніше – бажання батьків навчати і виховувати своїх дітей національною польською мовою.

Молодь цих селищ за відсутністю нової радянської літератури продовжувала читати "старі", "непридатні", вилучені з користування книги Сенкевича, Родзевича та ін. Це дозволяло молодим полякам в якійсь мірі попри настирну советизацію зберігати зв'язок зі своєю літературною спадщиною, посилюючи таким чином свою національну ідентичність.

Нагальною питання про відкриття польської школи постало на нараді поляків-переселенців селища "Жовтень" Очаківського району 26 березня 1926 року. У доповіді Васютинського Ф., зокрема, відмічалось: "У селищі мешкає 40 дітей шкільного віку від 7 до 16 років, а школи немає і діти майже три роки перебувають поза школою". Доповідач вимагав організації польської школи і включення її до мережі шкіл, що утримуються за рахунок держбюджету. Його одностайно підтримали дев'ять чоловік, які взяли участь в обговоренні шкільної проблеми селища.[7, Арк.38]

Очаківський райнарком змушений був зважити на вимоги поляків-переселенців і прийняти 29 березня 1926 року відповідне рішення: "Вважати за необхідне організувати в 1926/27 навчальному році польську школу на хуторі "Жовтень", де мешкає 40 дітей шкільного віку".[7, Арк.15]

У селищі Іваницький Привільнянського району селяни-поляки самотужки у себе на дому навчали своїх дітей польської мови, співали з ними в святкові дні патріотичні та релігійні пісні, а також національні гімни: "Боже, цюс польське", "За димом пожарів", "Ми хочемо бога, свята пані" і ін.[7, Арк.13]

Не чекаючи рішень влади, поляки селища почали діяти. На свої власні скромні кошти (усього 65 крб.) вони купили по суті стіни напівзруйнованого кам'яного будинку під майбутню школу. Правда, щоб добудувати школу, необхідно було ще як мінімум 300 крб., яких селяни уже не могли виділи через власне зубожіння. Але у допомозі фізичною працею при будівництві школи вони не відмовляли.[7, Арк.28]

Крім відкриття польської школи мешканці селища Іваницький вимагали також організації хати-читальні, яка б постійно постачалася польською літературою та пресою (бо до них у більшості надходили газети російською та українською мовами).

У травні 1926 року питання про відкриття польської школи у селищі Іваницький розглядалося на засіданні польбюро Миколаївського окрпарткому і було вирішено позитивно.[7, Арк.38.]

Активно працювала польська школа у селищі Щербани Вознесенського району. Ще в 1924 році місцева учителька-полька Секлюцька Антоніна на договірних началах навчала польських дітей грамоті. Коли ж була організована школа, вона продовжила працювати в ній.[7, Арк.28]

В умовах насильницької советизації Секлюцька, як чимало інших вчителів-поляків, змушена була пристосовуватися до вимог влади, зовні сповідувати радянські традиції. Спочатку про її роботу у райінспектурі складалась добра думка: діти зустрічають приїжджих співом інтернаціоналу, зовні школа облаштована по-радянськи.

Однак незабаром з'ясувалось, що Секлюцька влаштовує в селі бого-

служіння, хрестить новонароджених дітей, нерідко підмінюючи ксьондза.

Подібне "дворушництво" вчительки розлютило владу: її звинувачували в антисоветизмі, релігійному клерикалізмі, шукали будь-який привід для звільнення. Захищаючись, Секлюцька заявила, що її усувають не за відсутністю освітнього цензу, а за релігійні переконання. І як докір більшовицькому режимові вона цілком слушно наголосила: вже пора районним і окружним представникам влади навчитися поважати і цінити не тільки червоних, а й чорних[7, Арк.65] (мала на увазі простих людей). Звільнення національно свідомих польських учителів (яких так бракувало) неминуче призвело до денационалізації поляків, до формування в їх середовищі людності "совкового" типу.

Отже, в 1927 році поляки Миколаївщини мали три сільські школи соціального виховання, в яких навчалося 93 учні, і одну у м. Миколаєві (125 учнів).[7]

Чимало уваги приділяла радянська влада советизації вчителства, серед якого 40% мали тільки початкову освіту. З 1923/24 навчального року почали працювати вищі педкурси ім. Ф.Кона, а в липні 1925 року у Києві – Центральні курси перепідготовки польських сільських вчителів. Діяли Польський інститут соціального виховання та Польський політехнікум, який у 1925/26 навчальному році мав 95 слухачів, а в 1926/27 – 143.[7, Арк.9.] Через цю систему пройшло близько десяти вчителів польських шкіл Миколаївщини.

Важливою частиною культурної радянської політики була ліквідація неписьменності серед польського населення. Хоча відсоток письменних серед поляків був вищим, ніж серед українців, проблема неграмотності все ж існувала. З метою її розв'язання в 1925 році при Миколаївському польському клубі було організовано пункт ліквідації неписьменності (лікнеп), заняття якого відвідували 15 слухачів-поляків. З січня 1926 року почав діяти польський лікнеп в 44 полку Сивашської дивізії, в який записались 28 чоловік. Але заняття відвідувало лише 15 слухачів. Крім того, при польському клубі працювала вечірня школа молоді з підготовки до польських вузів (навчалося 17 чоловік).

Однак з квітня 1926 року польський лікнеп при клубі перестав працювати через припинення його фінансування з боку органів народної освіти. Те ж саме сталося з підготовчими курсами для молоді до вступу у польські вузи.[1]

Зазнавали суттєвих фінансових і матеріальних труднощів польські заклади культури. В 1926 році в Миколаєві діяв польський клуб, який об'єднував близько 65 членів. Драматичні гуртки дорослих і молоді при клубі влаштували 6 спектаклів, поставили 9 п'єс, 7 з яких були революційного і антирелігійного характеру.[7, Арк.24-26]

Надмірна советизація клубної роботи відштовхувала поляків від цього культурного закладу.

В кінці 1927 року робота клубу прийшла в занепадницький стан. Хоча клуб об'єднував 130 членів, внески надходили досить повільно. Було декі-

лька випадків зриву спектаклів і докладів через низьку явку слухачів. Робота драмгуртків через відсутність коштів на оплату художніх керівників практично припинилася.[7, Арк.23.]

При Миколаївському польському клубі працювала бібліотека, з якої було виділено чотири пересувні бібліотеки: дві на село, одна для червоноармійців і одна – на склозавод.[8, Арк.10] Однак з них була вилучена "націонал-шовіністична" і релігійна "шкідлива" література, а нових надходжень майже не було. Тому денаціоналізовані радянські бібліотеки у поляків особливою популярністю не користувалися.

Це в рівній мірі відноситься і до польської преси. Передплата на неї серед поляків була досить мінливою. У Києві польською мовою видавалася щотижнева селянська газета "Серп", виходила газета для молоді "Голос молодези" і ін.

Якщо в листопаді 1925 року поляки передплачували лише 40 примірників газети "Серп", інших взагалі не передплачували, то в червні 1926 р., під адміністративним тиском і шляхом агітації – уже 52 примірники "Серпа" і 29 примірників "Голосу молодези", десятки інших газет.[8, Арк.23] У 1927 році знижується передплата на польські газети, зокрема на суднобудівному заводі ім. Марті, з 40 до 7 примірників.[7, Арк.32] Це можна пояснити рядом обставин: 1) скороченням в червні 1926 року значної кількості робітників, в тому числі і польських; 2) небажанням поляків читати чужі за змістом московсько-радянські газети; 3) послабленою увагою комуністів-поляків до агітаційно-масової роботи серед польського населення в період передплатних кампаній.

У 1927 році соціально-економічне становище поляків Миколаївщини різко погіршилось. Ще в минулому році відбулося скорочення 1400 робітників на суднобудівному заводі ім. А.Марті, в тому числі декілька десятків польських робітників. У 1927 році ліквідовано склозавод, в результаті чого близько 100 поляків виїхало за межі Миколаївщини.[8, Арк.1]

Безробіття, скорочення польського населення в окружному центрі поставили під загрозу існування польської школи. На нараді польбюро Миколаївського окрпарткому від 22 травня 1927 р. було заявлено (Ржепинський), що школа не має перспективи. Пропонувалось здійснити набір у старші 6-7 групи дітей-росіян з російською мовою викладання, а молодші – зберегти як польські. З надією, що через 2-3 роки їх можна буде перевести в старші (6-7) групи з польською мовою викладання.[7, Арк.63] Однак цілком очевидно, що це був маневр до русифікації польської школи.

Ставилося питання про переведення польської школи селища Щербани в українську, зі збереженням в ній польської мови як окремого предмету.[8, Арк.3]

Занепала також робота польського клубу в м. Миколаєві. Були скорочені штати завклубом і зав бібліотекою. Гурткова робота майже припинилася. Всерйоз розглядалося питання про об'єднання польського клубу з одним із російських клубів міста.[7, Арк.19]

Врятував польські школи Миколаївщини від знищення закон 1928 року

“Про нацменшколи”. У постанові ВЦВК УРСР, прийнятої на виконання цього закону, зазначалося: “якщо у класі є 15 дітей однієї національності, то у школі створюється клас, де викладання ведеться на національній мові”. На кінець 20-х років XX ст.. у Миколаївському окрузі існувало чотири польські школи, в яких працювало 15 вчителів-поляків.[7, Арк.2, 19]

Таким чином, радянська влада у 20-х роках XX ст.. дозволяла розвиток польської культури в обмежених рамках і під постійним ідеологічним пресом советизації. Надмірна ідеологізація школи завдавала великої шкоди навчальному процесу, вихолощувала з нього національну сутність польської освіти. Це прискорювало процеси денаціоналізації і асиміляції підростаючого покоління польської національної меншини в умовах поліетнічного середовища. На кінець 20-х років в Миколаївському окрузі було помітним скорочення польського населення через те, що багато польської молоді, зараховуючи себе за національністю до поляків, вважали своєю рідною мовою російську або українську. З цього приводу польбюро Миколаївського окрпарткому зазначило: дві третини поляків асимілювались в поліетнічному середовищі, втративши свою рідну мову.[9]

Значною мірою відштовхувала частину польських дітей від радянської школи горезвісна атеїстична кампанія. Заздалегідь прирікало польських учнів на прогулі й те, що в школах проводили заняття у дні релігійних католицьких свят.

Джерела та література:

1. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр.. XX століття. – К., 1994. – С.9.
2. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), Ф.1.- Оп.1. – Спр.403. – Арк.8; Спр.298. – Арк.30.
4. Єременко Т.І. Вказ. праця. – С.31.
5. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.3.
6. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1.- Спр.532. – Арк.14.
7. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1.-Спр.298. – Арк.34.
8. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1.-Спр.403. – Арк.10.
9. Гриневич О.В. Розвиток національної школи на Миколаївщині в 20-30-ті роки// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 36. статей. Вип..7. – К., 1999. – С.221.

М.М.Шитюк, В.П.Шкварець

Комуністичний терор проти польського населення півдня України в 20-х – 50-х роках XX століття

Україна, а особливо її Південь – це багатоетнічний регіон. Тут проживали і проживають з давніх-давен представники багатьох народів, етнічних груп.

Серед національних меншин, що проживали в Україні, поляки за переписом 1926 року посідали четверте місце – 476,4 тисячі чоловік, у тому числі в Одеській області – 27277[1], у Херсонській – 4700[2], у Миколаївській – 12369 чоловік.[3]

Невдала для Москви радянсько-польська війна 1920 року, польсько-німецьке зближення на початку 30-х років, згорання політики "українізації" та ін. призвели до кардинальних змін у долях польського населення України. Воно, поряд з іншими національними меншинами, потрапило під прес масових репресій. Вивчення документів архівів управлінь Служби безпеки України південних областей, а також спеціальних картотек із фондів обласних науково-редакційних груп "Реабілітовані історією" дає можливість провести дослідження для визначення соціально-демографічних характеристик жертв політичних репресій серед представників польської національної меншини.

Звинувачення, що висувалися проти поляків у 1918-1953 роках, можна розділити на умовні групи: ідеологічну – 37,2%, диверсійну – 28,3, ворожу діяльність в складі організацій – 33,5%.[4]

З 1925 року в районах, де переважало або компактно проживало польське населення, за постановою РНК УСрР від 29 серпня 1924 року почали створювати польські сільські ради. Переважна більшість національних сільських рад і районів виникла в західних областях, на Поділлі. Проте мало місце їх створення і на Півдні України. Так, на території Лепетихівського та Нижньо-Сірогозького районів Херсонської області діяли 3 польські сільради, де проживало 1930 поляків, у селі Кирилівка Снігурівського району Миколаївської області, де проживало 11369 поляків, була також створена своя сільрада[5].

Проте більшість польського населення не мала своїх національних рад.

Створення системи польських сільрад ставило метою якомога швидше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків.

Найважливішим завданням у роботі серед національних меншин вважалося втілення у життя директив комуністичної партії з індустріалізації й масової колективізації, викорінення залишків капіталізму й націоналізму. У культурному будівництві головна увага зверталася на ідеологічний зміст, подальше зміцнення класової свідомості робітників.

Однак ця політика зустріла масове невдоволення робітників, селян, широких верств населення, у тому числі й польського. Архівні документи зберегли колишні секретні дані про масове обурення поляків політикою більшовиків, різноманітних виступів селянства проти колективізації, закриття, руйнування й опоганення костелів.

25 лютого 1929 року політбюро ЦК ВКП(б) надіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, що, мовляв, були "однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму". Незадоволення польського населення, як і взагалі селянства ра-

дянською владою викликало запровадження в державі з кінця 20-х років єдиного сільськогосподарського податку та здійснення насильницької колективізації.

Однак замість того, щоб подолати хлібозаготівельну кризу економічними заходами, радянська влада стала на шлях розбійницького вилучення сільськогосподарської продукції у селян.

Переважно в зв'язку з цими та рядом інших чинників з кінця 20-х років розгорнувся еміграційний рух польського населення України до Польщі. Офіційні радянські джерела, за свідченням Т.Єременка[6], кваліфікували цей рух, як "антирадянський", і здебільшого родинам, які подавали заяви на виїзд, відмовляли. Репресивними органами радянської влади всі потенційні емігранти бралися на особливий облік. Тому потік офіційних заяв з часом зменшився. Зате набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами - як поляків, так і українців.

Політика радянської влади щодо польської національної меншини в Україні у 30-ті роки відрізнялася від такої політики першої половини 20-х років. Але вона була логічним продовженням втіленням в життя за будь-яку ціну комуністичної моделі побудови соціалізму.

Як відомо, на початку 30-х років у республіці тривала колективізація. Вона супроводжувалася широкою комуністичною кампанією, газети вміщували матеріали про успіхи колгоспів, підкреслювали перевагу колективного господарства перед індивідуальним. Проте на шпальти газет не потрапляв матеріал, якою ціною було виконано план здачі хліба державі, і скільки польських родин при цьому було репресовано, вислано.

До сіл суцільної колективізації в 1931 році було віднесено і Кисилівку Снігурівського району на Миколаївщині. Примусова колективізація, що призвела до розпаду селянського суспільства, зрівнявши всіх у злиднях, руйнування господарств, волюнтаристська аграрна політика – це все причини страшного лиха 30-х років: голодомору. Комуністична партія та створена нею радянська влада стали на шлях геноциду проти власного народу.

Польське населення України, більша частина якого проживала на селі, сповна пізнало трагедію голоду, нарівні з українцями та іншими. Національна політика радянської влади відносно польської меншини на селі, зрештою, цілком і повністю та остаточно провалилася. Поляки-селяни не підтримали проведення силовими методами колективізації, і боролися проти неї усіма доступними методами. Не сприяла проведенню колективізації створена за вказівкою зверху і система польських сілрад. Не в змозі замінити притаманну полякам-селянам тягу до землі та приватної власності на комуністичної догмати суспільної власності, радянська влада почала з середини 30-х років ліквідовувати польські сільські ради в Україні. Причому, насамперед проводилася політика знищення польських національно-територіальних одиниць.

Масові "чистки" та репресування польського населення особливо широкого розмаху набували з 1933 року. ЦК КП(б)У на пленумі у листопаді 1933 року розглянув питання про проведення та нові завдання національ-

ної політики в Україні. У резолюції на доповідь С.В.Косіора з цього питання підкреслювалося, що польські національні сільради, колгоспи, школи, інститути "засмічені польськими фашистськими елементами", тому потрібно "провести заходи до чистки цих організацій від ворожих елементів".[7]

У 1933-1935 рр. в Україні за допомогою партійних організацій НКВС фабрикувало та успішно "розкривало" численні справи "контрреволюційних шпигунських організацій". У 1934 році до відповідальності був притягнутий працівник Миколаївського суднобудівного заводу ім. Марті С.Стражинський, як член Польської організації військової (ПОВ). Він нібито завдавав шкоди радянській владі та працював на користь "Великої Польщі". Більше того, "виявилось", що він зривав оборонні замовлення, був зв'язаний із членами ЦК НМ ВУЦВК В.Скарбеком, Теодором, Вишневським. Незабаром він був звільнений з роботи, а пізніше репресований[8].

Перші тривожні симптоми, що засвідчили початок нового етапу в обмеженні прав і свобод національних меншин, спостерігалися в 1934- 1935 роках, коли політбюро КП(б)У, керуючись загальнополітичною лінією, прийняло ряд рішень, спрямованих на ліквідацію важливих здобутків, досягнутих у період реалізації політики коренізації.

У першу чергу згадані обмеження стосувалися польської національної меншини, яка була однією з найбільш численних в Україні, і особливо на Поділлі. 20 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП (б)У ухвалило постанову "Про польські сільради", в якій говорилося: "в зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад - запропонувати Київському і Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так і нині існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів.

Замінити керівний склад в польських сільрадах радянськими людьми, а в колишніх польських сільрадах, і в тих, що будуть реорганізовані, висунути на керівну роботу українців"[9].

На початку грудня 1934 року у наркома внутрішніх справ В. Балицького відбулася нарада з приводу "оздоровлення" прикордонної смуги. За кілька місяців до наради, 15 березня, НКВС УСРР здійснив операцію до вилучення 1079 чоловік із 140 районів Київської, Вінницької, Одеської областей і Молдавської АСРР. Заарештовані тоді рекрутувалися за політичними та соціальними ознаками.[10]

У документах тогочасних чекістів є вичерпні дані про технічний бік депортації поляків. Вона здійснювалася порівняно в досить "м'якій формі". На відміну від розкуркулень 1929-1931 років, населення сповіщалося про це за 10 днів до вантаження в ешелони. У кожному ешелоні передбачалися вагони для худоби і вантажу, а також вагон для команди, вагон-ізолятор, вагон-кухня. Ті, хто працював у колгоспах, одержали за трудові гроші продукти.

Депортація поляків 1935 р. здійснювалася у межах України. Покидаючи свої будинки, переселенці одержували в східних та південних областях республіки садиби колгоспників, які померли від голоду 1932-1933 рр[11].

Після 1936 року депортації поляків припинилися, але всілякі репресії проти них тривали й надалі. Підозра в шпигунстві була для репресування достатньою причиною — іншої й не шукали. А чекісти взагалі мало не в кожному представникові нацменшини бачили потенційного шпигуна.

У 30-х роках репресії за ознакою національності стали менш поширеними, ніж репресії за соціальним походженням. Запровадження з 1933 року внутрішніх паспортів для несільського населення із знаменитою "п'ятою графою", яка вказувала національність, допомагало сталінській тоталітарній машині здійснювати репресивно-каральну національну політику. На завершальному етапі Другої світової війни Сталін, як відомо, взагалі, різко збільшив масштаби депортацій за ознакою національності як всередині країни, так і на контрольованій території за межами СРСР.

Небезпечною ставала сама належність до польської національності. Чимало людей її приховували. Так, наприклад, 16 грудня 1935 року секретаріат ЦК КП(б)У на прохання Одеського обкому партії звільнив з посади директора Каїрської МТС Реніча, виключеного з партії за невірні відомості про національність — виявився поляком, до того ж політемігрантом, який ще й дозволяв собі критично ставитися до офіційних повідомлень щодо обставин смерті С.М.Кірова.[12]

У 20-х роках в Україні почали створюватися радянські державні школи, де навчання велося польською мовою. Таких шкіл у 1924-1925 навчальному році в Україні було 255, де навчалося 14606 учнів. У тому числі в Херсонській окрузі працювали 4 школи, де вчилися 223 учні, Миколаївській — 2 і 177, Одеській — 3 і 495 учнів[13].

Згодом докорінна реорганізація торкнулася і польських національних шкіл. Так, 20 грудня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У схвалило постанову, якою констатувалася наявність у республіці "штучно створених польськими націоналістами національних шкіл".

Окреме доручення отримали М.М.Попов та В.А.Балицький, яких зобов'язували "замінити всіх учителів-націоналістів в польських школах і польських комплексах українських шкіл радянськими вчителями"[9, Арк.278-278-зв].

Вплив "класово-ворожих віянь" виявила республіканська адміністрація й у деяких польських школах. Так, з'ясувалося, що під час перевірки одеські школярі запитували: "Чому нас не пускають до Польщі? Ми хочемо туди, там де наша влада". Старшокласники подекуди навіть нищили чи псували портрети Сталіна та інших "вождів" і "вождиків", а на уроках просто заявляли, що "наші досягнення — це облуда, що радянська влада грабує село" та ін. Так і настрої і, як наслідок, відповідні висловлювання, що відображали реальний стан у суспільстві, набули поширення не лише серед учнів польських навчальних закладів[14].

За усім цим послідували конкретні заходи. У Одесі протягом 1932-1933 років були ліквідовані польський технікум механізації сільського господарства, польська вечірня робітничка школа, занепала робота національних громадських організацій на підприємствах, розвалилася, зокрема, діяльність польського клубу[15].

льність польського клубу[15].

Після розв'язання в СРСР в 30-ті роки антипольської пропагандистської кампанії, офіційних заяв про небезпеку з боку "польських фашистів", закривалися за постановами партійного керівництва польські школи, вищі і середні навчальні заклади, наукові та культурні установи. Протягом 1934-1938 років було прийнято ряд постанов[16], що поставили крапки в існуванні польських навчальних закладів в Україні. У них переходили на навчання спочатку на українську, а пізніше – російську мову.

Пошуки польських "фашистів", як і загалом репресивні акції щодо "ворогів народу", були зумовлені й тісно пов'язані з тоталітарно-адміністративними методами здійснення внутрішньої політики – мілітаризації економіки, колективізації села, боротьби з релігією тощо.

Заяви про небезпеку з боку польських та інших "фашистів" поєднувалися із закликами до масових "чисток" установ, що здійснювали роботу серед національних меншин.

Репресивні акції щодо національних меншин супроводжувалися інтенсивною, галасливою тріскотною, пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, "пропагандисти" з НКВС із маніакальною наполегливістю намагалися формувати "образ ворога". "Логічним" наслідком такої соціально-психологічної установки щодо поляків та німців стали і певні конкретні "заходи", діапазон яких був величезний: від арештів та депортацій з місць компактного проживання до "чисток" національних установ, або просто звільнення з роботи представників певних національних груп.

У 1935 році під час "перевірки партійних документів" усі громадяни польської та німецької національностей були звільнені з роботи у великих оборонних підприємствах України. Причому, це стосувалося всіх – від управлінського апарату до прибиральниць, комуністів і безпартійних. Фабрикувалися й численні справи "шпигунських" організацій, що складалися з поляків та інших "контрреволюціонерів".

У доповіді народного комісара внутрішніх справ республіки В.А.Балицького у вересні 1935 року "Про виявлення в Україні розгалуженої мережі "Польської організації військової" і зв'язок цієї організації з окремими особами з польської секції Комінтерну"[17] викладалася прямо-таки програма карально-репресивних заходів і дій.

У квітні 1934 року ДПУ УСРР "була викрита і ліквідована розгалужена контрреволюційна організація під назвою "Польська організація військова", що проводила шпигунську, диверсійно-повстанську і шкідницьку роботу, а також готувала інтервенцію польських військ для відторгнення України від Радянського Союзу та її входження до складу буржуазної федерації під протекторатом Польщі"[18]. Ось так, не мало – не багато.

За схемою органів ДПУ, "Польська організація військова" мала, мав, струнку і розгалужену організаційну структуру. Всесоюзний центр ПОВ, що знаходився спочатку нібито в Києві, потім у Мінську і, нарешті, в Москві, на думку слідчих, очолював колишній генеральний секретар Комуністичної партії Польщі, кандидат в члени президії Комінтерну, завідувач

польським сектором Інституту Маркса-Енгельса-Леніна Ю.В.Сохацький-Братківський[18, Арк.24-25].

У Києві керівну роль організації ПОВ було відведено колишньому члену ППС, члену КП(б)У з 1919 року Б.В.Скарбеку[18, Арк.27].

Радянсько-партійна пропагандистська машина формувала "образ ворога", звинувачувала польське населення України у "шпигунстві", "шкідництві". "Взірцем теоретичної думки" у цьому плані стала теза про "шкідництво різних націй", проголошена О.Шліхтером у 1937 році на XIII з'їзді КП(б)У. У першу чергу до шкідницьких націй були віднесені німці і поляки. Від боротьби з окремими ворогами соціалізму радянська влада і комуністична партія перейшли до боротьби з цілими націями, народами.

Спочатку, як уже видно, йшла ліквідація польських сільських рад, польського національного району, закриття польських шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, знищення польських наукових та культурних установ, боротьба з "польськими фашистами" та ворогами, репресії проти кращих представників польського населення, а потім уже взагалі депортація з України польського населення.

Варто взагалі підкреслити, що поляки були першими з національних меншин, які зазнали жорстоких переслідувань.

Досить образно назвав М.Іванов польське населення Радянського Союзу "першим покаранням народом"[22].

Як видно із звинувачувальних вироків, український центр ПВО керував цілим рядом обласних організацій. Активізуючи роботу в даному напрямку, місцеві органи НКВС доповідали керівництву республіки про викриття та ліквідацію в регіонах розгалуженої системи "ПОВ".

11 серпня 1937 року НКВС СРСР видав наказ №00485, у якому ставилося завдання "розгромлення антирадянської роботи польської розвідки і диверсійно-повстанської низівки "ПОВ – польської організації військової". Наказ супроводжувався листом М.Єжова, в якому "викривалися" нечувані злочини "фашистсько-повстанської і терористичної діяльності польської розвідки в СРСР".

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 року) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій ПОВ. Арешту підлягали: а) виявлені в процесі слідства й до цього часу нерозшукані найактивніші члени ПОВ, за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінені з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів"[22, Спр.3291-с].

Як проходили антипольські операції, видно з доповідної НКВС України, надісланої до народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У ній зазначалося, що вже на 1 листопада 1937 року по польській лінії заарештовано 19030 громадян. З цієї кількості завершено справи на 7069 чол., з них

засуджено до розстрілу – 4885[22, Спр.3841-с]

Операція щодо поляків тривала і наступного року під приводом боротьби з польською контрреволюцією в Україні. Всього було засуджено близько 50 тисяч громадян польської національності.

У контрреволюційну польську націоналістичну організацію, “викриту” в 1937 році в Миколаєві, входили росіяни І.В.Іванов і Н.П.Цветаєв, німець Г.А.Окс, поляки В.І.Ляхович, Д.І.Злочевський, українець Т.І.Вдовиченко, молдованин В.Г.Матвеев. Всіх їх тогочасна система звинуватила в шпигунській діяльності, проведенні контрреволюційної агітації та приналежності до ПОВ і засудила до розстрілу[22, Спр.4291-с].

Ще одну шпигунську організацію ПОВ, що складалася з 9 депортованих поляків, викрили знову миколаївські чекісти. Усіх їх – Й.У.Квятковського, І.Ф.Колбу, С.І.Васютинського, Й.Ф.Єзерського, У.Ф.Станіславського, І.А.Загребського, І.І.Мироновського, Й.С.Сорочинського тогочасна карикатурна феміда засудила до розстрілу[22, Спр.1772-с]. Всього в Миколаєві було виявлено 8 військових польських організацій, усі учасники їх були засуджені до розстрілу.

На території теперішнього Кривоозерського району на Миколаївщині була викрита націоналістична шпигунська організація, яку створив ксьондз І.І.Лаврецький. Організація займалася підривною і шкідницькою діяльністю в колгоспах і закладах медицини, провадила збір грошей на утримання косятолу і його працівників. Усі 14 учасників організації за вироком трійки НКВС по Одеській області були розстріляні[22, Спр.10330-с].

Ворожу польську організацію, що існувала в селі Щербані Вознесенського району на Миколаївщині в кількості 37 чоловік чекісти звинуватили в спробі розвалити колгосп, у намаганні на випадок війни з Польщею підняти на селі повстання[23].

Майстра залізничної станції Голта в Первомайську, поляка Ю.І.Сливу, розстріляли за те, що він серед працівників депо ніби провадив антирадянську агітацію і вихваляв умови життя в капіталістичній Польщі, зводив наклеп на Радянський Союз[24].

Новим, типовим прикладом може бути і справа скотаря з села Іванівки Арбузинського району Миколаївської області Ф.Т.Анасевича, заарештованого органами НКВС у 1937 році за систематичну контрреволюційну, націоналістичну агітацію і намагання перейти нелегально кордон з Польщею[25]. З матеріалів звинувачувального висновку видно, що слідчим у винуватості Ф.Т.Анасевича ставилося листування з польським консулом, передача в листах за кордон рідних даних шпигунсько-контрреволюційного характеру про СРСР.

Незважаючи на те, що винним у пред’явленому звинуваченні Анасевич Ф.Т. себе не визнав, трійка УНКВС по Одеській області засудила його за статтями 54-6, 54-10 КК УСРР до розстрілу.

Або ще такий приклад. Відомого в Херсоні журналіста-фотокореспондента Олександра Петражицького органи НКВС “зробили” запеклим агентом панської Польщі, розвідником, прихвоснем пана Підлуського. Тому й не

дивно, що за рішенням трійки він був розстріляний. Лише в 1966 році покійному Олександру Петражицькому "повернули" чесне ім'я[26].

У справі ПОВ проходили не лише поляки, а й громадяни інших національностей – українці, німці, литовці та ін. Всього протягом 1937-1938 років в Україні органами НКВС "по польській лінії" було заарештовано 56516 осіб, з них 4467 – поляків[27].

Водночас здійснювалися й такі підступні звинувачення, що, мовляв, членами ПОВ проводилася широка полонізація українського населення, штучно збільшувалася кількість поляків в УСРР. Члени цієї організації пролізли, мовляв, до лав комуністичної партії й поступово захоплювали вирішальні ділянки польської партійної та радянської роботи.

До того ж члени організації вели активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу для повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу, і захоплення її польським імперіалізмом.

Аналіз звинувачувальних висновків у справах "Польської організації військової", що лягли в основу доповіді в ЦК КП(б)У В.А.Балицького, дозволяє зрозуміти тактичні і стратегічні цілі їх безпосередніх організаторів.

По-перше, йшлося про відверту компрометацію діячів Польської комуністичної партії, комуністичної партії Західної України, які в документах ВКП(б) і виконкому Комінтерну характеризуватися не інакше, як "агенти буржуазних розвідок". По-друге, акцент на активізації націоналістичних сил дозволяв швидше долати наслідки політики коренізації, яка на практиці виявилася нічим іншим, як вдалим тактичним та ідеологічним маневром вищого політичного керівництва. І не більше.

Таким чином, незважаючи на те, що масові репресії проти "Польської організації військової" здійснювалися практично з початку 20-х років, однак найбільш трагічні події, пов'язані взагалі з репресіями серед польського населення, розгорнулися в зв'язку з суворо таємним наказом № 00485 від 11 серпня 1937 р. народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова. Тепер ніхто і ніщо не було на заваді масовому комуністичному терору проти поляків, інших народів, що планомірно і цілеспрямовано здійснювався не лише Сталінім та його оточенням, але й багатьма й багатьма "вірними лєнінцями", радянськими активістами.

Джерале та література:

1. ДАРФ.-Ф.33.-Оп.6.-Спр.153.-Арк.70-71.
2. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.-Ф.7.-Оп.1.-спр.36.-Арк.3.
3. ЦДВО України.-Ф.13.-Оп.1.-Спр.219.-Арк.2.
4. Власні підрахунки авторів у Миколаївській і Херсонській областях, дані Одеського мартиролога.
5. ЦДВО України.-Ф.413.-Оп.1.-Спр.318.-Арк.13, 52.
6. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.-К.: 1994.-С.28.

7. ЦДАВО України.-Ф.1.-Оп.1.-Спр.422.-Арк.59.
8. Архів УСБУ в Миколаївській області.-Ф.ПС.-Спр.2232-с.
9. ЦДАВО України.-Ф.1.-Оп.16.-Спр.12.-Арк.208-208-зв.
10. ДА СБУ.-Спр.10133.
11. Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937) // Проблеми історії України.-Збірник наукових праць.-К.: 1998.-Арк.205.
12. ЦДАВО України.-Ф.1.-Оп.1.-Спр.412.-Арк.191-192.
13. ЦДАВО України.-Ф.413.-Оп.1.-Спр.217.-Арк.97.
14. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ.-1995.-№1-2.-С.116-117.
15. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.7.-Спр.328.-Арк.47-51.
16. Постанова пленуму ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. "Про кадри шкіл нацменшостей"; постанови ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. "Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах в Україні".
17. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.16.-Спр.12.-Арк.275.
18. ДА СБУ.-Спр.959.-Арк.1.
19. Сременко Т.І. Названа праця.-С.66.
20. З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ.-1995.-№1/2.-С.146.
21. Літературна Україна.-1993.-29 липня.
22. Архів УСБУ в Миколаївській області.-Спр.2350-с.
23. Архів УСБУ у Херсонській області.-Ф.ПС.-Спр.265426.

Р.Кабачій

Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р.

У відповідність із договором між Польським комітетом національного визволення (PKWN) та урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки від 9 вересня 1944 р. про "Переселення української людності з території Польщі до УРСР й польських громадян з території УРСР до Польщі" у 1945 р. на територію Херсонської області почали прибувати сотні сімей польських українців. Переселяли їх із автохтонних земель Холмщини, Підляшшя, Лемківщини. Основна маса населення приїздила з Холмщини (Люблінське воєводство) [3; Арк. 2, 3].

У зв'язку з цим виникло чимало проблем, пов'язаних із матеріальним становищем цих людей, їх пристосуванням до нових суспільно-політичних обставин, сприйняттям їх місцевим населенням.

Чи не найбільшим із даного кола питань було намагання ввести щиросердих господарників, селян-індивідуалістів до системи колгоспної праці. Вони ніяк не могли зрозуміти, що уся земля, яку має колгоспник у своєму розпорядженні – це виділена колгоспом присадибна ділянка, - при умові членства селянина у колгоспі. Показовою з цього приводу є інформація з Нововоронцовського р-ну, де із 413 прибулих сімей в колгоспи записалося на 5 липня 1945 р. 322 сім'ї, і 322 ж наділено ділянками [3; Арк.

63]. Наскільки можемо судити, ця умова не була обов'язковою (так, в Херсонському р-ні геть усі з 101 сім'ї були наділені ділянками, в колгоспах же перебувало 48 сімей [3; Арк. 59]), однак це було найкращим засобом на місцях, силою особистої влади голови колгоспу чи сільради примусити саможиттєвих до цього часу господарів ставати до суспільної праці. Часто селяни протистояли таким прагненням представників влади. Приміром, в колгоспі "Шлях світової революції" Сиваського (сучасна територія Новотроїцького) р-ну на вимогу голови подати заяви на вступ до колективу, інакше не буде ні хати, ні городу, - селянин Пашук відповів тим же, - поки не буде хати і городу, заяви до колгоспу він не подасть [2; Арк. 25]. Влада часто йшла на обманні шляхи залучення нових колгоспників (інформація, скажімо, з Цюрупинського р-ну, с. В. Копані [2; Арк. 28]), позаяк існування окремих господарств у радянській системі сільського господарства було нонсенсом, і, рано чи пізно, усіх переселенців необхідно було включити в цю систему. Але зразу та безперешкодно змінити індивідуальну сутність селянства було неможливо.

Селяни хоч і знали, у яку країну приїхали, сподівалися на певні обмеження своєї свободи та економічної діяльності, але все ж гадали, що ряд поступок влада щодо них проявить. Наприклад, Михайло Мірценюк, що оселився у Високопіллі, був настроєний "працювати, як скажуть", однак при цьому мав надію на виділення йому "хоч би п'яти гектарів землі" (у Польщі він мав 1,5 га лісу, 3 будинки, 6 коней та 10 га землі) [2; Арк. 15-16]. Згадаємо при цьому, що максимальний розмір земельної ділянки (лише при садибі) становив 0,5 гектара. Поки владні органи не бралися серйозно щодо колективізації переселенців, такі виступи - побажання ще були можливими. У Генічеському р-ні вони переросли навіть на офіційні вимоги про "виділення кожному певної кількості гектарів землі, або щоби був даний дозвіл на виїзд у західні області для того, що там отримати наділ землі та вести своє індивідуальне господарство." Західні області України - Галичина, Волинь так приваблювали польських українців, чейже там не так відчутною була колгоспізація; разом з тим владою виділялися кошти не як "кредити під будівництво" [2; Арк.28], а як компенсація за втрачене в Польщі майно [1; Арк.17]. Багато переселенців продавали за безцінь своє майно, худобу, докупляли коней і тікали на Захід [2; Арк.9,17,27,35].

Великою мірою сприяло цьому те, що, проживаючи серед колгоспників, селяни чітко відзначали усі вади колгоспного ладу. Скажімо, за висловом Литона Міцейчука, переселеного до с. Архангельського (тепер - Високопільського р-ну), колгоспники працюють недружно, пропадає зерно, трапляються випадки крадіжок [2; Арк.17]. Один із переселених у Нововоронцовку, маючи 40 вуликів, спершу хотів стати колгоспним пасічником, але, бачучи "неефективне керівництво сільрадою", пішов на роботу до млина. Ті ж селяни, які вступили до колективу, швидко пристосувалися і використовували свою заяву як ширму, заслінку від нападок, і самі на роботу ходили зрідка, а іноді і геть її покидали [2; Арк.3]. Деякі використовували своїх коней, здавши їх до колгоспу як певного роду заставу за те, щоб до колгоспу

не ходити [2; Арк.30]. Не влаштовувала селян і система розрахунків влади з ними – через трудодні: “Нам потрібні гроші, а за “паличку” ми працювати не будемо” [2; Арк.3]. Коли ж дізнавалися, скільки насправді вартий цей трудодень (аванс становив 100 грамів пшениці за день [2; Арк.17,21]), то можна було почути й істеричні вигуки, що всі вони повмирають з голоду [2; Арк.46], або загальні клятви всіх без виключень виїхати у Західну Україну [2; Арк.21]. До того ж, зароблене просто так без попередньої заяви навіть не було змоги одержати: можна було почути відмову (Білозерський р-н) [2; Арк.46]. Не дивним тому буде висновок інспектора по переселенцях

А.Н.Манзело, що останні на роботу в колгосп “коли хочуть – ідуть, а коли – повзуть, заявляючи: “Коли схочемо, тоді і вийдемо” [2; Арк.3]. У цих словах – самовпевненість людей, свідомість яких ще не була позначена репресіями тоталітарного режиму, які ще відчували у собі сили протистояти владі й вимагати кращого для себе буття.

Близькою і взаємопов’язаною з темою організації праці була проблема матеріального влаштування селянства. У Генічеському р-н селяни так і заявляли: “Ми ще поки влаштуємося, а потім уже будемо думати про колгоспи” [2; Арк.33]. У даній проблемі слід виділити два аспекти: загальна незадоволеність кліматом регіону та більш вузький – відсутність нормального житла.

Херсонська область України, на відміну від польських регіонів, - абсолютно степовий край, безліснений та жаркий. Влітку дощу може не бути до двох місяців. Не важко уявити колорит картини у стилі соцреалізму: вдень учорашній скотар з гір у бойківському одязі з грубого лляного полотна під спекотним південним сонцем збирає бавовну, а вночі, накритий вишиваним лейбиком, спить просто неба, бо зі своєї хати його вигнали в ім’я дружби народів... [5; С.35]. Все це викликало бурю негативних емоцій у щойно прибуваючих переселенців. Деякі з них по 2-3 тижні просиджували на станціях, вимагаючи знайти їм для поселення інший регіон, більш звичний їх побуту і схожий до лісової зони помірного клімату [2; Арк.11]. Особливих розмірів обурення досягло у приміських (біля Херсона) піщаних районах, де до особливостей клімату додавалися ще й традиції інтенсивного землеробства, орієнтованого на вирощування овочів, фруктів та винограду [2; Арк.28]. Селянами Цюрупинського р-ну було організовано пасивний спротив: вимагаючи відселення “з пісків”, вони відмовлялися від городів та від будівництва будинків [2; Арк.28]. У Генічеському та Сиваському р-нах за метод було взято колективне написання скарг та прохань до органів влади, в тому числі і до “Батька –визволителя” Микити Хрущова, який того часу очолював компартію України [1; Арк. 24]. Зі стилю прохань, - “покірно просимо”, “з покірністю” [1; Арк. 7, 24], - відчувається дух буржуазної країни, де з допомогою подібних словосполучень можна було чогось досягти. Тут же, не зважаючи на всі жалісливі скарги про погані кліматичні умови, відсутність доброї питної води, низькі врожаї картоплі [2; Арк. 32,35] або “клімат Сиваського соляного озера”, “що сильно впливає на здоров’я наших громадян” [1; Арк. 7,28], дозвіл на переїзд був можливим лише в межах сусід-

ніх Херсонської та Миколаївської областей [1; Арк. 8]. Часто такій обмеженості сприяла боязнь самоуправління, - коли із місць ішов запит на дозвіл у центральної влади, а Києву необхідне було підтвердження згоди місцевого керівництва, - прохання громадян при цьому залишались нереалізованими [1; Арк. 72-73]. Як висновок – неможливість поміняти місце проживання офіційними шляхами. Доведеним до відома селянам не залишалося нічого, як виконувати їх погрози чейже “візьмуть торби й підуть самі, куди очі поведуть” [2; Арк. 31].

Посиливала і без того складну ситуацію з новим місцем проживання житлова неуснащеність. Випадки, коли переселенці проживали у своїй добрій хаті без господарів, були рідкістю. Лише у деяких районах склалась ситуація, що вільних помешкань було немало. Так, постановою облвиконкому від 21 серпня 1945 р. під заселення переїзжими з Польщі відводилися “усі будинки колишніх німецьких колоній [2; Арк. 8], які переважно знаходилися у Високопільському р-ні. У с. Калінінському (кол. Калініндорфі) вивільнилося багато будинків у зв'язку з масовим знищенням єврейського населення у роки війни [2; Арк. 21]. У решті районів області ситуація із розміщенням новоприбулих була гіршою. Прямо констатувалося, що, скажімо, Велико-Олександрівський р-н “вкрай перенасичений переселенцями” [2; Арк. 47]. Це було пов'язано із проляганням на території району залізниці, якою й прибували українці з Польщі. Додавало труднощів прагнення жити в одному селі [2; Арк. 15], часто за принципом земляцтва [2; Арк. 69] і навіть створювати колгоспи начисто зі своїх людей [2; Арк. 15, 60]. До того ж, не всі голови сільрад, колгоспів занадто прагнули збагатити людський потенціал своїх колективів. Лише деякі з них, як от голова Нововоронцовської сільради розуміли, що, “коли б усі були направлені на колгоспи, то колгоспи приміли б” [2; Арк. 3]. Малось на увазі те, що переселенці часто ідуть на виробництво у промисловість, тікаючи від колгоспів. Цілком протилежної думки дотримувались інші голови, приміром тов. Зіркач із Петровської сільради Високопільського р-н, котрий, приїхавши на станцію, відмовився брати до себе переселенців без коней: “безлошадные переселенцы в колхоз мне не нужны” (з рос.: переселенці без коней у колгоспі мені не потрібні), і поїхав, не взявши жодної сім'ї з тих, що вже три тижні чекали на станції без даху над головою [2; Арк. 14].

Загалом впливало становище, коли в одних селах нових людей вже ніде було розселити, а в інших про їх існування і не здогадувалися. При перевірці умов проживання було зафіксовано багато фактів, що говорили не на користь міфам про радянський рай на Україні. Так, наприклад, у с. Дудчани, в якому були “всі будівлі зруйновані”, дві сім'ї (13 чоловік) переселенців знаходились в одній сирій та мокрій кімнаті [2; Арк. 2], в Іванівській сільраді одна з сімей перебувала на підлозі холодної та вогкої квартири, де майже всі перехворіли [2; Арк. 1]. При таких умовах виникало природне бажання розселити приїжджих у більш пристойних приміщеннях, найчастіше – у хатах із місцевими селянами, господарями цих хат, матеріальне становище яких після війни і без того було жалюгідним. У документах, пев-

на річ, не завжди знаходиться місце для змалювання доброзичливих стосунків між людьми, в даному випадку між таврійськими і холмськими селянами. Але наявність протилежних фактів свідчить про нерідку відсутність моральних норм по відношенню до переселених. "Сварки і неприємності через умовини життя" [2; Арк. 1], - то найлегше, що могло відбуватися. Були випадки вимог високої оплати за житло, до 100 карбованців на місяць, або ж молоком; іноді антагонізми досягали того рівня, коли колгоспники зі своїх хат просто викидали підселених до них польських українців [2; Арк. 5].

Прикладів широкого альтруїзму не могли подати й представники сільської владної верхівки, скоріше навпаки – не сприяли порозумінню жителів тепер одного села. Голова сільради міг байдуже спостерігати, як бідує сім'я у відведеній їй халупі і ніяк не реагувати на скарги [2; Арк. 11], міг забрати єдині документи переселенців – евакуаційні листи, залишивши їх фактично безправними у чужій країні [2; Арк. 1]. Причин такого відношення можемо віднайти декілька. Перша і одна з найголовніших – донедавна відмінність у соціально – економічному статусі.

Колгоспники, які доживали вже друге десятиліття після скасування приватної власності на землю, працювали усупільнено, - тож уявляли собі прибулих якщо не куркулями, то звичайно що досить заможними. Така обставина у повоєнній лихолітній ситуації могла тільки дратувати. Можливі й уточнення: в Нововоронцовському р-ні голова сільради дозволяв собі такі вислови щодо переселеного: "Ти, мабуть, поміщик, ти, мабуть, куркуль, ти, глитай [в оригіналі російською – "барышник"] справжній" [2; Арк. 1], або в Білозерському р-ні голова колгоспу, натякаючи на те, що в Україну поки людей не завозили, а тільки вивозили з неї, заявив: "Коли в нас розкуркулювали, то в Сибір відправляли", підкресливши позиції, на яких ґрунтується тут ставлення до прибулих [2; Арк. 41].

Другий комплекс причин – етнографічні, духовні та суспільно – історичні відмінності. Ні для кого не є секретом, що факт існування українців як народу постійно заперечували у тих державах, до складу яких вони входили. Часто й густо самі українці, особливо селяни і самі не знали, до кого відносити себе і до кого відносити жителів Таврії, Кубані, Буковини. Тож і виходило, що ми тут "люд православний" (свідчення такого формулювання зустрічаються у втворах Остапа Вишні, Григорія Косинки та ін.), що тут, посеред нашого села і є Україна, а чи є ще деь Україна і такий же православний люд, то вже не наш клопіт. Так було на Херсонщині до переселення польських українців. До того часу в степовий край уже поступово переселилось кілька десятків тисяч селян різних націй – росіян – старовірів, нівців – менонітів, молдаван, поляків, чехів, євреїв, що селилися окремими від українців селами. Тепер же, в 1945 р., з'являються цілком інші люди, але теж – українці. Українці, привезені з Польщі.

Проблема самоідентифікації: хто ми є, хто є вони, - це питання було в колі обговорень у херсонських селах в 1945 р. Місцеві жителі називали прибулих поляками, на що чули відповідну реакцію: "Які ми поляки, дітей також звуть поляками, - це ображає..." [2; Арк. 37]. "Ображає" – це при ро-

зумінні того, що жити доведеться тут, серед південних українців. Коли ж випадково прочитали в газеті, що польських євреїв переселяють у Варшаву, прокидалось чуття ностальгії за батьківщиною: "Ми чиста польська душа, у нас і діди, і батьки поляки, і ми поляки, і ми поїдемо на Західну [Україну] [2; Арк. 46]. Досить схожу суперечливу ситуацію змальовує Наталія Таль у своєму романі, коли жінка, не бажаючи виїздити з Лемківщини до УРСР, боронилась такими словами: "Я русинка, а чейже полька... лемкиня, справді, але й полька..." [7]. Усе вищеокреслене згадане не для того, аби ще раз посперечатися, до якого народу належать русини, а задля ілюстрування того, як відсутність національного самовизначення вадить національній консолідації.

Несприйняття прибулих як "своїх" породило низку дальших протидій з боку тавричан: в радгоспі "Велетень" над Дніпром директор заборонив святкувати релігійні свята, оточуючі насміхалися з них [2; Арк. 40]. Із Дудчан приїзджі мусили ходити за 10 км до церкви, аби нормально справляти свої релігійні потреби (місцевий священник ніяк не міг второпати, чому раптом до його церкви ходить стільки людей, як і до 1917 року) [5; С. 35]. У Цюрупинському р-ні траплялись випадки навмисного обважування при покупці прибулими різних товарів [2; Арк. 28].

Не додав привабливості і той факт, що у регіоні відселення точилася на той час боротьба із підпіллям ОУН–УПА, поданим як крайній бандитизм, заснований на націоналізмі. Як у польській, так і радянській пропаганді згадані слова набули різко негативного значення, забарвлення. Тому не дивно було, зважаючи на відсутність більш – менш об'єктивної інформації про тамтешні події, а також ґрунтового історичного знання про причини конфлікту, почути від голів колгоспів, сілрад, від бригадирів характеристики приїзджих як "фашистів", "бандитів" [2; Арк. 17], "польських бандитів" [2; Арк. 41]; або закиди про те, що вони "недостойні ходити по нашій землі" [2; Арк. 41], або, що їм "у нас роботи нема" [2; Арк. 46], або претензії щодо того, скільки вони зробили для радянської влади, бо ж – "Советская власть – мы! Мы победили!!!" [2; Арк. 49]. Переселенці боронили свою честь та гідність відповідаючи, що там вони рятували партизан, і багато йшло з них в Червону армію [2; Арк. 21], що вони "втікли від бандитів, а нас тут вважають за недобрих людей" [2; Арк. 21]. Нерідко єдиним контраргументом виступав уже такий: "Стріляйте у нас! Нам усе одно! Нас убивали там, а ви тут!" Або ж як вихід – утеча: "Ми звідси виїдемо, хай нас арештують у дорозі, ми і так вже тут арештовані, над нами знущаються..." [2; Арк. 45]. І тікали. А голова колгоспу їм у слід: "Ну і чорт з ними, я їх тримати не буду..." [2; Арк. 26].

Чи ж усе було таким безнадійним? Навряд чи так. Проблеми, що виникали, були результатом конкретно – історичних та ідеологічних умов, що змушували не тільки далекі частини одного народу, а й іноді різні народи співіснувати один з одним, наражаючись на конфлікти з причин різнобічних традицій у культурі, вихованні, ментальності. В 1945 р. владним примусом було поєднано таврійську і холмську гілки українського народу. Вони жили головним чином прагненням новоприбулих громадян, котрі розгледіли серед

конфліктів і що "краща земля, і люди добрі" [2; Арк. 7], і, що треба лиш мати "своє гніздо, де буде все моє" [2; Арк. 6]. Для цього треба було їм лишень "мирно жити" і було б усе [2; Арк. 6].

Варто було б додати, що на противагу переселюванню на Херсонщину польським українцям з області було вивезено 4583 українських поляки, часточка із тих 800 тисяч, виселених загалом [4; Арк. 41].

Джерела та література.

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд (Ф. р.) 1979. Херсонський обласний виконавчий комітет обласної ради народних депутатів. Опис (Оп.) 1. Справа (Спр.) 241. Переписка з управлінням при РНК УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення з питань трудового та господарського облаштування переселенців.
2. ДАХО. Ф. р. 1979. Оп. 1. Спр. 242. Документи (доповідні записки, акти, довідки) про прийом та розміщення переселенців з Польщі.
3. ДАХО. Ф. р. 1979. Оп. 1 Спр. 243. Відомості про прибуття українського населення, евакуйованого з Польщі.
4. ДАХО. Ф. р. 1979. Оп. 2 Спр. 209. Переписка з переселенським Управлінням при РНК РРФСР про організацію відправки колишніх польських громадян, що переселяються із СРСР в Польщу.
5. Кляшторна Н. Нескромності замало або Чому українці не можуть повернути свою власність // Політика і культура. – 2000. – № 3. – С. 34-37.
6. Тима П. Скромність, яка не прикрашає. Чи можуть українці вимагати компенсації від польського уряду // Політика і культура. – 1999. – № 34. – С. 20-23.
7. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі // За віпну України. – 1993. – 12 червня.

І.Ю.Сінкевич, Д.Л.Ганченко

Римо-католицький костел міста Херсона

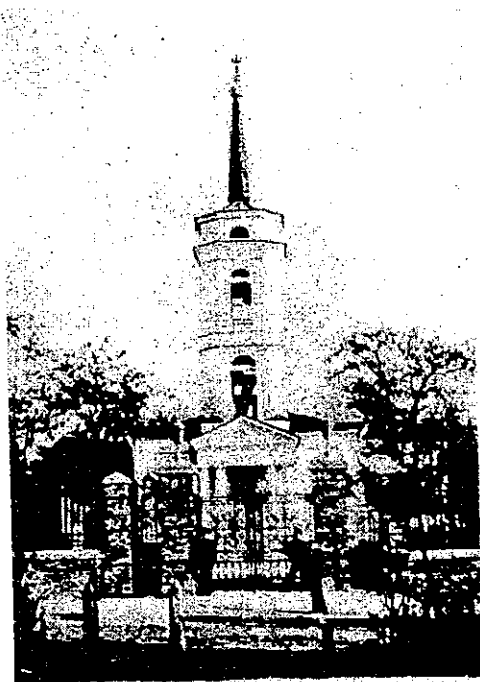
Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. римо-католицьке населення міста Херсона складалося з переселенців – переважно з німецьких князівств і польських земель. Російський уряд не тільки надав їм широкі правові та економічні пільги, але і створив умови для збереження їх віри. Вже в перші роки існування Херсона була збудована католицька каплиця. Декілька років вона не мала духовного наставника, але за сприянням князя Г.О.Потьомкіна в 1792 році відновлена єзуїтом Єлізумом Шац. Каплиця була мазаночною, кам'яний же храм збудовано у 20-х роках XIX ст. у неокласичному стилі у центрі міста, на розі вулиць Католицької та Ердєлівської (сучасні назви відповідно – Суворова та Комсомольська). Приблизно в 40-х роках XIX ст. над ним було надбудовано шпиль (Рис. 1). Ця початкова історія храму відображена у небагатьох дореволюційних місцевих публікаціях [1–3].

Настоятелями Херсонського римо-католицького костелу з другої по-

ловини ХІХ ст. були: Петро Контонович (до 1857-1859), Йосип Кроп (1859-1875), Йосип Барановський (1875-1891), Михайло Берліс (1891-1893), Ада-льберт (Войцех) Капцинський (1893 - після 1923) [4; 10].

Варто також згадати, що у 1849 році Херсон стає центром католицької єпархії, яка охоплювала південь європейської частини Російської імперії, але не минуло і десяти років, як Херсонську дієцезію замінила Тираспольська [20; 12].

Після революції деякий час Херсонський римо-католицький костел виконував свої функції, хоча законодавством були змінені умови його утримання. У жовтні 1921 року Херсонський виконавчий комітет на підставі Декрету РНК УСРР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (від 22. 01. 1919 р.) постановив усе церковне майно: храми, костели, кірхи, монастирі та інші молитовні будинки, оголосити народним надбанням [7: арк. 57]. 7 червня 1921 року у міському театрі були проведені збори представників релігійних громад і духовенства, на яких було роз'яснено декрет і його застосування. Від костелу на зборах був присутній ксьондз А.Й.Капцинський [8: арк. 18-20 зв.]. 14 вересня 1921 року сформована і приступила до роботи Херсонська ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави. Того ж року з усіх церков Херсона були вилучені метричні книги, зокрема, з костелу за 1849-1920 роки [8: арк. 114]. На засіданні ліквідаційної комісії 2 травня 1922 року була задоволена заява прихожан костелу про передачу споруди у використання даною релігійною громадою [9: арк. 35-36] і у другій половині травня того ж року підписано договір [10: арк. 25-25 зв.].

1. Херсонський римо-католицький костел Св.Миколи Біскуна (початок XX ст.)

10 травня 1923 року відбулися збори засновників релігійної громади при Римо-Католицькому костелі Святого Миколая, а 12 травня протокол зборів, 5 примірників статуту, членські списки засновників громади були надані Херсонському окружному виконкому [5: арк. 53-54]. Того ж дня підписаний стандартний статут релігійного товариства при Римо-Католицькому костелі. Завданнями товариства було влаштування загальнономолитовних зборів у спеціально призначеному приміщенні (в даному випадку – у костелі); здійснення релігійних таїнств і обрядів, які передбачені правилами даної церкви і не протирічать державним законам і постановам місцевої влади; моральне виховання членів товариства тощо [5: арк. 78-80].

Кінець 20-х років у радянській державі позначається активізацією боротьби з релігійними культми, одним із проявів якої стало закриття чи, навіть, знищення культових споруд. Не став винятком і херсонський костел, закритий у 1931 році. За даними заступника голови міськвиконкому Лебедева (1945 р.) "...католицька церква за клопотанням трудящих була закри-

та. За відсутністю архівних матеріалів установити, за рішенням якого органу закритий був будинок, неможливо" [6: арк. 11]. Із закриттям костелу, коли громада начебто "саморозпустилася", католики змушені були відвідувати храм напівлегально. З листопада 1935 року у храмі відбулися нелегальні збори, на яких вирішили клопотати перед міською радою щодо повернення костелу віруючим, його ремонт, запрошення із Миколаєва ксьондза Штиля [20]. Але ні про яке повернення костелу віруючим у ті роки не могло йти мови, і він тривалий час залишався закритим, а десять активістів громади у 1937 році були репресовані "за діяльність у польській націоналістичній організації", "шпигунство на користь Польщі" [20; 21].

Після війни будинок ще деякий час пустував, але у 1947 році був відремонтований обласним управлінням кінофікації, яке зайняло споруду майстернями з ремонту кіноапаратури [11: арк. 105-106]. Через десять років робітники будівельного тресту № 45 здійснили перебудову колишнього костелу у кінотеатр. На цей час вже був знесений шпиль із дзвіницею, проведені комунікації, зруйнована вівтарна частина, на місці якої постала зала для глядачів і 30 квітня 1957 року відбулося урочисте відкриття дитячого кінотеатру ім. Павлика Морозова [13; 19]. Кінотеатр мав досить велике фойє, залу для глядачів на 404 місця (із власним виходом на вулицю), новітню на той час кіноапаратуру (Рис.2). На стінах знаходилися портрет П.Морозова, великі картини і панно, виконані Херсонським товариством художників, перед входом до будинку до 80-х років стояли гіпсові скульптури піонера та піонерки. До початку 90-х років кінотеатр у повному обсязі виконував свої функції – щоденні дитячі кіносеанси, концерти художньої самодіяльності, літературні та музичні вікторини, новорічні ялинки для дітей, вечірні кіносеанси для дорослих.

2. Дитячий кінотеатр ім. Павлика Морозова

23 квітня 1991 року Верховна Рада УРСР ухвалила Закон "Про свободу совісті та релігійні організації в Україні", за яким обласним державним

адміністраціям було доручено забезпечити "повернення у власність чи передачу у безплатне користування релігійним громадам культових будівель і майна" [14]. Того ж року була утворена Кам'янець-Подільська дієцезія, до якої входить і Херсонська область. 4 березня 1992 року був підписаний Указ Президента України "Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна". Тож римо-католицька громада міста Херсона пройшла реєстрацію у державних органах влади і почала клопотатися про повернення їй костелу.

Місцеві періодичні видання відобразили довгий і непростий процес відновлення Херсонського римо-католицького костелу Найсвятішого Серця Ісуса [15-21].

Згідно з рішенням представника Президента України по Херсонській області № 49-р від 29 травня 1992 року костел повинні були передати громаді у другому півріччі 1993 року, а кінотеатр у ці ж строки перевести до іншого приміщення. З початку осені 1992 року, за повідомленням директора кінотеатру В.П.Карєвої, вони ділять приміщення з римо-католицькою громадою.

Спочатку парафіян було не дуже багато, але вони мали свого ксьондза (Леона Малого), який правив службу переважно по неділях і на релігійні свята. Проте умови проведення богослужіння були несприятливими: католики мали у своєму розпорядженні лише невелику кімнату, тривалий час було відключено світло й опалення в холодний період, одного дня ксьондз Леон не побачив на фронтоні хреста (як заявила В.П.Карєва – вони не допустять на будинку хреста, доки у ньому знаходиться кінотеатр). Початок 90-х – останні роки функціонування будинку як кінотеатру (у 1993 році ще показувалися фільми для дітей). На той період він вже був збитковим. Як і багато інших закладів подібного типу кінотеатр виживав, здаючи своє приміщення комерційним структурам, зокрема, під дискотеку, яка працювала у вихідні дні під час служби у костелі, що завдавало чимало прикrostей віруючим.

Рішення про передачу приміщення релігійній громаді та переведення кінотеатру у 1993 році так і не було виконане. Виконком, за словами голови міськради, був не проти виділення римо-католицькій громаді земельної ділянки і приміщень, аби лиш при цьому не зачіпалися інтереси дітей, адже кінотеатр єдиний спеціалізований дитячий заклад у місті.

Тільки 16-ою сесією Херсонської міськради 21-го скликання було прийнято рішення № 272 від 23 квітня 1994 року підтримати прохання римо-католицької громади про передачу їй у безкоштовне користування приміщення дитячого кінотеатру ім.П.Морозова і доручено міськвиконкому розробити порядок його передачі. У розпорядженні Представника Президента України по Херсонській області № 114 від 24 травня 1994 року йшлося, про підтримку пропозиції Херсонської міської ради народних депутатів про передачу у безкоштовне користування Херсонській римо-католицькій громаді приміщень кінотеатру ім. П.Морозова, розташованого по вул. Суворова, 40 (фойє, бухгалтерії, буфету, двох підсобних кімнат, туалету), з оплатою

останньою витрат за комунальні послуги. Однак, згідно з висновками централізованої санепідемстанції і воєнізованої пожежної частини міста Херсона, з метою уникнення санітарних і протипожежних відхилень передані громаді приміщення повинні були мати ще один вихід і природне освітлення, що можливе лише за умов володіння усією будівлею повністю. Крім того, зовнішній вигляд споруди не мав (і досі не має) архітектурної завершеності, а повернення костелу сакрального вигляду (надбудова шпилью із дзвіницею, відтворення вівтарної частини тощо) також було неможливе без передачі громаді усього колишнього кінотеатру (Рис.3).

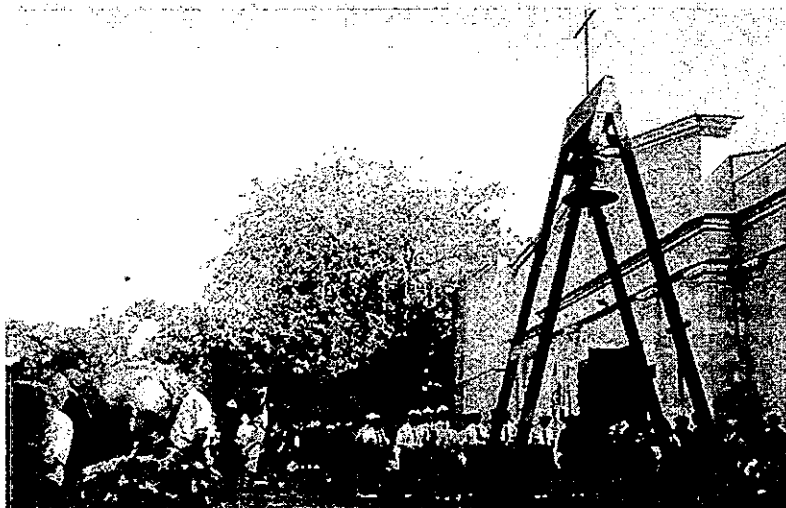
3. Херсонський римо-католицький костел Найсвятішого Серця Ісуса (Фото Д.Ганченка. 1999р.)

Після запиту народного депутата України С.Кириченка з міськвиконкому в липні 1995 року надійшла відповідь, про створення комісії, яка має до 1 серпня того ж року підготувати рекомендації щодо подальшого використання збиткових кінотеатрів міста.

У лютому 1996 року міськвиконком дійшов висновку, що переданні у 1994 році громаді приміщення роблять неможливим функціонування дитячого кінотеатру. Але 7 лютого керівники громади отримали листа від мера міста Л.І.Коберник, де говорилося, що виконком вважає за необхідне запропонувати черговій сесії вдруге розглянути питання про можливість розміщення костелу в приміщенні кінотеатру ім. П.Морозова з урахуванням необхідності збереження кінотеатру.

У червні того ж року сесія зобов'язала виконком укласти з громадою договір на користування наданими приміщеннями. Договір було підписано лише в листопаді, а акт передачі складено в грудні 1996 року. Згідно з цим

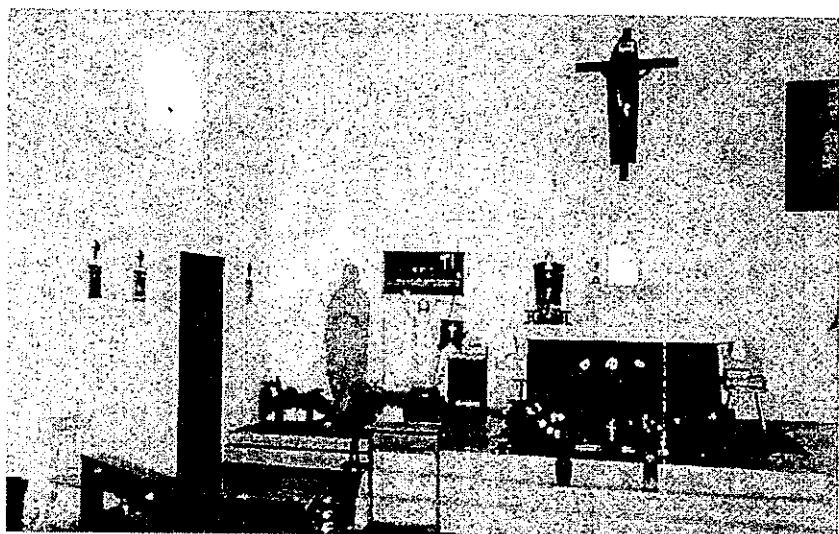
договором громада не може нічого переобладнувати в будівлі, не отримавши на це відповідного дозволу від міськвиконкому. Підготувавши технічну документацію, ескізний проект, кошторис, громада 24 січня 1997 року звернулася до міської влади з проханням дати дозвіл на ремонт будівлі. Тільки влітку 1999 року були проведені деякі ремонтні роботи (оштукатурення і фарбування), богослужіння ж проводилось неподалік від костелу – у сквері біля ендокринологічного диспансеру. Громада на той час вже мала більш простору залу для богослужіння, але все ще не весь будинок.

4. Відвідання Херсонського римо-католицького костелу польською делегацією для вшанування пам'яті генерала Маріуша Заруського (Фото Д.Ганченка. 2.09.1999р.)

Визначною подією сучасної історії костелу стало прибуття до Херсону 1 жовтня 1999 року польської делегації для вшанування пам'яті генерала Маріуша Заруського. Маріуш (Марій) Заруський – польський політичний, громадський, військовий діяч, письменник, організатор спортивного руху – потрапив у полон до Червоної Армії при веденні бойових дій на території Польщі у 1939 році. Генерал помер у шпиталі в'язниці № 2 у Херсоні в квітні 1941 року [21]. Делегація передала костелу меморіальну дошку, що розповідає про заслуги генерала перед Польщею, і виготовлений на честь Заруського бронзовий дзвін із написом: "Dzwon pamięci. Dar Harcerstwa Polskiego ludgi morza i gor dla parafii N.S.P.J. w Chersonie". 2 жовтня відбулося освячення дзвону, встановленого перед костелом (це його місце перебування, проте, не є постійним), а також урочиста меса пам'яті жертв тоталітарного режиму (Рис.4).

Отже, історія Херсонського римо-католицького костелу є досить складною, а інколи трагічною. І останнє десятиріччя, на жаль, не стало винятком. Все воно пройшло у боротьбі за повернення споруди історичному власнику. Тільки 11 липня 2000 року Херсонська міська рада прийняла рішення про умови передачі костелу у власність громади. А фактична передача споруди завершилася у 2001 році (Рис. 5).

5. Інтер'єр Херсонського римо-католицького костелу Найсвятішого Серця Ісуса (Фото Д.Ганченка. 2001р.)

Зараз завданням прихожан (духовним наставником яких із 1994 року був ксьондз Петро Малий, а з 2000 року став отець Анатолій) є реставрація костелу Найсвятішого Серця Ісуса та становлення його як духовного центру католицької і, в першу чергу, польської громади міста Херсона.

Джерела та література:

1. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского горсдского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон, 1896. – С. 55.
2. Херсонский адрес-календарь на 1896 год. – Одесса, 1895. – С. 23
3. Юрченко П. Храмы города Херсона // Херсонские Епархиальные ведомости. – 1881, 15 октября. – № 20. – Прибавления к Херсонским Епархиальным ведомостям. – С. 562-573.
4. Державний архів Херсонської області /далі – ДАХО/. – Ф. 137, оп. 27, спр. 2-15.
5. ДАХО. – Ф.Р. 2, оп. 1, спр. 1378.
6. ДАХО. – Ф.Р. 731, оп. 4, спр. 105.

7. ДАХО. – Ф.Р. 1887, оп. 3, спр. 694.
8. ДАХО. – Ф.Р. 1887, оп. 3, спр. 695.
9. ДАХО. – Ф.Р. 1887, оп. 3, спр. 696.
10. ДАХО. – Ф.Р. 1887, оп. 3, спр. 714.
11. ДАХО. – Ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 75.
12. Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 90.
13. Файнштейн Д. Для вас, дорогі діти! // Наддніпрянська правда. – 1957, 1 травня.
14. Закони України / Верховна Рада України, Ін-т законодавства. – Т. 1. – К., 1996. – С. 390.
15. Піонери підуть. Залишаться католики // Новий день. – 1993, 30 січня.
16. Постоялкін В. Католики теж люди: вони хочуть молитися. У храмі, який їм все ще не повернутий // Херсонський вісник. – 1993, 28 серпня.
17. Лиховид О. Костьол імені... Павлика Морозова // Новий день. – 1996, 16 березня.
18. Горностаев Е. Вторая жизнь костела // Херсонський вісник. – 1998, 25 квітня.
19. Крат А. Вперед – у минуле // Християнин Таврії. – 1998, травень. – Ч.3.
20. Староселець В. "... Коли разом із ним померли, то й разом з ним оживем!" // Наддніпрянська правда. – 1998, 27 серпня.
21. Вирлич А. Генерал Марий Зарусский // Площадь Свободы. Херсон. – 1999, 29 сентября.

Ю.Куценко

Римо-католицький костел у Херсоні: як спроба проекції долі польського населення краю

Особливості заселення Північного Причорномор'я у XVIII ст. та ті цілі, які переслідували засновники міста, зумовили етнічну та релігійну строкатість місцевого населення, що складалося з українців, росіян, євреїв, греків, румунів, шведів, німців, поляків і т.д. Одним з виразів національної та релігійної політики була наявність зокрема в Херсоні церков різних конфесій. А підтвердженням того, що вихідці із Заходу, передусім поляки і німці, переїзд яких сюди заохочувався місцевою владою, грали досить помітну роль в житті краю, є те, що римо-католицька церква св. Миколи Біскупа була однією з перших в Херсоні. Свідченням цього є слова члена Російської Академії Наук П.І.Сумароков, який в 1799 р. після відвідин Херсону писав: "...Грецьке передмістя має велику кількість прекрасних будов, з яких більша частина є будовами дерев'яними. В цьому передмісті три церкви: російська, грецька і католицька." [1]

Щодо часу побудови храму, то в збірнику, присвяченому 25-річчю Херсонського міського самоврядування, можна прочитати: "За наявними даними, в 1792 році був побудований глинобитний храм в ім'я Спасителя. Будівником був священик єзуїтського ордену Елізум Шац. Кам'яна церква побудована у 1820-х роках." [2] В 1840 р. був зведений шпиль.

Сам костюл зверху мав форму грецького хреста і займав значну територію: стик вулиць Ерделіївської та Католицької (зараз Комсомольської і Суворова), що доходив до колишнього відділення Петербурзького міжнародного банку (сучасне міське поліклінічне ендокринологічне відділення). Церква була обнесена парком і залізною огорожею. Навпроти неї знаходилася будівля, яка до революції належала польській общині й де мешкав ксьондз і його економка та було розташоване Римо-католицьке училище для хлопчиків і дівчаток (нині школа мистецтв Комсомольського району).

Якщо до революції життя костюлу було цілком спокійним, то після значних змін, які сталися в 1917-1920-х роках, доля самої церкви як сакральної будівлі починає повторювати долю польського (і деякою мірою німецького) населення. Причини такого становища досить прості: розпад Російської імперії, відновлення незалежної Польської держави, російсько-польська війна і як наслідок недовіра нащадкам колишніх польських переселенців та ксьондзам (які були тоді традиційно вихідцями з Польщі). Тому деякий час костел був зачинений для богослужіння, і лише 2 травня 1922 року рішенням ліквідаційної комісії з питання відділення церкви від держави при Херсонському бюро юстиції він з усім культовим майном та інвентарем був переданий прихожанам у тимчасове користування. А в лютому 1923 р. після зборів общини при костелі (на якому було прийнято статут, обрано правління і уповноваженого - Т.Оскерко) було заключено договір між Херсонською радою робочих і селянських депутатів та громадою, який передавав католицький храм громаді у безстрокове і безвідплатне користування. Здавалося на фоні поступового налагодження життя в молодій країні, що досить швидко набирала обертів і виходила на світову арену, цей маленький нюанс як доля католицького костюлу в Херсоні не міг створити погоди, але для місцевої громади, що складалася в основному з поляків це було свідченням нового життя. Можливо пізніше ці дії радянської влади могли створити їй досить значну підтримку з боку такого безперечного авторитету в світі як Ватикан, що доречі зараз намагається досягти сучасна українська влада, не дивлячись особливо на постійний супротив з боку різноманітних незацікавлених в цьому сил.

Але, на жаль, "войовничий атеїзм" влади Рад не допускав такого оберту подій і 20-ті роки для херсонських католиків були лише маленьким передихом, поки Радянська держава набере достатньо сил, щоб мати можливість не рахуватися ні з ким ні у себе ні в світі. В 1931 р. "за клопотанням трудящих костюл був закритий." [3] (чим він завадив трудящим не зовсім зрозуміло). Закриття костелу можна вважати дещо символічним в світлі подій 30-х років для поляків як нації й поляків як католиків, бо як свідчив пізніше на слідстві один з членів католицької общини, що в НКВС перетворилася на "польську контрреволюційну націоналістичну фашистську організацію", Леон Пейда: "Ксьондз Ціммерман просив нас підтримувати по можливості костюл грошима, переконував нас, поляків, що за будь-яку ціну треба не допустити закриття костюлу. Говорив, що коли у поляків заберуть останню віху - костюл, то полякам не буде де збиратись і навіть говорити

рідною мовою.” [4] З того часу на протязі кількох років закритий храм як свідчення безвиходу - з одного боку він стоїть як раніше, ніби тільки покинутий парафіянами, з іншого таємні збори їх в костьолі переконують, що назад дороги нема. Слідуючі 20 років, починаючи з 1937 р, були лише підтвердженням цього.

В 1937 р. були заведені карні справи і винесені вироки щодо багатьох херсонських католиків, що були репресовані за контрреволюційну націоналістичну та шпигунську діяльність, отримавши покарання від років таборів до розстрілу. Більше 10 років костьол простояв безхозним, пізніше його передали під ремонтні майстерні. А 1 травня 1957 р. перебудовану споруду передали під дитячий кінотеатр ім. П.Морозова.

Таким чином херсонський костел повторив долю як багатьох своїх парафіян, що загинули в мирний час від своєї влади, так і численних пам'яток історії, культури (як, наприклад, Михайлівський собор в Києві), що пережили війни, революції, природні катаклізми віків, щоб бути зруйнованими під час миру, ще раз довівши абсурдність життя, в якому часто немає місця пам'яті і милосердю.

І зараз доля католицького храму проектується на долю польського населення Херсонщини. З початком перебудови та процесу реабілітації репресованих тоталітарною державою були реабілітовані херсонські католики і вже в 1991 р. після відновлення Римським Папою Іоаном Павлом II Кам'янець-Подольської дієцезії, куди була включена і Херсонська область, сюди був направлений перший після тривалого часу ксьондз, який з нечисленими (далася в знаки радянська політика) віруючими розпочав процес повернення колишньої будови костелу, що навіть при досить ретельному вивченні не нагадує історичний його вигляд, спираючись на Закон України “Про свободу совісті і релігійні організації”. Але цей процес виявився тривалим, болісним і до кінця ще далеко не завершеним. Тільки в березні 1994 р. невелика частина колишнього храму була передана віруючим, які були змушені відправляти меси через стіну з мультиками, фільмами і т.п. Ще кілька років, не дивлячись на поверхову лояльність і діяльність з боку органів влади, з якою стикалися віруючі та ксьондзи, які працюють в Херсонській парафії, залишалося невирішеним питання повного повернення культової споруди, щоб дати можливість привести її в належний стан, бо за роки використання її не за прямим призначенням він є дійсно катастрофічним, як відмічав в інтерв'ю газеті “Християнин Таврії” ксьондз Петро Малий: “Дивний ми все ж таки народ: довели себе до того, що мусимо повертатися на цілих років назад, щоб досягнути хоча б тогочасного рівня...” [5]

Але і в цьому тяжкому становищі є й значні успіхи. Передусім, в світлі, мабуть, святкування 2000-річчя Християнства на початку нового тисячоліття було повністю повернено будову костьолу, що поступово набуває дійсно сакрального вигляду. В 1999 р., замість знищеного в 50-х роках ХХ ст. дзвону, в дарунок костьолу харчежі (бойскауту) з Вроцлава передали дзвін, який зараз знаходиться в експозиції “Да святиться ім'я Твоє” Херсон-

ського краєзнавчого музею. Він має досить символічний надпис- "Non omnis morior" та "Чье сердце перестало биться здесь, забьется колокол" (в пам'ять свого засновника, що загинув в Херсоні), але він ілюструє і долю самого костьолу. Одночасно з поверненням костьолу в Херсоні було відновлено польське товариство "Полонія", яке не тільки займається популяризацією польської культури й історії, але і грають серйозну роль в справі відновлення костелу та поживлення католицької віри в краї.

Таким чином, все повертається на круги своя. І римо-католицький костел в Херсоні знов проходить свою історію, але сподіваємось, що відновлений костел проживе багато віків, завдяки вірі своїх парафіян, які вже не допустять повернення темних років його історії.

Джерела

1. Кс. Леон Малий. Римсько-католицький костьол Пресвятого Серця Ісуса в Херсоні.
2. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия Херсонского городского самоуправления: краткий историко-экономический очерк.- Херсон, 1896.-с.55
3. Горностаев Е.В. Вторая жизнь костела.// Херсонський вісник.-1998.- 25 квітня.- с.2.
4. Староселець В. Коли разом із ним померли, то й разом із ним оживем!!! Наддніпрянська правда.- 1998.-27 серп.- с.3
5. Крат А. Вперед- в минуле.//Християнин Таврії.-1998.-№3 (23).-с.5.

Сінкевич Є.Г.

Українська проблематика на конференції в Польщі ("Lemkowszczyzna w latach 1939-1947.Wojna, okupacja i wysiedlenia"- Krakow-Przegorzaly, 28-30 maja 2001)

Мої замітки про конференцію присвячену Лемківщині в 1939-1947 роках, за часів війни, окупації та виселення будуть поверховими, якщо, хоча б оглядово, не торкнутися самого місця проведення конференції та не розповісти про її організаторів і спонсорів.

Промоторами конференції виступили др. **Ярослав Мокляк** співробітник відділу історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського університету міста Кракова (Польща) та проф. **Пауль Бест** із університету Нью-Хавена штат Коннектикут (США). Ці обидва науковці добре відомі в Польщі та за її межами. **Ярослав Мокляк** є автором непересічного монографічного дослідження "Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej", що вийшла з друку в Кракові у 1997 році. Ця праця отримала позитивні рецензії в низці наукових видань України[1]. Дослідник стажувався та працював у архівах Канади, Франції, Австрії і України. Учасник численних конференцій, що проходили на теренах Польщі, України та інших країн. Американець, що походить з терен Польщі професор **Пауль Бест** є організатором низки нау-

кових конференцій. Лемківщина – один із його наукових пріоритетів. Під редакцією П.Беста та Я.Мокляка в Польщі англійською мовою вийшов своєрідний огляд, що містить найбільш цікаві матеріали міжнародних конференцій, які відбулися у 90-х роках ХХ ст. і були присвячені лемківській проблематиці [2].

Офіційним організатором конференції виступив Інститут Історії Ягеллонського університету. Спонсорами цього непересічного наукового заходу стали також Carpatho-Slavic Studies Group of Cracow and New Haven, Poludniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, Gatto Services ink. of Poland.

Робота конференції проходила в мальовничому куточку Кракова – Пжегожали у замку на базі Інституту Полоністики Ягеллонського університету. Як відомо Університет в Кракові (Коллегіум Маюс) був заснований 12 травня 1364 року за короля Казимира Великого і набув організаційних форм на кшталт університетів Італії. Це найстаріший вуз Польщі і другий університет у Східній та Центральній Європі (після Празького університету 1348 р.). Щорічно у Кракові відбувається до 400 наукових конференцій і левова частка їх приходить на Ягеллонський університет.

Офіційне відкриття конференції здійснила проректор Ягеллонського університету з міжнародних зв'язків, професор **Марія Новаковська**. Робочими мовами конференції було задекларовано англійську та польську. Однак, в процесі роботи виявилось, що окрім зазначених профілюючою мовою стала українська. Принагідно зауважимо, що мовних проблем на конференції не виникало, оскільки всі учасники зібрання в достатній мірі володіли двома чи трьома мовами. Так доц. **Микола Кучереп** з Луцька виголосив свою доповідь "Polityka narodowosciowa Polski wobec Ukrainow w przegedniu drugiej wojny swiatowej"[і надалі назви доповідей учасників ми будемо подавати так, як вони були задекларовані у програмі конференції] на польській мові, а професор Ягеллонського університету **Володимир Мокрий** ("Zakres terytorialny pojec Rusin, Rus-Ukraine na Lemkow szczyznie od 1939 do 1947 r.") та професор Пряшівського університету із Словаччини **Микола Мушинка** ("Narodowy rozwoj Lemkow Preszowszczyzny w pierwszych latach powojennych (1945-1947)"), виголосили свої доповіді українською. Чистою українською спілкувався із учасниками і др. **Лука Кальві**, що репрезентував на конференції університет Трієст (Італія). До речі, на конференції були присутні представники всіх провідних наукових установ Польщі, а також США, Канади, Італії, Словаччини, Чехії, України (Київ, Львів, Луцьк, Херсон), де плідно досліджується лемківська проблематика.

Вже у перший день роботи конференції її організатори задекларували свій намір дослідити суто наукові проблеми у вивченні історії Лемківщини в найбільш складний та трагічний період. Тому намагання одного із представників місцевих масмедіа спрямувати роботу зібрання у політичне русло було тактовно приглушено. Дійсно, ще так близько до одного із найбільш чітких і малодосліджених питань в історії лемків ні на одній із попередніх конференцій не підходили. У цьому сенсі зрозумілим є бажання не вдава-

тися в політизацію питання та емоційні сплески.

Робочий тон конференції задав безпосередній учасник подій минувшини професор **Маріян Згорняк** (Краків), що виголосив реферат на тему: "Wspomnienie o spotkaniach z przywódcami lemkowskiemi aresztowanymi przez gestapo i przebywającymi w więzieniu w Jasle w 1942 r."

Безперечно цікавим та змістовним був виступ одного із промоторів конференції професора **Пауля Беста**, що познайомив присутніх із своїм дослідженням "Konflikty narodowościowe i czystki etniczne na terenach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej. Czy Lemkowie byli wyjątkiem?" Пан професор звернув увагу, що на окупованих територіях фашистські ескадрони смерті докладали чималих зусиль з метою фізичного знищення євреїв та місцевої інтелігенції. На його думку мало дослідженим істориками є процес створення для цієї мети пронацистських фомувань із місцевих слов'ян і, зовсім не дослідженим є питання використання окупантами конфліктів між українцями, поляками, литовцями, росіянами тощо. Така ситуація була викликана: 1) браком доступу до архівних матеріалів; 2) заходи комуністичної влади з метою приховування свідчень міжетнічних конфліктів. На завершення свого виступу пан проф. П.Бест висловив надію, що представлені на даній конференції реферати заповнять ряд лакун, що існують у висвітленні низки історичних подій пов'язаних із Лемківщиною.

У самому лемківському середовищі Польщі, Словаччини, Румунії та Українського Закарпаття нуртують пристрасті та суперечки щодо етнічної приналежності русинів. На цю обставину звернув увагу присутніх професор **В.Мокрий**. Цей непересічний науковець і громадський діяч багато робить для збереження лемківських традицій, зміцнення зв'язків із історичною Батьківщиною – Україною. Він автор та упорядник цілої низки наукових видань[3] і один із активних діячів українського товариства Святого Володимира у Кракові. Саме завдячуючи його зусиллям у 1990-х роках у Ягеллонському університеті започатковано навчання студентів на відділенні української філології.

Академічно виваженням був виклад професора з Кракова **Войцеха Ройска** "Postawa władz państwowych wobec Lemków w drugiej połowie lat trzydziestych".

Глибоке знання предмету дослідження продемонстрував у доповіді один із організаторів конференції др. **Ярослав Мокляк**, що ознайомив загал із викладом на тему: "Postawy polityczne Rusinów Lemkowszczyzny przed wybuchem drugiej wojny światowej – uwarunkowania historyczne". Дослідник фактично солідаризувався із баченням русинства, викладеним доповідцями П.Бестом та В.Мокрим. Тобто, у русинах Лемківщини він вбачає одну із етнографічних груп українського народу.

З деякими новими моментами у співпраці українського та польського партизанських рухів ознайомив присутніх науковець із Києва **Ігор Ілляхін** "Działalność ukraińskiego i polskiego podziemia na Lemkowszczyźnie w latach wojny w świetle dokumentów radzieckich".

У розрізі попереднього виступу до певної міри була і доповідь др. **Гре-**

гора Мотики із Любліна "UPA na Lemkowszczyźnie".

Др. Станіслав Шуро із Інституту історії Ягеллонського університету не має безпосереднім предметом своєї наукової праці лемківську проблематику. Однак за порівняно короткий термін йому вдалося зібрати і опрацювати досить цікавий матеріал, який і був представлений до уваги присутніх. Його доповідь "Stosunek polskiego podziemia antykomunistycznego do Lemkow i Ukraińców w swietle ankiety przeprowadzonej w srodowiskach kombatanckich" продемонструвала можливості застосування у дослідженнях нових джерел інформації, а також висвітлила деякі психологічні аспекти у середовищі колишніх партизан і підпільників.

Дослідниця зі Львова **Марія Вавручин** зупинилася на трагічній долі мешканців одного лемківського села – "Wies lemowska w latach 1939-1947 (na przykładzie Mszany, pow. Krosnienski)".

На другий день роботи конференції увагу присутніх привернула доповідь науковця із Варшави **Евгеніуша Місіла** "Przedwojenne ustawodawstwo polskie a powojenne wysiedlenia Lemkow, 1944-1950". Дослідник зібрав та опрацював чималий матеріал в архівах Катовіце та Варшави щодо насильно переселених під час операції "Вісла" лемків. Він ознайомив присутніх із труднощами, які приходиться долати людям при документуванні фактів переселення у діючих архівах.

Краківський професор **Гжегорж Мазур** у викладі: "Sowiecka polityka przesiedlen ludności ukraińskiej na ziemiach polskich w czasie drugiej wojny światowej I po jej zakończeniu 1939-1946", розкрив прийоми радянської пропаганди по спонуканню лемків до переселення в райони Східної та Південної України.

Доцент **Юрій Крамар** з Луцька у доповіді: "Wysiedlenie Ukraińców z Lemkowszczyzny w latach 1944-1947" виділив два етапи у переселенні лемків до України: добровільний (під впливом натиску пропаганди) і добровільно-примусовий (під впливом погроз).

Др. **Роман Дрозд**, що представляв один із вищих навчальних закладів Польського міста Кошалін, що на Балтиці, вважає виселення лемків одним із пунктів плану польської та радянської верхівки по позбавленню українського підпілля надійного тилу і опори. Його доповідь "Lemkowie wobec akcji wysiedlenczej na Ukrainie radziecka w latach 1944-1946" була насичена цікавими новими фактами. Сам пан Роман активно досліджуючи українське та польське підпілля у роки другої світової війни зіткнувся із активною протидією колишніх вояків Армії Крайової.

Др. **Ян Пісулінський** із Жешова, проаналізувавши матеріали місцевого архіву, представив увазі наукового зібрання виклад "Przesiedlenia Lemkow do ZSRR i działalność UPA na Lemkowszczyźnie na bazie materiałów źródłowych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Rzeszowie".

Творчий працівник зі Львова **Зіновій Герич** ознайомив присутніх із розвідкою "Lemkowie lwowscy o Akcji Wisła – ze wspomnień wysiedlenców". До речі, пан Зіновій доклав чимало зусиль при наданні допомоги промотирам конференції з організаційних питань.

Склані процеси депортації лемків розглянув краків'янин **Міхал Бавжонек** – "Konsekwencje deportacji ludności lemkowskiej a proces pojednania polsko-ukraińskiego".

Др. **Станіслав Степень** із Перемишля у викладі "Kosciol greckokatolicki na Lemkowszczyźnie w latach drugiej wojny światowej i jego likwidacja" зупинився на екуменічних проблемах у роки другої світової війни.

Маріуш Ринка з Кракова здійснив спробу дослідити діяльність апостольської адміністрації Лемківщини у 1939-1947 рр.

Релігійне життя на Лемківщині привернуло увагу Краків'янина **Ярослава Цибулі**, що зробив виклад на тему: "Życie religijne i stosunki międzywyznaniowe na Lemkowszczyźnie w pierwszej połowie XX w., do 1947 r."

Доцент **Олег Павлишин** зі Львова у доповіді "Szkolnictwo ukraińskie na Lemkowszczyźnie w latach 1939-1944" відзначив достатньо високий рівень освіти та культури на теренах Лемківщини.

Журналістка з Києва **Наталя Кляшторна** на основі соціологічних опитувань проведених на Східній Україні доповіла присутнім "Lemkowskie słowo o "swoim świecie" : jego obraz, utrata i poszukiwanie" про результати своїх розвідок.

Наступного дня роботу конференції продовжив професор із Пряшів **Микола Мушинка**. Потрібно відзначити, що пан Микола досить колоритна постать у науковому світі. Будучи усуненим від праці у вузі в 1972 році за політичну діяльність, він лише у 1990 знову повернувся науковій роботі. З 1997 року – іноземний член НАН України, автор близько 50 вагомих наукових публікацій і понад 1000 наукових розвідок. Особиста дружба поєднує його з багатьма науковцями та представниками мистецького середовища України, Польщі, Чехії, Канади, Італії і багатьох інших країн. Більш докладно про життєвий та творчий шлях науковця можна довідатися із спеціального автобіографічного видання[4]. Товариські стосунки з професором із Торонто (Канада) **Магочі**, який вів одне із засідань конференції, не завадили пану Миколі розійтися з ним на науковій ниві. На противагу своєму колезі **М.Мушинка** бачить у русинах невід'ємну частку українського народу, з тією тільки різницею, що частина русинів-українців проживають на теренах сусідніх з Україною держав.

Др. **Маріан Гайдош** із Кошіце сконцентрував свою увагу у викладі "Ukrajinska narodna rada Prjasevsciny a jej aktivty v rokoch 1945-1947" на ситуації, що склалася на Пряшівщині у 1945-1947 роках.

Науковець із Пряшова др. **Станіслав Конечний** виголосив доповідь на тему: "Rusini na Slovensku a otazka a otazka cirkvi po 2 svetovej vojne 1945-1947".

Наскільки комфортним було життя новоприбулого населення на колишніх лемківських землях і як це вплинуло на стан рільництва в регіоні прослідкував у своєму викладі "Zasiedlanie ziem polemkowskich w wojewodztwie krakowskim po 1945 r." проф. **Чеслав Бжоза** із Кракова.

Прихильниця поглядів проф. **Магочі** др. **Хелена Душ-Файфер** із Ягеллонського університету здійснила свій виклад розвиваючи концепцію

русинства як окремого етнічного осередку, який історично склався як єдине ціле і не несе в собі ознак українського чи польського етносу.

У своєму викладі "Lemkowie i Lemkowszczyzna w czasie drugiej wojny światowej i po wojnie w badaniach ukraińskich i polskich historyków" я привернув увагу до кількох проблем у історіографії Лемківщини: по-перше - відсутність у дослідників одностайності у визначенні етнічної приналежності лемків; по-друге - надто повільне введення у науковий обіг архівних джерел (особливо із розсекречених партархівів та архівів КДБ); по-третє - недооцінка науковцями інтернетвидань та публікації статей на англійській мові. Фактично чекає свого дослідника епопея по переселенню лемків-горян до засушливих степових районів Півдня України. Цій проблемі, очевидно, можна було б присвятити окрему наукову конференцію.

Др. Лука Кальві виголосив доповідь "Ladins and Carpatho-Rusyns, Istrians and Lemkos: a comparative analysis of the solutions to ethnic groups problems after World War II in Italy, Poland and their neighbouring States".

Варшав'янка др. Анна Крохмаль також звернула увагу присутніх на необхідність більш широкого використання при дослідженні Лемківщини використовувати можливості комп'ютерної техніки. Вона розглянула можливість введення до наукового обігу нових архівних матеріалів у повідомленні "Akta do dziejow Lemkowszczyzny (1939-1947) przechowywane w polskich archiwach państwowych - mozliwosci badawcze".

Львів'янка Надія Бортняк репрезентувала доповідь "Publikacja zrodel o deportacjach polskich Ukraińcow w latach 1944-1947 we wspolczesnej archeografii ukraińskiej".

Завершальним акордом конференції став виклад проф. Університету Нью Хавен штату Коннектикут Давіда Велша на тему "The Treatment of minorities in post World War II Europe and in the post Cold War era: preliminary comments".

Конференція присвячена Лемківщині та лемкам у часи другої світової війни та перші повоєнні роки безсумнівно дасть поштовх новим дослідженням істориків у Польщі та за її межами. Думаю, що на часі більш активне вивчення матеріалів архівів південних областей України з метою встановлення стану речей щодо адаптації виселених із терен Польщі українських лемків у степові регіони нашої Батьківщини.

Примітки

1. Сінкевич Є. Ватомий внесок польського дослідника у вивчення історії лемків /Jarosław Moklak. Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej: Zagadnienia polityczne i wyznaniowe.- Krakow, 1997.- 224 s.-Рецензія // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник.- Вип.3.- Харків, 1998.- С.234-235.
2. Best P., Moklak J. The Lemkos of Poland Articles and Essays.-Cracow -New Haven, 2000.- 240 p.
3. Problemy Ukraińcow w Polsce po wysiedlenczej akcji "Wisła" 1947 roku.- pod redakcją W.Mokrego.- Krskow, 1997.- 463 s. Harmonijne wspolistnienie kultury Wschodu i

- Zachodu na Ukrainie.- pod redakcja W.Mokrego.-Krakow, 2000.- 252 s. Mokry W.
Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców.- Krakow, 2001.- 404 s.
4. Мушинка М. Колеса крутяться...-Кн.1.-Спогади.-Пряшів, 1998.- 200 с.

Л.Б.Кулікова

ПОЛЬСКАЯ КЛАССИЧЕСКАЯ ШКОЛА: ОПЫТ И ТРАДИЦИИ

Польша всегда славилась своими богатейшими историческими, культурными традициями, своей неповторимой славянской красотой и оригинальностью. Польская классическая школа по праву может гордиться своими вековыми традициями, блестящими результатами и бесценным опытом в образовании и просвещении. Старейшие в Европе школы и университеты, библиотеки и художественные галереи, костелы и замки, каждый из них есть архитектурный шедевр, и памятник культуры мирового значения. Все это нацией было бережно пронесено через века для потомков и будущих поколений. Все реликвии, все национальное и общекультурное достояние постоянно изучалось, сохранялось и приумножалось.

Польше, как и любой другой, европейской стране, в отличие от Украины, значительно повезло в том, что, в гуманитарном в целом, и историческом образовании отдельно, никогда не прерывалась и не утрачивалась связь времен, не исчезали в небытие целые исторические периоды, а вместе с ними - народы, события, книги, люди, и многое, многое другое.

Все поколения отечественных украинских педагогов и историков, проработавшие в школе в XX веке, не имели и представления о том, как, чему, и в какой степени и форме, в действительности учат детей в странах Европы, в том числе и социалистическом лагере.

Эти поколения выросли в полной и непогрешимой уверенности в абсолютных преимуществах советской образовательной системы.

Наша печать убедительно и доказательно писала про упадок школы и просвещения во всех капиталистических странах.

Выходили сотни статей и монографий по данной проблематике.

А что же было в действительности?

В XX веке во всех странах Западной и Восточной Европы (в странах социалистического лагеря, кроме СССР) были сохранены, действовали, развивались, периодически реформировались и усовершенствовались такие звенья полного среднего образования, как гимназия и лицей.

За XX столетие, практически в каждой стране прошло несколько реформ в сфере образования, но ни одна из них не уничтожила и не отказалась от института классической гимназии и лицея, хотя в печати порой и публиковались остро критические статьи о серьезных упущениях и недостатках в гимназическом образовании.

Современные системы европейского общего полного среднего обра-

зования это продукт уже послевоенных 2-х реформ – 50-х-70-х годов и 80-х–90-х годов[1]

В 80-90-х годах реформаторов более всего волновал вопрос о том, каким должно быть полное среднее образование в конце XX и начале XXI века. Но ни в одной стране вопрос об отказе от преподавания классических дисциплин даже не был поставлен.

Это доказывает то, что Европа чтит, уважает и продолжает следовать своим образовательным традициям, а идеалы классики в который раз привлекают своей жизненной силой, красотой и ни кем, не превзойденным до сих пор совершенством.

Наиболее ярко, по сравнению с другими странами бывшего социалистического лагеря, изучение предметов гуманитарного цикла, и в первую очередь античной культуры, было сохранено в польских школах – средней и высшей. Почему?

Возможно потому, что в этой стране были пущены глубокие корни той большой научной школой, которую создал в свое время Ф. Ф. Зелинский, а, может быть причина кроется в глубочайшей духовной близости и родстве с католическим Римом, Ватиканом.

Официальная история в Польше, в советское время, не освещала один из основополагающих факторов – католицизм, органично объединяющий Польшу с Западной Европой. Связь с Римом способствовал отмежеванию поляков от Восточной Европы, за исключением Хорватии. Г. Коллонтай в «Очерке истории образования в Польше усматривал связь между уровнем цивилизации и введением христианства: «Латинский обряд указывает нам на прочно утвердившуюся модель западных стран». А в наши дни М. Серейский заключает, что в умах глубоко укореняется идея о распространении цивилизации из одного источника – с Запада. Вот почему здесь традиционно всегда отводилось очень большое значение фундаментальному изучению истории греков и римлян, что не свойственно было в такой мере другим славянским странам Восточной Европы[2]

В общеобразовательных школах ПНР во второй половине XX века изучались западноевропейские языки, а также отдельно латынь с элементами античной культуры. Этот предмет изучался 4 года с 7 по 10 класс (4 час, 3 час, 3 час. 2 час. в неделю).

Последняя школьная реформа в Польше была проведена в начале 80-х годов.

Полное среднее образование представляет лицей (liceum) – 4 года, с 13 до 16 лет.

Все государственные лицеи имеют единую программу обучения, в которой на изучение гуманитарных предметов отводилось до 42% времени, на предметы естественно-математического до 35%, на художественное и физическое воспитание до 13,5%. Имеются также лицеи с преподаванием практически всех основных предметов на иностранных языках.

Во всех общеобразовательных лицеях в том числе и гуманитарных изучается изобразительное искусство и музыка, факультативно латинский

язык с 1 по 4 классы по 2 часа в неделю, история, хор, музыкальные кружки.

С 1998 года структура польских общеобразовательных школ выглядит так: 6-годичная основная неполная средняя школа, 3-годичный профильный лицей или 2-годичная (на выбор) профессиональная школа.

Историю, в отличие от Украины, в Польше начинают изучать с первых классов начальной школы. Причем «на первом этапе образования (начальная школа) учебный предмет «история» раскрывает отличие разных культур в древнюю эпоху, вводит учеников в мир традиций, быта, обычаев, легенд, мифов и знакомит их с основными государственными и народными символами»[3]

То, что любовь к античности, ее истории, мифологии и культуре в целом, начинает прививаться с ранних детских лет, в этом прежде всего, просматривается дань и уважение к традициям и трепетное отношение к заветам и памяти великого учителя Ф. Ф. Зелинского, заложившего фундамент изучения школьной античности, как самостоятельной учебной дисциплины в России и в Польше в начале XX века.

Только у нас он «канул в Лету», а в Польше был подобающим образом признан.

Его труды по истории, культуре и мифологии античности, ставшие классикой, актуальны, не «выходят из моды» вот уже почти 100 лет, как никогда не выйдет из моды и сама античность, оставаясь вечно юной и идеально-совершенным образцом для всего человечества.

Фаддей Францевич Зелинский родился в Украине, поляк по происхождению, он большую часть своей жизни прожил в России, преподавал в Петербургском университете, в 1921 году вынужден был принять приглашение польских коллег и эмигрировать в Польшу. Прибыв в Варшаву, он возглавил кафедру классической филологии в Варшавском университете, где и проработал почти до конца своей научной карьеры, до 1943 года. Он умер в 1944 году в Германии, у своего сына, куда был вынужден выехать уже будучи совсем немощным и больным человеком, которому необходим был уход и забота сына.

В нашей стране мы умудрились забыть о нем почти на 100 лет, в то время, как он был признан и почитаем всей Европой, как ученый мирового масштаба и звезда первой величины, о чем ярко свидетельствуют его почетные звания многих Академий наук. Ему было присуждено почетное звание доктора наук Оксфорда, Афин, Гронингена, а также он был принят в действительные члены Баварской, Британской, Петербургской, Краковской, Польской, Парижской, Румынской Академий наук. За всю свою долгую и плодотворную научную жизнь он написал более 800 работ на русском, польском, немецком, французском языках, имел две докторские степени – философии и филологии.

Когда академика А.Ф.Лосева спросили кого он считает идеалом ученого, он ответил: «Мой идеал ученого? ... Я думаю, что к идеалу приближается Зелинский Ф. Ф., в Петербурге, который, во-первых, был в душе

поэт-символист, а, во-вторых, крупнейший, европейского масштаба, исследователь античности...

В царской России на рубеже XIX-XX вв., когда классическое образование, в результате реформ было загнано в узкое русло усвоения грамматических правил, и все громче звучали голоса реформаторов, требовавших отказаться от преподавания античности в учебных заведениях Ф.Ф.Зелинский постоянно доказывал, что существует неразрывная связь между античным миром и современной европейской цивилизацией

В это время с особой яркостью проявился талант Ф.Ф.Зелинского как ученого, педагога и популяризатора не только в России, но и в Европе который достиг прекрасных результатов и опыта в приспособлении истории античной культуры к потребностям школы, создав целый ряд учебных пособий по античной культуре и истории для выпускников классических гимназий.

Как знаток своего дела он убеждал, что «античность по самому существу своему, в силу условий как исторического, так и психологического характера, является органическим элементом образования европейского общества и что окончательно она будет упразднена не иначе как с упразднением всей современной европейской культуры»[5]

У каждого европейца, по мысли Ф.Ф.Зелинского, по меньшей мере – «две родины: одна – это страна, по имени которой мы называем себя, другая – это античность». «Культурная история каждого из новых народов была маленьким ручейком до тех пор, пока в нее не влилась широкая река античности, принеся с собою все идеи, которыми наш ум живет в настоящее время с христианством включительно... То, что сплачивает воедино не только национальное, но и племенное (имеется в виду расовое) различие, - это их одинаковое происхождение от античности.» [6]

С 1901 года он участвовал в подготовке популярных изданий многих европейских классиков. Он всегда рассматривал вершины европейской литературы в связи с их основами, с античной цивилизацией, представляя сочинения классических и современных писателей. И в тяжелейшие революционные годы он оставался верен себе и своим научным идеалам. С 1917 по 1922 годы в Петербурге были изданы его лучшие, фундаментальные труды – «Религия древней Греции», «Религия древнего мира», «В мире идей», «Возрожденцы», «Из жизни идей», «Древний мир и мы» и многие другие.

Ф.Ф.Зелинский у нас в стране был одним из создателей, организаторов и активных деятелей «Всероссийского общества классической филологии и педагогики». Под его эгидой впервые были переведены на русский язык и изданы многие известные и популярные во всей Европе научные и учебные издания по всемирной истории, а также истории и культуре античности. По этим учебникам выучились практически все лицеисты, гимназисты и студенты в нашей стране в конце XIX – начале XX века.

Все свои главные научные, педагогические взгляды он изложил и оставил потомкам в своем курсе лекций для гимназистов «Древний мир и

мы». Всего им было прочитано 8 лекций. Главные проблемы вынесены в них в виде антитез: образовательное значение античности, исторический опыт, эволюция классического образования – критерии образовательной силы предметов; профессиональный и образовательный принцип, назначение средней школы, общекультурное значение античности.

Ф.Ф.Зелинский главную педагогическую цель изучения античности видел в том, что это есть «совершенствование культурное, т.е. умственное и нравственное совершенствование человечества».[7]

Сейчас трудно утверждать кем он был, и кем он чувствовал себя сам – украинцем, поляком, русским или «древним греком», как его в шутку называли коллеги. Да это и не столь уж важно.

Это была выдающаяся личность и ученый – энциклопедист европейского масштаба!

И сегодня, когда мы в Украине говорим о развитии новой концепции национального образования, которая должна быть основана на лучших отечественных образовательных традициях, которые у нас когда-то были, о создании учебных заведений нового типа, гимназий, лицеев, основанных на гуманистических идеалах и лучших образцах мировой, европейской культуры мы должны знать, что мы можем воссоздать и использовать научное наследие нашего соотечественника – Ф.Ф.Зелинского, а также многих других, сегодня возможно также забытых и малоизвестных ученых.

Его труды, признанные во всем мире достойны того, чтобы стать не только предметом специального школьного и научного изучения, но и достоянием широких читательских масс; их отличает великолепие, оригинальность мысли, отточенность оборотов речи, поэтичность, простота и доступность изложения.

Ему самому и его трудам суждено было пережить самые тяжелые времена и стать символом востребованности, и жизненной необходимости.

К сожалению, польский период его научной жизни – а это 22 года, с 1921 по 1943 г. на сегодняшний день для нас остается абсолютно неизвестным. Его специально никто до сих пор не исследовал, а труды, которые были написаны Ф. Ф. Зелинским в Польше, на русский или украинский язык во второй половине XX века не переводились и не издавались у нас, поэтому многое еще из этой сокровищницы мысли нам еще предстоит открывать для себя заново.

Польским коллегам – педагогам, историкам, филологам-классикам посчастливилось эти двадцать лет быть рядом с ним и учиться у него!

Многое из того, что не удалось, или было просто в тех условиях невозможным реализовать в Петербурге, он сумел воплотить в жизнь в Варшавском университете.

Во-первых, была создана большая научная школа, которая успешно продолжает быть и плодотворно работать, и по сей день, уже в 3-4 поколениях молодых ученых, учителя которых, еще юными студентами слушали его лекции и учились у Тадеуша Зелиньского, как принято его было на-

зывать в Польше.

Ныне это широко известные у нас по переводам своих трудов польские ученые – академики, доктора наук, профессора, - Казимеж Куманецкий, Лидия Винничук, Ян Парандовский, Александр Кравчук, Эва Новацка и многие, многие другие. (К нашему великому сожалению эти многие другие нам действительно широко не известны, т.к. у нас их труды до сих пор не переводились и не издавались).

Казимеж Куманецкий (1905-1977) – известный польский историк, профессор Варшавского университета, академик, как и профессор Лидия Винничук были прямыми учениками и научными последователями своего учителя Ф. Ф. Зелинского.

К.Куманецкий стал инициатором создания специального Института исследований античной культуры при Польской Академии Наук. Вместе с К.Михалковским и Л.Винничук он редактировал журнал «Meander», принимал участие в издании других научных периодических изданий.

Казимеж Куманецкий в Польше написал и издал много научных трудов и монографий, получивших высокое научное признание. Наиболее яркие среди них это «Афинская демократия», «Вергилий», «Цицерон и его современники», написанных на большом документальном, историко-филологическом материале.

В нашей стране только в конце XX века, на закате СССР, в 1990 году, в издательстве «Высшая школа» вышел его учебник для школ и вузов «История культуры Древней Греции и Рима» (1955), которое было признано как в Польше, так и в СССР самым полным учебным пособием по истории и культуре развития античной цивилизации.[8]

Этот труд явился плодом его многолетних исследований по античной культуре в самых разнообразных ракурсах. Книга посвящена философии, историографии, литературе, архитектуре и искусству.

С искренним восхищением К.Куманецкий описывает греческих и римских героев, ученых, политиков, историков. Он сумел оценить каждого, подметив и выделив в их политических и гражданских действиях и поступках, самое главное и выдающееся. Очень важно и то, что К.Куманецкий уделил внимание и многим менее известным, иными словами, второстепенным персонажам. Приводя сотни имен, он позаботился о том, чтобы ни одно из них не забылось, а античная культура выглядела бы не пустыней с немногими оазисами, но живым, густонаселенным городом, где большое выступает в окружении малого и неотделимо от него.

Подчеркивая значение самых выдающихся и оригинальных, талантливых людей древности, К.Куманецкий в тоже время делает историю культуры как можно более многолюдной. В советское время, когда у нас было принято все рассматривать только с классовых позиций и на многие вопросы накладывалось табу, книга польского историка удивляла и просто восхищала своей информационной насыщенностью и яркостью. «Другое достоинство книги – широкое понимание культуры. Помимо традиционных сфер, таких как философия, иные науки и искусства, сюда были включены

в большей или меньшей степени также религии, законы, бытовой и хозяйственный уклад, социальные и политические отношения». [9]

Этот труд вышел в Варшаве в 1964 году г. и выдержав 8 переизданий, наконец-то, в 1990 году дошел до нашего читателя. Двамя годами раньше, в 1988 г., и также впервые в нашей стране, был переведен и издан фундаментальный труд профессора Варшавского университета Лидии Винничук «Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима», по своей структуре и содержанию не имевшей тогда, как и сейчас, в нашей стране, отечественных аналогов. Действительно, повседневности, быту и жизни, поведению древних греков и римлян, дома, в школе и театре, на брачном пиру и в библиотеке, на безмятежных веселых празднествах и в пору ужасающих стихийных бедствий в нашем отечественном понимании, в таком объеме, тогда места не было.

«Книга эта – о реальностях человеческого бытия, на которых зиждлось блестящее здание античной культуры, о «несовершенстве в совершенном», как объясняет автор в предисловии к польскому и советскому читателям. Построенная по тематическому принципу, книга позволяет легко сопоставить обычаи и нравы древних эллинов с укладом повседневной жизни и духовными особенностями людей в ареале римской цивилизации, проследить там, где это возможно, развитие античных культурных и бытовых традиций на протяжении полутора тысячелетий». [10]

Ученица Т.Зелиньского, Лидия Винничук, также как и ее учитель, более полувека отдала изучению и преподаванию древних языков, переводу греческих и латинских литературных памятников. Ее книги в Польше переиздаются постоянно, начиная с 30-х годов по истории и истории культуры античности.

Сегодня ею гордятся и по праву считают «одной из старейшин польской классической филологии». [11]

Когда читаешь книги К.Куманецкого, Л.Винничук, Я.Парандовского и других, то невольно приходит мысль о том, что их учебники в XX веке пришли по праву на смену лучшим, известным и популярным в XIX веке руководствам по древней классической истории, мифологии и культуре П. Гиро, Ф. Ф. Велишского, Ф. Любкера, Вебера, Д. Иловайского и многих других, которыми зачитывалась учащаяся молодежь, буквально во всей Европе, так как книги по античности немецких, английских, французских авторов систематически переводились, издавались и изучались в классических гимназиях, лицеях и университетах всех стран Европы, как изучалась и сама античность, в виде самостоятельной учебной дисциплины.

Учебник Лидии Винничук это еще и увлекательнейшее, захватывающее чтение не только для учащегося, но и для всей семьи, и просто желающих поближе познакомиться с греко-римским миром с целью самообразования.

Точно подобранные яркие афоризмы, факты, красочные картины праздничной, спортивной и повседневной жизни древних греков и римлян, до тонкости описанные обряды, жертвоприношения и правила, которым

очень важно было следовать, помогают учащимся не только увидеть, почувствовать вкус этой «древней» жизни, а главное, учат ее понимать и ценить, наслаждаться ее красотой.[12]

Именно такого рода литература на всю жизнь и прививает интерес к истории как предмету, и историческому чтению.

На фоне этих учебников как жалко и убого (по содержанию и информационному наполнению) выглядят наши отечественные аналоги.

Кстати сказать, у нас в Украине, до сих пор нет вариантов современного поколения учебников, учебных пособий, атласов, книг для чтения, задачников и хрестоматий по истории, мифологии и культуре античности для гимназий, лицеев и высшей школы. Изучая труды и учебники польских коллег следует отметить их особый, тонкий, и можно даже сказать совсем необычный подход к постановке и рассмотрению проблемы, к описанию, анализу, пояснениям и комментариям исторических событий и процесса в целом.

Это действительно другая научная школа, другой стиль и подход.

Данную мысль ярко иллюстрирует и подтверждает книга Эвы Новацкой «Heliogabal, wnuk Mezy.» (Гелиогабал, внук Мезы, вышедшей в 1977 году в издательстве Czytelnik. Warszawa).

Из множества римских императоров для своего описания и размышлений Эва Новацка выбрала самого скверного, единственного из всех римских императоров, труп которого солдаты выбросили в Тибр, вместе с нечистотами, а сенат повелел уничтожить память о нем и навсегда запретил кому бы то ни было носить имя Антонин, которое он опозорил навеки. Он пожалуй превзошел всех своих предшественников в проявлениях безумства, тупости и глупости, расточительства и варварства, непредсказуемости в поведении и развращенности.

В общем то, это всем давным-давно известные исторические факты, и к тому же, малопривлекательные, но Э.Новацкую заинтересовала эта личность, как объект для критического анализа, оценки и осмысления ее глазами современного педагога, психолога, врача-психиатра, врача-эндокринолога, и просто, рядового читателя. Она описывает походы, дела, поступки, манеру поведения Гелиогабала, Мезы, его бабки, ближайшего императорского окружения, которое бесспорно влияло на него и просит приглашенных ею современных участников этого своеобразного консилиума, или педагогического совета, посмотреть на Гелиогабала иначе, с позиций адекватных нынешнему восприятию жизни, манере поведения и т.д., а также дать профессиональное заключение, касающееся личности и действий Гелиогабала.

В книге поднимаются актуальные и вечные для всех времен и народов, большие вопросы - о власти, лидерстве, об имидже политиков, их характерах, интеллекте и уровне общей культуры, так необходимой для любого ранга руководителя.

Книга написана ярко, интересно, и необычайно оригинально и талантливо — исторически и литературно.

В Польше она получила высокую оценку, как у высоких литературных, так и у исторических, признанных авторитетов, ее представили читателям Лидия Винничук и Станислав Стобырыла. В частности, они подчеркнули, что очень часто бывает необходимо не просто описать действие, деятельность политического лидера, а более важно остановиться на «их психологическом и историософическом значении. Например, показать чем есть власть? Как можно ее добыть? Как удержать? Как следует квалифицировать личность властителя? Каким он должен быть в идеальной модели? Или может быть?

Станислав Стобырыла вообще в Гелиогабале увидел второстепенного героя повести, по сравнению с теми проблемами, которые Эва Новацка вынесла на обсуждение.

"Heliogabal, mlodociany cesarz-bog, jest, jak juz powiedzielismy, drugorzędna postacia w tej powiesci: jest nia przede wszystkim dlatego, ze nie pragnie rzadzic swym olbrzymim panstwem, ze całkowicie pochłaniaja go dziwne i perwersyjne przyjemnosci, ze dobrowolnie odsunal sie od tej podniecajacej gry, jaka jest polityka". "Nowe Ksiązki", 1971.

"Nie tylko talent literacki wykazala Ewa Nowacka w nowej powiesci, lecz takze dokladnosc filologiczna w wykorzystywaniu zrodel historycznych. To obyczajowe, zwyczaje, sceny z ulicy Rzymu (wyscigi, teatr itp.) przedstawia tak zywo i sugestywnie, ze obraz Miasta staje sie dla czytelnika bardziej wyrazisty niz nawet po przeczytaniu pracy J. Carcopino "Zycie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa". Lidia Winniczuk "Nowe Ksiązki", 1971

Как жаль, что такого рода литература до сих пор не была переведена на украинский язык, впрочем как и не было аналогичных переводов других книг и учебников Л.Винничук, К.Куманецкого, Я.Парандовского, А.Кравчука, Э.Новацкой и и других.

Завершая представление темы исторической разработки проблемы роли личности в истории, создания ярких и живых политических, исторических портретов выдающихся людей античности, затронутых Эвой Новацкой, также следует упомянуть прекрасную работу Александра Кравчука «Перикл и Аспазия», переведенную и изданную в Москве в 1991 году Академией Наук СССР. Книги А.Кравчука переводились и ранее. Это историко-художественные биографии Клеопатры и Нерона.[13]

«Перикл и Аспазия» у нас сразу же были восприняты как необычное произведение. Это живое и увлекательное повествование, лишенное научной сухости и антикварного тона: автор создал свой рассказ на основе подробного изложения сведений древних писателей о том значительном, что происходило в Афинах в «век Перикла». Для А. Кравчука характерны тонкий психологизм при создании исторического портрета, анализе эпохи. И главное, это попытка современным взглядом оценить и показать отношение Перикла к Аспазии, на этом фоне взглянуть шире на проблему отношения к женщине в античности в целом.

И в завершении, отдельно о многочисленных изданиях на русском и украинском языках книги Яна Парандовского «Мифология».[14] Эта книга,

адресованная для среднего и старшего возраста, в нашей стране стала дополнением и солидным научным пояснением к «Мифам и легендам Древней Греции и Рима» А. Куна, выдержавшим сотни переизданий в нашей стране.

Так сложилось исторически, политически, что в XX веке, практически весь советский период после 1917 года просто изучению, не говоря уже об углубленном познании античной мифологии, не было места в средней школе. Выборочный краткий пересказ из наиболее известных 3-5 мифов, который предлагал с начала 1950-х годов учебник П.Ф.Коровкина вплоть до наших дней, (при всем уважении к его прочим достоинствам) навряд ли можно считать достаточным, для того, чтобы стать высокообразованным человеком.

И как тут вновь не вспомнить Ф.Ф.Зелинского, мечтавшего о том, что наступит такое время, когда мифология вернется в школу и станет настольной книгой каждого молодого человека.

Он считал, что созданная греками и римлянами историческая легенда обладает одним незаменимым качеством: она — художественно-прекрасна. Ее отправление в небытие — преступление перед юношеством. «Я считаю себя счастливым, говорил Ф.Ф.Зелинский, что мог прочесть легенду о мессенских войнах в своем школьном учебнике много раньше, чем прочел ее у Павсания. Мои дети по милости критической школы были лишены этого счастья; желаю, чтобы хоть мои внуки могли им вновь обладать».[15]

В античной мифологии он видел сказочный мир античности, населенный никогда не умирающими образами, дошедшие до наших дней, они составляют самое прекрасное наследие нашей духовной родины. «И мы родим их со своей душой и видим в этом и наслаждение, и поучение себе: прошедши через горнило всемирной истории, эти образы то случайное и условное, то земное, что можно сказать, которое было им свойственно вначале; теперь это — чистые воплощения идей, неоценимые для поэта — мыслителя».[16] Яну Парандовскому как раз и удалось все это соединить: и прекрасно сказочный мир мифа, и раскрыть идеи, мудрость которые в них заложены; воссоздать духовный мир народа, сотворившего такую мифологию; проследить путь развития его религиозных верований, отмирание одних и появление новых, показать картины жизни и быта, умело перенести читателя в атмосферу мифологического времени, и помочь понять содержание и символичность мифа, мифологии в целом.

Эта книга десятилетиями переиздавалась, и пожалуй, и сейчас занимает лидирующее положение среди изданий польских авторов, посвященных античности.

Итак, мы представили лишь малую часть из того, что было создано учеными и педагогами польской классической школы, имеющей почти вековые традиции, блестящий опыт, результаты и высокий авторитет в Европе, в области исследований и изучения античности.

Польский опыт в развитии системы классического образования необ-

ходимо всесторонне изучать и брать на вооружение, как и всесторонне знакомиться с лучшими трудами польских историков, педагогов, философов, психологов, филологов-классиков, занимающихся проблемами истории, мифологии и античной культуры в целом. Размышляя и анализируя причины успехов и достижений нашей ближайшей соседки и стратегического партнера Польши, в сфере образования, гуманитарных наук, и вообще в культурной деятельности, мы просто обязаны сделать для себя соответствующие выводы; взять лучший опыт на вооружение и спешить реализовать намеченные цели, если мы действительно хотим быть современным высокоразвитым и высококультурным, независимым центрально-европейским государством, уже в ближайшем будущем.

За десять лет, прошедших со времени получения независимости в этом направлении как раз было сделано не так уж и много. Пока что, наша другая соседка, Россия, нас стремительно опережает в деле возрождения классического образования и его лучших традиций. Извлекаются из архивов, библиотечных хранилищ редкие и ценные монографии, словари и энциклопедии, учебники и руководства дореволюционной поры и переиздаются массовыми и доступными по цене, тиражами для современных гимназистов и лицейстов; пишутся новые пробные, экспериментальные учебники специально только по античности, для школы и вузов. И таких вариантов учебников предлагается не один или два, а гораздо больше.

Серьезное внимание уделяется переизданию современных западных источников, монографий, научно-популярной, детской и юношеской литературы, получивших известность и общее признание; создаются научные центры, новые современные классические гимназии и лицеи, и многое другое.

И в Украине, эти проблемы уже неоднократно ставились и обсуждались в печати и научных трудах и на конференциях.

Так, например, еще в 1997г. известные украинские ученые историки и преподаватели, авторы учебников, Олег Крыжановский и Виктор Ставнюк четко обозначили ряд приоритетных направлений и проблем, в современной разработке и преподавании истории древнего мира.

Это – создание в Украине собственной школы ориентологов-антиковедов; создание пакета отечественных учебников и пособий; разработка и исследование современных проблем античности – свободно и объективно, полностью освободившись от старых советских заидеологизированных подходов, при этом не отбрасывая действительно все ценное, истинно научное, что было создано советской историографией и школой антиковедов; полностью отойти от классовых оценок духовной жизни в древнем мире.

Принципиальным и важным является их высказывание о том, что «Історія Стародавньої Греції та Риму є історією єдиної античної цивілізації, саме в такій єдності її потрібно сприймати і викладати. Не слід забувати, що для України, як країни європейської, вона значною мірою є історією вітчизняного (навіть без врахування того, що Північне Причорном'я та Крим

що найпізніше з середини 1 тис. до н.е. належали до античної цивілізації, а греко-скіфські історико-культурні сюжети тісно пов'язані між собою. Отже на уроках із стародавньої історії можна вести мову про "українську античність" з не меншим правом, ніж англійці ведуть про "античність німецьку", французи про "античність французьку" тощо.[17]

Факт повернення в Україну класическої системи освіти О.Крыжановский і багато інші вчені і педагоги оцінюють, як безумовно, відрадіючий і дуже важливий. І останнє, Україні не потрібно почати проводити саму серйозну і великомасштабну роботу по налагодженню і розвитку міжнародних зв'язів, відносин з головними європейськими інститутами, вивчаючими античність. Це - Інститут Георга Еккерта по дослідженню шкільних підручників (Німеччина), Європейський культурний центр в Дельфах (Греція), Єврокласики - загальноєвропейська асоціація шкільних вчителів давніх мов, Афинський університет, Британська археологічна школа в Афінах, Американські інститути в Афінах, і багато інші.

Сучасна середня і вища школи повинні осмислити і здійснити грядущі зміни в відповідності з світовим досвідом і вітчизняною історичною, освітньою традицією, і слідувати сучасним європейським стандартам, по яким освітнім є таким людина, який оволодів не тільки професією, але і, в-перших, п'ятьма європейськими мовами; в-других, комп'ютером, в-третьих, демократичним світоглядом і, в -чвертих, фундаментальною культурою, а її основи, рівно як і образ демократичного мислення, як раз і закладає античність! [18]

І той факт, що Україна стала ініціатором і організатором створення Міжнародного педагогічного клубу європейських столиць, служить яскравим свідченням і доказом надзвичайної важливості представленої в статті проблеми. Її мета - обмін інформацією, досвідом, спільне обговорення самих актуальних питань сучасного майбутнього освіти. Такі зустрічі - це величезна можливість обмінятися досвідом і познайомитися з новітніми досягненнями і технологіями. На останньому, Московському засіданні, проходившому в червні 2001 року, серед багатьох питань як раз і були представлені і обговорювалися щоденні проблеми і даліший шлях розвитку недержавних, приватних і інших категорій шкіл нового типу, існуючих в Москві, Києві, багатьох інших країнах СНГ і Західній Європі. Особливо було підкреслено про цілісність використання найкращих зразків досвіду по відродженню класических навчальних закладів, популярність яких зростає з кожним днем. [19]

Література:

1. Система освіти в Польщі. НІІ вищої школи. М.: 1976. С.31,32.
2. Коллонтай Г. Огляд історії освіти в Польщі. М.: 1980.- С.221-222.
3. В.Пасечник. Викладання предметів «історія» і «соціологія» в сучас-

- те реформ образования в Польше // История в школе. 2000 № 8, - С.10-11.
4. Ф.Ф.Зелинский. Мифы трагической Эллады./ Сост. В. С. Золотарь. Мн. Высш. шк. -С.4.
 5. Куликова Л. Б. Культура начинается с античности.// 2000. 1 сент. 2000.
 6. Ф.Ф.Зелинский. Древний мир и мы. Руководство для учащихся гимназий и реальных училищ (8кл) Репринт. Изд. 1907 г. Спб.: 1997.
 7. Там же.
 8. И.А.Лисовый, К. А. Ревяко.Античный мир в терминах, именах и названиях.Слов-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима.- Мн.:Беларусь, 1996.- С.124 - 125.
 9. К.Куманецкий. История культуры Древней Греции и Рима./ Пер. с польского В.К.Роница. М.: Высшая школа. 1990. - С. 5-6.
 10. Там же. - С.5-6.
 11. Л.Винничук. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. М.: Высшая школа. 1988. С.5-6.
 12. Там же.
 13. Кравчук А. Перикл и Аспазия: Пер. с польского - М.: Наука, 1911. - 5, С.254-259.
 14. Я.Парандовский. Мифология. Изд-во. Детская литература. М.: 1971.
 15. Ф.Ф.Зелинский. Мифы трагической Эллады. / Сост. В. С. Золотарь. Мн. Высш. шк. 1992. - С. 11.
 16. Ф.Ф.Зелинский . Древний мир и мы.Руководство для учащихся гимназий и реальных училищ (8 кл.). Репринт Изд 1907. Спб. 1997. - С.82.
 17. История в школах Украины. 1997.№ 2 С. 11-13
 18. Андрущенко В. Высшее образование ХХІ века: Каким оно будет? // Зеркало недели. - 1999. 4 дек.
 19. Клубы бывают разные. Педагогические в том числе. // Зеркало недели. - 2001. 16 июня.

Н.Нев'ярович

Поет і світ у художньому осмисленні Віслави Шимборської

XX століття у польській поезії відзначено появою цілого сузір'я видатних майстрів, чії твори збагатили не тільки вітчизняну, але й світову культуру. Серед цих імен Леопольд Стафф, Юліан Тувім, Казимір Вежинський, Юзеф Лободовський. Свідченням найвищого рівня сучасної польської поезії стали літературні Нобелівські премії Чеслава Мілоша (1980 р.) та Віслави Шимборської (1996 р.).

Поza всякими сумнівами, особистість В.Шимборської посідає особливе місце у світовій літературі, а її творчість належить до кращих здобутків поезії XX століття. Нобелівський комітет, визнаючи її талант, присудив їй премію "за поезію, яка з граничною точністю описує історичні і біологічні явища в контексті людської реальності".

Вірші поетеси перекладено 36 мовами у 18 країнах світу. В СРСР були лише окремі добірки віршів В.Шимборської та статті про її творчість у

часописах російською та українською мовами. Проте з поезіями видатної майстрині слова добре знайомі справжні шанувальники її таланту, які очікували на кожну нову публікацію.

Перші її вірші з'явилися в "Иностранной литературе" у 1967 році у перекладі Асара Еппеля, у 1973 році Віслава Шимборська разом з її чоловіком письменником Корнелем Пилиповичем була гостею редакції "ИЛ", пізніше вірші польської поетеси друкувалися на сторінках "ИЛ" у 1974, 1978 (у перекладах А. Еппеля) та у 1994 та 1996 (у перекладах Н.Астаф'євої) роках. З творчістю В.Шимборської українських читачів у 90-ті знайомили такі поважні часописи, як "Всесвіт", "Дніпро", "Березіль", а також окремі вітчизняні видання її віршів у перекладах Н.Сидяченко та С.Шевченка.

Але й цей невеличкий обсяг публікацій у недавні часи давався через величезні зусилля справжніх знавців поетичного мистецтва сучасності, крізь заборони на імена, узгодження з "думкою товаришів з країни", перевірки їх на політичну лояльність через дипломатичні та партійні канали. Подібні правила витримувалися ледь не до кінця 80-х років. Прізвище Шимборської було занесено у так звані "чорні списки", що потім потрапляли до рук "кураторів культури". Перекладачеві та редактору часопису доводилося виявляти наполегливість, мужність, а подекуди вдаватися до хитрощів, аби "просунути" в номер вірш неблагонадійної авторки.

Проте на батьківщині, у демократичних колах, за словами М. Рябчука, Віслава Шимборська уособлювала "певний рівень моральної поведінки, на який взорувалася польська інтелігенція" і з якого зросла етика "Солідарності". Поетеса, не вагаючись, підписувала протести проти арештів дисидентів у країнах соцтабору, висловлювалася на підтримку свободи та демократії у кризові періоди народовладдя у Чехословаччині та Польщі. Попри усі зусилля, "приручити" свободолюбну поетесу було неможливо.

Цілком закономірно, що кількість публікацій у 70-80-ті роки в нашій країні була обмеженою. Наслідком такого ставлення стала певна деформація читацького уявлення про літературний процес у Польщі та цінність творчості багатьох сучасних письменників, що відбулося на існуючих довідниках, підручниках з зарубіжної літератури та посібниках для вчителів літератури. Тож, "Литературный энциклопедический словарь" (1987), підручники з історії зарубіжної літератури ХХ століття для філологічних спеціальностей вузів (Зарубежная литература ХХ века: Учеб. для вузов/ Л. Андреев и др. — М., 2000 та деякі інші підручники) не містять статей про багатьох видатних польських митців, представлених у більш ранніх довідниках, серед них і польська Нобіліатка Віслава Шимборська, яка є уособленням гідності поета й таланту справжнього митця.

Віслава Шимборська народилася 2 липня у містечку Курнік, що у Польщі, у 1948 році закінчила Ягелонський університет. Протягом майже тридцяти років (з 1952 по 1981 рр.) керувала відділом поезії в тижневику "Жиче літерацьке", вела також відділ "Необов'язкове читання". Початок її поетичної творчості співпав з закінченням Другої світової війни, а дебютною збіркою поезії стала книжка віршів "Бо живемо" (1952 р.). Невдовзі ви-

йшла і наступна - "Питання, поставлені собі" (1954 р.). Втім, вимоглива до себе й до справжньої творчості, Віслава Шимборська вважали їх невдалими. Перший справжній успіх випав на долю її книги "Звернення до Йєті" (1957 р.), що була відзначена Шведською академією наук.

Наступними збірками, що принесли всесвітнє визнання Віслави Шимборської, стали "Сілі" (1963 р.), "Сто утіх" (1967 р.), " Усякий випадок" (1972 р.), "Велика кількість" (1976 р.), "Люди на мосту" (1986 р.), "Кінець і початок" (1993 р.). Доробок, здавалося б, невеликий, проте кожна книжка віршів була справжньою подією у літературному житті Польщі та за її межами.

Більшість віршів Віслави Шимборської - це невеличкі філософські трактати з сильним емоційним забарвленням. Її мова парадоксальна, метафорична, наближена до афористичності: "Тільки людське може буди дійсно чужим" ("Псалом"), "Живе, отже помиляється" ("Помилка"), "Життя, навіть довге, все ж буде коротким" ("Коротке життя наших предків"), "Нема такого життя, котре, хоча б на мить не мало безсмертя" ("Про смерть без перебільшення").

У своїх творах поетеса сповідує мотиви витонченої філософської лірики, свій власний етичний канон, оригінальну поетичну манеру. Її поезія - "це світ, якому долю я вершу сама і у якому час зв'язую ланцюгами знаків". Через самобутні естетичні погляди поетеса, як колись і Марина Цветаєва, відмежовувалася від будь-яких поетичних груп на течій. Нею був створений новий образ поезії, як дива, де головними є питання "наївні":

Як жити? - спитав мене хтось у листі,
кого я хотіла спитати
те саме.
Знову так, як завше
(й те окреслено вище):
нема нагальніших запитань
від питань наївних.

("Схилок віку")[4,83]

У прес-релізі Шведської академії зазначено, що "завдяки своїй ангажованій розкутості вона повністю відповідає власній думці про те, що жодні питання не були такими важливими, як питання наївні. З цієї позиції вона являє свої поетичні осмислення в стисненій формі, але парадоксально - з широкими реєстрами, постійно рухомими у всіх відношеннях. В її заголовках вражаюче поєднання спіритуалізму, вигадливості і співпереживання, що дає можливість думці повернутися до епох просвітництва і бароко".

Подив і цікавість - такі основні джерела своєї поезії визначає В.Шимборська. На її думку, світ гідний подиву. Чудеса оточують нас на кожному кроці, варто тільки придивитися :

Чудо, куди не глянеш -
всюдусущий світ.
Чудо на додачу, як і все на додачу:
те, що неймовірне,

є, однак, імовірне.

("Ярмарок чудес") [4, 84].

Серед головних тем її поезії – подив самому факту існування людини і тим випадковостям, що не підлягають осмисленню, проте визначають появу та розвиток людини: "Нащо я у надто єдиній особі? І не іншій? І чия подоба?" ("Подив", зб. "Усякий випадок"). Вона мріє про добру й сильну людину, проте ХХ століття залишило у спадок лише невирішену проблему гармонійної особистості:

Бог мав повірити врешті в людину

добру і сильну.

Та добра і сильна –

ще й досі дві різні людини.

("Схилок віку") [4, 83]

Чільне місце посідає тема навколишнього світу у поєднанні його реальних та умовних ракурсів. Саме людина визначає словом явища невіддільної їй природи, розуміючи їх у відповідності до своїх уявлень та бажань. Поетеса хвилює обмеженість людського пізнання та уяви, яких замало, щоб зрозуміти велич Всесвіту, виокремити індивідуальне з мільярдів подібних до себе. Проте її уяву "все ще хвилює окремість" ("Велика кількість"). Розмірковуючи у багатьох своїх віршах про життя і смерть, поетеса доходить життєстверджуючого висновку:

Немає такого життя,

котре хоча б на мить

не мало безсмертя.

Смерть завше спізнюється на цю мить.

Даремно шарпає клямку

дверей незримих.

Що встигла людина, смерть забрати не може.

("Про смерть без перебільшення") [4, 84].

У 80-ті роки подив Шимборської часто супроводжує гіркота через байдужість людей до того світу, частиною якого вони є, через їхню приземленість та поринулість у повсякденну метушню. Людей вже не дивує, наприклад, факт відкриття нової зірки, бо ж вона "надмірна для виміряних днів життя" ("Надмірність", зб. "Люди на мосту").

Поетеса сумно дивується людському бажанню не помічати час, навіть зупинити його, як на тій картині, де все застигло: і дощ, і хмари, і люди на мосту, і човен серед хвиль, і барви негоди:

Це не така вже невинна картина.

Тут зупинено час.

Недійсними стали правічні закони.

Злегковажено ними, зневажено.

Скасовано вплив не перебіг подій.

("Люди на мосту") [8, 37]

Віславі Шимборській притаманне іронічне ставлення до усталених стереотипів і, найчастіше, до самої себе. Іронічні відтінки створюються че-

рез використання розмовних інтонацій та завдяки фабулі, що будується на діалозі. "Мені б хотілося, - казала про себе поетеса, аби у вірші уживалися між собою і навіть зросталися – піднесене і тривіальне, сумне і комічне" [11].

Наскрізною темою всієї поезії Шимборської проступає тема митця, надзвичайної особистості справжнього Поета, який є водночас і зрілим філософом, і щемливим ліриком, і сумлінним громадянином.

Образ митця є наріжним в поезії Шимборської, тож не дивно, що й свою Нобелівську промову - "Поет і світ"(1996) р. - вона присвятила митцеві, засадам власного поетичного мислення та способом сприйняття навколишнього світу.

Традиційні запитання журналістів про сутність та джерела натхнення поетеса, якій, без сумніву, відома "благодать цього внутрішнього імпульсу", намагається обходити. Вона вважає, що натхнення не є привілеєм лише поетів або взагалі митців. На її думку, є, була і завжди буде певна категорія людей, на яких сходять натхнення. Це саме ті люди, які свідомо обирають собі справу життя і працюють з любов'ю і фантазією. Для них робота може стати захопливою пригодою, якщо вони не залишатимуть поза увагою жодного кинутого нею виклику. Попри труднощі та поразки, їхня цікавість не вичерпується, а кожна вирішена проблема веде за собою цілу низку нових питань. Тож, натхнення, у будь якій сфері, і насамперед у поезії, за переконанням Шимборської, народжується з постійного "не знаю". Усяке остаточне знання, що не породжує чергових питань, втрачає життєвий запал і згодом вмирає. Категорична впевненість може перетворитися на руйнівну силу, яка стане смертельно небезпечною як для окремої особистості, так і для суспільства.

Сократівське "не знаю" стало ключовою фразою у поетичній концепції, що була виголошена у Шведській лекції Віславою Шимборською. Справжній поет має невтомно повторювати про себе: "не знаю". "Кожним своїм віршем він намагається щось пояснити, але тільки-но ставить крапку, як його починають точити сумніви, він починає розуміти, що це пояснення недовговічне і невичерпне. І тоді він робить ще одну спробу і ще одну, а вже потім усі докази його невдоволеності собою історичі літературні скріплять величезною скріпкою і назвуть "творчим багажем".

Щоб дістатися суті поетичної творчості та зрозуміти, яким має бути справжній поет, вона подумки веде бесіду з Екклезіастом, старозавітним філософом і поетом, автором надзвичайно хвилюючого плачу про марність будь-яких людських починань. Низько вклоняючись одному з найважливіших для себе поетів, Віслава Шимборська все ж таки заперечує йому: "Нема нічого нового під сонцем", - сказано Тобою, Екклезіасте. Але ж Ти сам народився під новим сонцем. А поема, що створена Тобою, теж нова під сонцем, тому що до Тебе її ніхто не написав". Прорвати екзистенційне коло існування, внести щось своє, нове, втрутитися у незмінно старий порядок життя на землі може лише Митець, бо ж після його натхненного слова світ залишається вже трошки іншим.

До таких митців Віслава Шимборська відносить одного з своїх улюблених поетів сучасності, Нобелівського лауреата 1987 року Йосипа Бродського. Під час особистих бесід з видатним майстром вона, за її визнанням, зрозуміла ще одну рису справжнього поета. Це залишатися гордим за своє покликання - бути у полоні слів, думок, вагань - попри всі приниження та страждання. Трагедія вигнання, спалюженого тоталітарною системою, відкрила Бродському та багатьом іншим поетам XX століття і справжній смак свободи, і ту ціну, що вони мали заплатити за право залишатися поетами.

Поетична творчість неможлива для Віслави Шимборської без повсякчасного здивування, бо ж наш світ – що б ми про нього не думали – все ж дивний. Саме у цьому епітеті, вважає поетеса, і прихована певна логічна пастка. Зазвичай нас дивує те, що відступає від загальновизнаної норми, такого собі "звичайного" світу. А саме "звичайного" світу, на її думку, і не існує. В Нобелівській промові лауреатка підкреслила: "В поезії, де виважується кожне слово, ніщо не буває звичайним і нормальним. Жодний пагорб, жодна хмара над ним. Жодний день та жодна ніч, що настає по ньому. І головне – ніч існування на цьому світі".

Парадоксальним є той факт, що перед нагородженням Шимборської Нобелівською премією два найбільших шведських видавництва відмовились видати книжки її віршів і тільки після присудження премії терміново випустили їх. Проте слід згадати і про ту високу оцінку, якою у різні часи визнали її талант всесвітньо відомі митці. Анна Ахматова, яка, до речі, першою переводила вірші Шимборської російською мовою, відзначала зрілість думки та відточеність стилю польської поетеси. А щирий шанувальник Віслави Шимборської ірландський поет Шеймас Хіні, який отримав Нобелівську премію у 1995 році, зазначав: "Шимборська – як Беккет – залишиться свободною. Як і він, вона буде продовжувати йти за тоненькою стрілкою компасу, яка у неї в голові, і, напевне, ніщо не зіб'є її з цього шляху". Надзвичайно високу оцінку дав творчості Шимборської Йосип Бродський, який включив би її вірш "Початок і кінець" в антологію ста кращих віршів XX століття.

Видатний польський поет, Нобеліат 1980 року Чеслав Мілош з гордістю свідчив, що присуджена Віславі Шимборській нагорода є підтвердженням високої позиції польської поезії в світі. Вагомість творчого здобутку поетеси спонукає нас не тільки до знайомства з її поезією, але й до ретельного вивчення у середній школі та вузі.

Невичерпним джерелом її творчого натхнення залишається неповторна людська особистість. Тож поезія – справа довічна. У поета, за переконанням Віслави Шимборської, залишається багато роботи.

Література

1. Шимборська В. Поезії. Антологія "Тому що вони суцї". – Львів, 1986.
2. Шимборська В. Краківська таємниця...// Зарубіжна література, 1996, № 11.
3. Шимборська В. Поезії // "Дніпро", 1991, № 11-12.

4. Шимборська В. Всюдисущий світ // "Дніпро", 1997, № 9-10.
5. Шимборська В. Поезії // Йовенко С. Обличчя вітру. К., 1995.
6. Шимборська В. Поезії // "Березіль", 1997, № 3-4.
7. Шимборська В. Поезії // "Всесвіт", 1995, № 9-10.
8. Шимборська В. Поезії // Всесвіт, 1997, № 11-12.
9. Булаховська Ю. Нобеліатка 1996 року – Віслава Шимборська // "Зарубіжна література", 1996, № 11.
10. Ірванець О. Шимборська - українською // Артлайн, 1998, №3.
11. История литератур Восточной Европы после Второй мировой войны. В. 2т. – М., 2001. – Т.2 1970-1980-е гг.
12. Сидяченко Н. Із ковчега поезії Віслави Шимборської // Всесвіт, 1997, №11-12.
13. Сидяченко Н. Світ, якому долю вершу сама // "Слово і час", 1997, № 2.
14. Стихи и проза // "ИЛ", 1973, № 11.
15. Powrot do zrodzel. Rozmowa z Wislawa Szymborska // K.Nastulanka. Sami o sobie. Warszawa, 1975, s.305.

Krzysztof Gębura

Wkład Polaków w badania kultury antycznej nad Morzem Czarnym

Od VIII wieku przed Chr. starożytni Grecy kolonizowali północne wybrzeże Morza Czarnego tworząc tu ponad dwieście polis. Szczególnie ważne były Olbia, Chersones oraz trwające ponad osiemset lat Królestwo Bosporańskie. Helleni wytworzyli tu bogatą kulturę żyjącą w symbiozie z irańskimi społecznościami interioru. Kolejne fale najeźdźców z kontynentu doprowadziły do utraty samodzielności politycznej przez Hellenów. Pojawili się reprezentanci Rzymu – legiony stacjonujące w kilku garnizonach na południu dzisiejszej Ukrainy. Formalna data upadku Cesarstwa Rzymskiego nie przerwała rozwoju miast helleńskich – ochraniane były przez Bizancjum. Trwało tak do epoki średniowiecznej w XIII wieku na Krymie usadowili się Mongołowie i Tatarzy, wiek później wielki Książę Litewski Giedymin złupił greckie miasta i obrócił je w ruinę.

Zygmunt Stary stracił Jedysan (ziemię między Dniestrem a Dnieprem) oraz Chadżybej (dzisiejsza Odessa) – chociaż Jakub Pretficz starosta barski był komendantem twierdzy nadczarnomorskiej. W zmiennych kolejach losów Korona panowała nominalnie nad Dzikimi Polami do 1668. W XVIII wieku zaczęła tracić inicjatywę i suwerenność na rzecz Rosji. W czasie wojen z Turcją i Chanatęm Krymskim Rosja zdobyła w 1761 roku tzw. Nową Serbię. Trzy lata później założono Elizabetgrad dziś Kirowograd. W 1764 roku powstała gubernia nowosyberyjska. Jednocześnie zlikwidowano autonomię Kozaków Zaprowskich i Chanat. Lata osiemdziesiąte tego wieku to intensywna kolonizacja tzw. Serbska, ale w dużej mierze byli to chłopci z Ukrainy zarówno ruscy jak i polscy. Założono też nowe miasto Chersones biorące nazwę od starożytnego. Pojawili

się tu też magnaci polscy jak np. Prot Potocki¹, prekursor handlu czarnomorskiego oraz polscy żołnierze w służbie rosyjskiej, ochotnicy i z przymusu oraz ludzie wolnych zawodów.

II rozbiór Rzeczypospolitej spowodował, że Polska odeszła na zachód, a następnie zniknęła. Represje lat późniejszych – wywózka 50 000 Polaków z Podola, zamiana 350 000 drobnej szlachty polskiej z Ukrainy na chłopów, spowodowały emigrację za chlebem m.in. na południową Ukrainę.

Zainteresowania Polaków kulturą tych obszarów datują się od XVI wieku. Pojawiły się wtedy projekty skolonizowania Dzikich Stepów i przeniesienia stolicy polski nad Morze Czarne. Polacy jako domniemani spadkobiercy starożytnych Sarmatów, a taka ideologia panowała aż do znanego Emira Rzewuskiego² utożsamiali się też z klasycznym Rzymem poprzez Owidiusza, który jakoby zakończył życie na terenie Rzeczypospolitej. Po rozbiorach myśl ta w formie fantazji odżywała np. w planach ekonomicznej ekspansji w.w. Prota Potockiego.

Koncepcja powstania narodowego w okolicach Łebedyna na czarnym szlaku tatarskim smutnych przez poetów Bohdana Zalewskiego, Seweryna Goszczyńskiego, Tymkę Padurrę³, w organizowanych przez Michała Czajkowskiego (Sadyka Paszę) i Teodora Miłkowskiego⁴ oddziałach tzw. kozaków polskich czy wreszcie w koncepcjach federalistycznej Rzeczypospolitej Narodów od Bałtyku po Kaukaz opracowanych przez Józefa Piłsudskiego⁵. Koniec wieku XVIII w Europie zaznaczył się całą plejadą niby – uczonych tzw. dyletantów trochę dziwaków, tkórzy pod wpływem Goethego i Winckelmana zaczęli się interesować spuścizną starożytną. Tak w Polsce postępowali Potoccy gromadząc zbiory antyczne i inne w sławnym Tulczynie⁶. Tak następowali Rzewuscy ze sławnym Emirem, który po wojazach bliskowschodnich osiadł w Sawranu⁷. Zgromadził tam sporo okazów orientalnych, jak i przedmiotów wydobytych ze Sycylijskich kurhanów i z miast nadczarnomorskich. Opisane zostały w pozycji „Straty kultury polskiej w czasie wojny światowej (pierwszej)”. Pierwszym z rzędu Polaków zajmujących się obszarem nadczarnomorskim był wielokrotny poseł królów polskich, znawca języków orientalnych Marcin Broniewski⁸. Napisał obszerną relację wydaną w 1595 roku w Kolonii „Tartariae descriptio” mającą kilkadziesiąt wznowień i tłumaczeń. Opisuje w niej nie tylko współczesnych Kozaków, Tatarów, Chazarów, ale nawiązuje do starożytności i przybliża zabytki. Wspomniany już Wacław Seweryn Rzewuski o pseudonimach Abu Assad Arsian Emir, Tacz El Fehr miał burzliwe życie podróżując po całym świecie. Jako jeden z pierwszych prowadził amatorskie wykopaliska. Ten barwny człowiek zginął w bitwie powstania listopadowego pod Daszowem, na Ukrainie. Nikt nie widział jego ciała, pozostała biblioteka i zbiory skonfiskowane przez Moskali. Słynna też była kolekcja Potockich w Tulczynie zorganizowana przez niesławnej pamięci Szczęsnego⁹. Z ośrodkiem tym związany był Antoni Chrząszczewski¹⁰, który opisał dzieje Potockich i zajmował się zbiorami. Z tymże rodem związany był Władysław Chodźkiewicz, przyjaciel Kraszewskiego, powieściopisarz oraz autor „Starożytności wschodnich” pisanych po francusku¹¹.

Inna rodzina magnacka zajmująca się kolekcjonerstwem zabytków znad Morza Czarnego to Chodkiewiczowie z Czarnobyli. Najsłynniejszy to Aleksander autor tragedii antycznych¹². W Młynowie koło Krzemieńca zgromadził sporą kolekcję. W badaniach kultury antycznej zasłużyli się także Aleksander Przeździecki¹³ urodzony w Czarnym Ostrowie na Podolu, wydawca, historyk, uczeń liceum Krzemienieckiego oraz Edward Przewoński¹⁴, nt. końcowe lata spędził w Kijowie. Eustachy Iwanowski urodzony w Chałaim – gródkiem koło Berdyczowa¹⁵, pseudonim Helleniusz. Zmarł w Białopolu. Był historykiem, amatorem. Zbierał dokumenty, relacje z Ukrainy, interesował się antykiem. Jego liczne prace chaotyczne, pełne błędów i anarchicznej, sarmanckiej ideologii zachowały jednak pewną wartość ze względu na wykorzystanie zaginionych dziś materiałów nie do przecenienia w badaniach nad kulturą antyczną obszarów nad Morzem Czarnym była rola Liceum Krzemienieckiego. Działało tam kilku starożytników, bardzo znany Michał Jurkowski¹⁶, filolog klasyczny – hellenista przeniesiony po likwidacji Liceum do Kijowa. W wykładach na Uniwersytecie Świętego Włodzimierza zajmował się obszarem czarnomorskim. Bardziej znanym był Julian Aleksander Mickiewicz¹⁷. Zajmował się prawem rzymskim. Był najlepszym studentem Uniwersytetu Wileńskiego: od 1828 roku uczył w Krzemieńcu. Wykładał prawo polskie, literaturę, prawo rzymskie, encyklopedie praw. Przy tej okazji prowadził kurs polskiej historii z nawiązywaniem do kultury antycznej, „przysposabiał młodzież na godnych nauczycieli”. W 1835 przeniesiony do Kijowa na Katedrę Prawa Rzymskiego. Pięć lat później władze carskie podejrzewając go o spisek przenoszą go do Charkowa. Wychował setki nauczycieli, którym zaszczycił pasję badania historii rodzinnych ziem. Byli to przeważnie potomkowie drobnej szlachty „ukraińskiej”. Wielu z nich pracowało w szkołach na południowej¹⁸ Ukrainie. Tradycje patriotyczne zaszczylił rodzinie. Jego syn Franciszek poślubił wdowę po Romualdzie Trauguttie, Kościuszkównę z domu¹⁹ aby ją obronić od rosyjskich zniewag. Potomkiem szlacheckiej rodziny polskiej był B. Goszkiewicz 1860 – 1928, archeolog, założyciel muzeum w Chersonesie²⁰. Niestety nie dotarłem do źródeł, które by jednoznacznie mówiły o jego poczuciu narodowym.

Nie sposób pominąć Adama Honorego Kirkora²¹. Lojalista, założyciel „Tygodnika Wileńskiego”, „Teki Wilczeńskiej” i innych pism, był także archeologiem – amatorem. Próbował też założyć pierwsze pismo w Odessie. Osobiście organizował wyprawy w celu poszukiwania grobów starych kultur.

Największym starożytnikiem pochodzącym z Ukrainy ze Skrzypczyńców koło Humania był Tadeusz Zieliński²². W jego badaniach szczególną rolę odgrywała idea hiperborejskiego (czyt. południowo-ukraińskiego pochodzenia religii apollinijskiej. Sądził, że to Polacy są spadkobiercami tej idei. Wiśniowe sady Herodota widział w „Balladynie” Słowackiego, w pracach Mickiewicza. Oprócz nich badania starożytności nad Morzem Czarnym prowadzili także: Sępkowski, Formakowski, Krupowicz, Dłóżewski, Kamiński, Gryniwicz, Mancewicz, a w czasach obecnych cała plejada polskich archeologów²³.

Zdaję sobie sprawę, że dałem tylko szkic początków badań polskich uczonych ad kulturą antyczną północnego nadczarnomorza. Postulatam

badawczym jest aby zagadnienie to przebadac dokładniej.

Literatura:

1. Prot Potocki, zalozył w latach osiemdziesiątych XVIII kompanię do handlu zbożem, bank w Machnówce k. Berdyczowa i wyprawil z Chersonesu pięć statków ze zbożem do Francji
2. Wacław Seweryn „Emir” Rzewuski 1784-1831
3. byli to poeci wykształceni częściowo w Humanium częściowo w Liceum Krzemienieckim
4. oddziały te organizowano w tureckiej jeszcze Dobrudży, w delcie Dunaju
5. J. Piłsudski prowadził w tej materii rokowania z wieloma politykami antyrosyjskimi jeszcze w latach 1906 - 1914
6. zbiory te po śmierci Seweryna zostały rozproszone, częściowo w Rosji, częściowo na Zachodzie. Tylko część został w Łańcucie
7. Sawrań leżał na granicy dawnej Rzeczypospolitej i ziem południowej Ukrainy
8. Marcin Broniewski zm. Przed 31 III 1593 por. Polski Słownik Biograficzny (PSB) t. 3, s. 461 i n. oraz J. Bartoszewicz, Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami Warszawa 1859; K. Buczek, Kartografia Polska w czasach Stefana Batorego, „Wiadomości służby geograficznej” Warszawa 1933 s. 2. A. W. Storożenko, Stefan Batorij i dniewrowskie Kozak, Kijów 1914 s. 52 – 58.
9. S. Potocki zaznaczył się niechlubnie w dziejach Polski
10. A. Chrzęszczewski ur. 1770 w Pieczechostach zm. 1851 w Międzyrzeczu, mieszkał w Smerdykowie; opisywał też dzieje Podola, przełożył łacińską kronikę P. Piaseckiego, por. PSB t. 3, s. 477.
11. A. Chodźkiewicz ur. ok. 1820 k. Tulczyna. Jego znana wtedy powieść to Zamek w Czarnokozinach, zm. we Francji 1898; PSB t. 3. s. 380 i n.
12. A. Chodkiewicz ur. 1776 w Czarnobylu, zm. 1838, por. T. Lipinski, Zapiski, Kraków 1883 s. 26 i n.
13. A. Przeździecki, 1814 – 1871 był znanym archiwistą, por. PSB, t. 29 s. 95.
14. E. Przewoński 1850- 1895, ur. w Siedlcach zm. w Kijowie por. PSB t. 29, s. 38.
15. Eustachy Iwanowski ur. 1813 – zm. 1903 – najsłynniejsza praca „Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przeniesione”, 1900 r., por. PSB t. 10, s. 178 i n.
16. Michał Jurkowski ur. 1765 – 1863 por. Efron, Brochhaus, Encyklopedyczny Słownik S. Petersburg 1895 t. XV s. 260 i n.
17. Julian Aleksander Mickiewicz – por. L. Podhorski – Okołów, Realia mickiewiczowskie, Warszawa 1952; A. Wrzosek, Aleksander Mickiewicz, ostatni profesor prawa rzymskiego w dawnym Liceum Krzemienieckim „Minerwa Polska”, 1927 nr 1 por. PSB., t. 20 s. 706 – 707.
18. Por. D. Beauvois, Dezintegracja drobnej szlachty na Ukrainie w latach 1831 – 1863, w Los Polaków w XIX – XX w., Warszawa 1987 s. 73 – 87.
19. Por. PSB t. 20 s. 706 i n.
20. por. przypis poprzedni
21. Adam Honory Kirkor w 1845 pochodził z rodziny lojalnej wobec cara

22. T. Zieliński – ur. 14 IX 1859 – zm. 14 V 1944. Najważniejsze prace dotyczące tego tematu to *Iż zizli idiej*, Petersburg 1905-1910, t. I-IV; *Starożytność bajeczna* Warszawa 1930; *Tragudomenon libri tres* Petersburg 1887 oraz *Irezone*
23. Nazwa ta występuje w pracy J. G. Vinogradov i S. P. Kryzickij, *Olbia. Eine altgriechische Stadt in nördwestlichen Schwerzmeerraum*, Brill, Leiden, New York, Köln 1995 s. 3 i n.

С.Шмалсй, О.Радченко, Л.Русіна

Юзеф Пачоський – видатний син братніх народів

Наукові долі багатьох вчених складаються по різному. Винаходи на надбання одних випереджають час і по належному оцінюються лише нащадками, а імена інших, широко відомі і визнані за їх життя, стираються в пам'яті наступних поколінь. Певною мірою це можна сказати про Юзефа Пачоського.

Ця багатогранна людина, видатний вчений зумів за своє творче життя зробити так багато, що спеціалісти різних природничих наук ніяк не можуть його "поділити" між собою. Ентомологи підкреслюють, що він стояв біля основ розвитку сільськогосподарської ентомології в Україні; спеціалісти лісового господарства та садівництва наголошують на його суттєвому внеску в розвиток цих галузей; а ботаніки з повним правом залучають його до когорти найвизначніших фахівців кінця XIX – першої половини XX століть.

Проте ім'я Ю.Пачоського лишається невідомим широкому загалу біологів нашої країни, хоча він народився в Україні і пропрацював тут половину свого життя. Не кажемо вже про своїх земляків з Херсонщини, де саме створив цей видатний вчений, і залишив для нас одну з окрас міста – Херсонський краєзнавчий музей.

То який же життєвий шлях пройшла ця людина, ім'я і справи якої займають гідне місце в Польщі і незаслужено забуті у нас?

Юзеф Конрад Пачоський (у нас його звали Юзеф Конрадович) народився 8 грудня (26 листопада за старим стилем) 1864 р. в с. Білогрудці Заславського повіту на Волині. Він був найстаршим з шістьох дітей Конрада Пачоського, управителя князя Сангушки.

З самого дитинства Юзеф відрізнявся незалежністю характеру, його гнітили безправ'я ігноблення особистості. Можливо саме тому він не закінчив навіть гімназії і освіту здобував самотужки. Так, він кинув Рівненське реальне училище, не витримавши пануючих там порядків. Потім навчався в сільськогосподарському училищі в Умані, але пішов і з нього, хоч мав великі здібності: тяжіння до волі знов підвело юного Юзефа. Але саме тут він відчув потяг до природничих наук, і величезний вплив не це мав шкільний вчитель ботаніки Владислав Скробішевський.

З 1882 р. розпочалась наукова діяльність Ю.Пачоського. Протягом

1882-1886 рр. він збирав рослини Уманщини і в 1887 р. опублікував свою першу працю. В цьому ж році він приїхав до Києва, де в Університеті Святого Володимира навчався його брат, але Юзефа ні прийняли до Університету: адже у нього не було атестату про середню освіту! Та молодий дослідник не здався. Він почав працювати садівником-лаборантом на кафедрі ботаніки під керівництвом визначного флориста І.Ф.Шмальгаузена (дореці, батька одного з найвидатніших еволюціоністів XX століття, першого директора Інституту зоології НАН України, Івана Івановича Шмальгаузена). Саме І.Ф.Шмальгаузен разом з професором зоології М.В.Борецьким поглибили знання молодого науковця, і в цей час остаточно сформувався життєвий шлях Ю. Пачоського.

Протягом 1888-1894 років його багато разів відряджали в експедиції для збирання ботанічного та зоологічного матеріалу в різних районах: в Херсонські, Донецькі та Калмицькі степи, до Криму та північно-західного Кавказу, на Полтавщину і Волинь, Поділля та Полісся. Ю.Пачоським був не лише зібраний, а й опрацьований багатющий науковий матеріал, що вилилось в публікації 35 наукових праць.

Нажаль, в 1894 р. помер керівник і наставник Юзефа - І.Ф.Шмальгаузен, і молодий вчений був змушений переїхати до Санкт-Петербургу. Та не дуже гостинно зустріла його північна столиця Російської імперії. Попрацювавши рік помічником садівника в Імператорському ботанічному саду, він в 1895 році переїхав до Дублян на Львівщині. Спочатку був асистентом, а потім заступником професора у Вищій сільськогосподарській школі. Водночас Пачоський не припиняв і наукової діяльності, збираючи матеріал на сході Польщі, Буковині, в Татрах, Угорщині, на Волині, Поділлі ат в Бесарабії. І знов результати були узагальнені в численних працях.

Восени 1897 р. Ю.Пачоського запросили до роботи губернським ентомологом Херсонського земства. Саме тут розкрились всі грані таланту цієї непересічної людини. До 1920 року він був головним ентомологом величезного степового краю, впроваджуючи прогресивні (в тому числі біологічні) методи захисту рослин від шкідників. Саме в цей період Пачоський заснував в Херсоні Земський природничий музей (зараз – Краєзнавчий музей). Він особисто (незважаючи на велику зайнятість на відповідальній посаді губернського ентомолога) зібрав багатющі ботанічні колекції: 20 тисяч (!) гербарних листів та насіння і плоди 400 видів рослин. Окрім цього Ю.Пачоський згромадив величезний фауністичний матеріал не лише з ентомології, а й орнітології. З 1918 р. працював ще й професором ботаніки Херсонського політехнічного інституту, віддаючи свої багатющі знання та любов до природи студентам. Саме тут він вперше в світі почав викладати курс фітосоціології – науки про рослинні угруповання. В херсонський період життя були видані два підручники: двотомна "Морфология растений" (1919-1920) та "Основы фитосоциологии", а також монографія з геоботаніка та історичної географії рослин – "Основные черты развития флоры в юго-западной России" (1920).

За монографічну працю "Описание растительности Херсонской губернии" (1915-1927) його було нагороджено премією Московського товариства дослідників природи і присвоєно почесне звання "найкращого знавця флори українських степів".

Настали смутні часи революції і громадянської війни. Херсонське губернське земство було ліквідоване і Ю.Пачоський в 1922 р. переїхав на роботу керівником наукового відділу заповідника Асканія-Нова (в той час він носив назву "Чаплі").

Та, нажаль, не склалася доля Ю.Пачоського в Радянській Україні: у вересні 1923 р. він разом з сім'єю – дружиною Алідою та синами Конрадом і Станіславом – повернувся до Польщі, землі своїх пращурів.

Спочатку він працював в Біловезькій Пущі, де розпочав широкі дослідження лісів; за монографію "Ліси Біловезжі" (1930) отримав нагороду Інституту підтримки наук каси ім.Ю.Мяновського. Але організаторський талант дослідника не міг не проявитись: Ю. Пачоський заснував природничий музей і в Біловезжі.

З 1925 р. Пачоський працює також професором систематики і соціологій рослин в Познанському університеті. В 1926 р. за видатні наукові досягнення йому було надано науковий ступінь кандидата наук (ступінь доктора наук Пачоський отримав в 1937 р.).

Боротьба вченого за збереження лісів стала на перешкоді фінансовим магнатам, що вели лісорозробки, і в 1928 р. Пачоського під надуманим приводом звільнили з Біловезької Пущі.

На початку 30-х років не такий вже й молодий, але повний творчої наснаги вчений знов вирушив в далекі експедиції до Югославії і Болгарії, звідки, як і завжди раніше, привіз багатий матеріал – 4 тисячі гербарних аркушів.

В 1932 р. Пачоський придбав невеличкий маєток поблизу Познані і перетворив його на садівницьке господарство, де проводив дослідження з екології та морозостійкості фруктових дерев.

Всього за своє життя Ю. Пачоський опублікував більше 300 наукових праць, в тому числі більше 10 монографій.

В 1938 році 74-річний вчений нарешті дозволив собі піти на заслужений відпочинок, та не встиг він ним скористатись: 1 вересня 1939 р. німецькі війська перетнули кордони Польщі і розпочалась друга світова війна. Німці відібрали сад-маєток у старого професора, наказавши йому і далі проводити там дослідження, а членів його родини зробили простими робітниками.

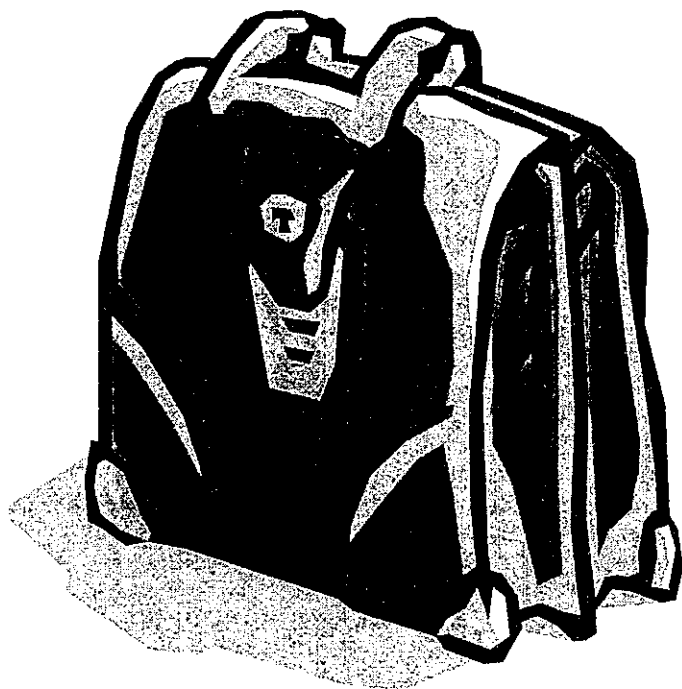
Помер Юзеф Пачоський 14 лютого 1942 року від інфаркту: його серце не витримало звістки, що його онука по-звірячому кували в гестапо. Похований він був в Лусові біля Познані, але в 1959 р. його прах було перенесено до Познані і поховано на меморіальному кладовищі.

Ім'я та справи Юзефа Конрада Пачоського, видатного натураліста і талановитого організатора, повинні бути відомі широкому загалу: адже хто не пам'ятає минулого, не матиме й майбутнього.

Література

1. Воронов А. Г. И. К. Пачосский, к 100-летию со дня рождения // Бюллетень МОИП (отд. биол.) — 1964. — Т. 69, № 6. — С. 130-134.
2. Dzieczkowski A. Paczoski Józef Konrad // Polski Słownik Bibliograficzny. — 1979. — Т. 24. — S. 786-789.

ІЗ РЕДАКЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЯ

Німці на Україні в умовах "відлиги"

У період "відлиги" проходять перші позитивні зміни в Радянському суспільстві, які були спрямовані в бік демократизації держави. Так, у доповіді на XX з'їзді КПРС М.Хрущов, викриваючи Сталінські злочиння, уперше офіційно заявив про долю депортованих народів. Цей крок дав поштовх до процесу реабілітації репресованих і депортованих народів.

У повоєнні роки відбулися певні зміни у соціальній структурі німецького населення. Зайняте раніше переважно сільським господарством, воно поступово при звичало до промислової праці і поповнювало ряди робітництва. З'явився незначний доступ до адміністративної радянської і партійної роботи.

Разом з тим, навіть в умовах "відлиги", німцям не вдавалося позбутися того морально-психологічного тиску, який чинили державні ідеологічні інституції. Проблема загострювалась і через те, що державні рішення 50-60-х рр. не містили чітких юридично-правових формулювань і не давали відповіді на питання, реабілітуються чи амністуються радянські німці. Відтак, залишалось незрозумілим, чи з них знімаються висунуті сталінським режимом несправедливі звинувачення, чи вони визнаються як такі, що вчинили державний злочин, і тепер вибачені.

Багатьох німців влада змушувала брати участь у пропагандистських кампаніях, що прославляли радянський спосіб життя і засуджували західний, буржуазний. Усе більше залучали їх і до участі у громадських формуваннях, у тому числі й до членства в КПРС. Водночас здійснювався суворий нагляд за тими, хто пробував налагодити контакт з родичами за кордоном. З боку Західної Німеччини такі пошуки велися через Червоний Хрест. Радянські ж німці мусили діяти на власний страх і ризик, знаючи, що це може обернутися для них кримінальною відповідальністю.

Типовим для того часу можна вважати таке висловлювання німців про своє становище у СРСР: «Живемо ми тут добре, але нам потрібно одне: щоб Хрущов сказав пару слів про нас, німців. Ми народилися в Радянському Союзі і любимо свою Батьківщину»[1]. Отже, німецька спільнота прагнула добитися для себе рівноправ'я в етнічній структурі радянського суспільства і закріплення своїх прав у національній політиці держави.

До ідеї відновлення німецької автономії радянські державно-партійні органи ставилися байдуже, старалися її не помічати, що заганяло проблему в глухий кут. У 1964 р. німці чітко поставили свої вимоги перед керівництвом СРСР: повністю урівняти їх в правах з іншими народами Союзу; скасувати всі державні рішення, що кваліфікували їх як зрадників, шпигунів і т. п.; відновити німецьку республіку.

У серпні 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року «Про переселення німців, що проживають в районах Поволжя». Фактично це був черговий півзахід, який не розв'язував проблеми. У документі говорилося, зокрема, що в Указі від 28 серпня 1941 р. «по відношенню до великої групи німців — радянських громадян були висунуті звинувачення в активній допомозі і співпраці з німецько-фашистськими загарбниками. Життя показало, що ці огульні звинувачення були необґрунтовані і виявилися проявом свавілля в умовах культу особи Сталіна. У дійсності в роки Великої Вітчизняної війни переважна більшість німецького населення разом з усім радянським народом своєю працею сприяли перемозі Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, а в повоєнні роки брали активну участь у комуністичному будівництві»[2].

Таким чином, держава офіційно визнавала невинуватість більшості німців і високо оцінювала їхній внесок у державне будівництво та перемогу. Але, з іншого боку, в Указі наголошувалось, що «німецьке населення міцно вкоренилося на нових місцях проживання і користується правами громадян СРСР..., сумлінно працює на підприємствах, у радгоспах, колгоспах, закладах, бере активну участь у громадському і політичному житті...» [3]

Указ ліквідовував лише частину положень акту 1941 р. Його приписи, що передбачали прикріплення депортованих німців до нових, визначених державою місць проживання, залишилися непорушними. Документ не був опублікований у центральних засобах масової інформації, а тому не став надбанням не тільки широкого загалу, а й багатьох із тих, кого безпосередньо стосувався і кому був конче необхідний.

Половинчасті кроки держави змусили німців активізувати дії по відновленню автономії. Провідну роль у цьому процесі відігравала інтелігенція. Саме з її представників була сформована перша делегація радянських німців до Москви для переговорів з вищим державним керівництвом. 12 січня 1965 р. делегацію прийняв Голова Президії Верховної Ради СРСР А.Мікоян, якому було вручено листа на ім'я першого секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва «Про повну реабілітацію радянсько-німецького народу і відновлення радянсько-німецької автономної республіки».

Під час зустрічі з боку німецької делегації висувалися дві основні вимоги: відновлення республіки та державне сприяння у збереженні етнічної самоідентифікації. Як зазначали пізніше учасники цієї події, високі посадовці досить прохолодно поставилися до названих вимог. А.Мікоян категорично заявив: «Якщо хто хоче, то може зберегти німецьку культуру, але відновити німреспубліку неможливо» [4]. Лист до ЦК КПРС залишився не розглянутим — найімовірніше, був передоручений нижчим партійним інстанціям.

Протягом другої половини 60-х рр. німці не полишали спроб «перекопати» владу в необхідності задовольнити їхні прагнення. Для цього використовувались різні форми: делегування представників до Москви, виступи у засобах масової інформації, прийняття відповідних резолюцій і рішень гро-

мадських організацій тощо. Не втрачаючи віри у те, що партія й уряд прислухаються до їхніх вимог, німці намагались активізувати своє національне і громадсько-політичне життя. У цей період їм вдалося заручитися гарантією влади, що на виборах до вищих та місцевих органів німцям буде відведена певна квота. У результаті розширилось їхнє представництво в радах всіх рівнів, у тому числі Верховній Раді СРСР. Подекуди вони опинялись і на відповідальних партійних посадах. Здебільшого такими обранцями ставали передовики промислового і сільськогосподарського виробництва, частково — представники інтелігенції. У ці ж роки діяльність ініціативних груп по відродженню німецького національного життя поступово набувала вигляду громадсько-політичного руху, який з часом оформився у всесоюзне товариство «Відергебурт» («Відродження»).

Визначною подією для німців, особливо тих, що були депортовані з України, став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. «Про зняття обмежень при виборі місця проживання, передбачених в минулому для окремих категорій громадян». Крім того, що він скасовував попередній указ 1955 р., цей акт спеціально наголошував на необхідності роз'яснити, що «особи, на яких поширювались зазначені обмеження, та члени їхніх сімей, що є громадянами СРСР, користуються, як і всі радянські громадяни, правом обирати місце проживання на всій території СРСР відповідно до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим...» [5]

Фактично Указ дозволив депортантам повернутися на колишні місця проживання, у тому числі в Україну. Та, як зазначається у спогадах багатьох сучасників, документ умисно приховувався місцевою владою і не публікувався. Лише на практиці німці з подивом з'ясовували, що ніхто не перешкоджає їхньому переїзду, а на новому місці їх не чіпають, дають можливість осісти й облаштуватися.

Повернення німців в Україну розпочалося ще в другій половині 60-х рр. Кілька тисяч депортантів німецької національності, порушуючи чинне законодавство, нелегально перебравися й оселилися в різних регіонах республіки. Чимало їх знайшли притулок у колишніх односельців-українців. На початку 70-х рр. в Україні вже налічувалось близько 30 тис. німців [6]. Указ 1972 р. легалізував їхнє становище та стимулював подальший переселенський процес.

Протягом 70-х рр. громадсько-політичний і національний рух німців дещо послаб. Ті, хто повернувся в Україну, були зайняті в основному матеріальним облаштуванням, інші проблеми тимчасово відійшли для них на другий план. Центром громадсько-політичної активності німців залишалися райони їхнього компактного проживання у Саратовській і Волгоградській областях Російської Федерації та в Казахстані.

Національна політика тоталітарної держави, особливо у пік застійного періоду, ставала дедалі консервативнішою, акумулювала в собі негативний досвід попередніх десятиліть. На думку авторитетної дослідниці Л.Нагорної, теоретичною основою радянської національної політики слугу-

вала історико-економічна теорія націй, відповідно до якої національні чинники підпорядковувались класовим. «Доктрина Компартії в національному питанні була суперечливою і значною мірою залежала від політичної кон'юнктури. Закладена в її підвалини ще в дожовтневий період централістська ідея уживалася з визнанням права націй на політичне самовизначення аж до відокремлення. Широкий діапазон підходів до визначення пріоритетів етнополітики зумовлювався намаганням розширити соціальну базу партії і використати у боротьбі за владу національно-визвольні рухи» [7].

Позиція союзного центру щодо вирішення національних проблем була особливо жорсткою і непохитною. В Україні ж, порівняно з іншими республіками, процеси централізації та уніфікації здійснювались найбільш послідовно. Спроби української національної еліти дистанціюватися від Москви нищилися на корені. Відбувалося нівелювання національних особливостей, ігнорування національних запитів і потреб, русифікація культурної та інформативної сфер. Інтернаціоналістські гасла використовувались для прикриття великодержавних інтересів. Нестримно звужувались нормотворчі можливості республік, провідні галузі промисловості переводились у союзне підпорядкування, нарешті, були встановлені такі сфери державного й суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі. Внутрішня політика спрямовувала розвиток країни шляхом інтеграції національних регіонів в унітарну державу при зовнішньому збереженні атрибутів федералізму. Будь-який спротив цьому курсу викликав боротьбу з «буржуазним націоналізмом» і ескалацію репресивних заходів.

Тоталітарна держава виробила і своєрідний механізм запобігання етноконфліктам. Дійовими засобами стали інституалізація етнічної приналежності шляхом закріплення національності у паспортах та підтримання політико-правових переваг для етносів, визнаних «титультними». Потенційно вибухових етнічних ситуацій вдавалося уникати завдяки масовим ідеологічним кампаніям, приуроченим здебільшого до ювілейних дат, «днів дружби» тощо [8].

У 70-і рр. радянські німці особливо гостро стали відчувати на собі ідеологічний тиск з боку держави. Причиною цього служило прагнення багатьох із них налагодити контакти з родичами за кордоном, а то й полишити межі СРСР. Державні органи пильно стежили за настроями в німецькому середовищі й вишукували запобіжні засоби, часом навіть і правового характеру: ускладнювалась процедура оформлення закордонних паспортів та віз, накладалися різного роду обмеження на виїзд з країни. При виконкомх Рад депутатів трудящих були створені спеціальні комісії з інтернаціонального виховання, які ретельно розглядали мотиви від'їзду за кордон та ухвалювали своє рішення з цього приводу. Найчастіше воно було негативним.

У Західній Німеччині питання громадянських свобод в СРСР, порушення прав німецького етносу з року в рік набували все більшого резонансу. Їм присвячувались парламентські слухання, виступи відомих політиків і

громадських діячів. Проте ці акції мало допомагали радянським німцям, хіба що давали деяку моральну підтримку.

Політика держави щодо німецької спільноти у 70-і рр. нагадувала формулу: «Ми вас силою примусимо бути громадянами СРСР». У місцях компактного проживання німців, зокрема в Казахстані, серед них проводилась посилена ідеологічна робота. Лише за 1973—1977 рр. республіканськими і партійно-радянськими керівними органами було прийнято до десятка постанов щодо роботи з німцями. З числа громадян цієї національності створювались групи лекторів і політінформаторів. Загалом до цієї справи було залучено близько 10 тис. чоловік[10]. Пропагандистські заходи зводилися в основному до штучного звеличення радянського способу життя й запламування всього західного.

У другій половині 70-х рр. тоталітарна держава значно звузила можливості національного розвитку німців. Більш жорсткою стала політика русифікації, посилились атеїстичні утиски. Це не могло не викликати відповідного опору. У 1978 р. в ряді великих міст Союзу (Алма-Аті, Фрунзе, Душанбе та ін.) пройшли демонстрації німців під гаслами: «Відпустити нас додому!», «Ми за автономію!»

Під тиском цих подій державне керівництво змушене було розпочати роботу над проектом створення в Казахстані німецької автономної області. З цією метою була сформована спеціальна комісія ЦК КПРС, яка і внесла на розгляд вищих органів влади свої пропозиції. Німецьку автономію пропонувалося «утворити на території п'яти районів, що входять до складу Карагандинської, Кокчетавської, Павлодарської і Цілиноградської областей, з центром у місті Ерментау». Зазначалося, що створення області саме в цьому регіоні дозволить «більш повно використати наявні резерви для розвитку економіки північної частини Казахстану і особливо сільського господарства»[11]. На підставі цих рекомендацій було розроблено Положення про порядок утворення німецької автономної області, а в квітні—травні 1979 р. прийнято відповідні укази Президій Верховних Рад СРСР та Казахської республіки, а також постанову Політбюро ЦК КПРС.

Рішення було негативно сприйняте корінними жителями тих районів, що мали увійти до складу німецької області. У червні 1979 р. у Цілинограді й Кокчетаві пройшли акції протесту казахського населення. На них лунали заклики: «Не віддамо землю батьків фашистам!», «Вислати всіх німців до Сибіру!»

Ці події викликали занепокоєння німців: вони не бажали загострювати стосунки з іншими етносами. Крім того, прийняте державою рішення і для них не було оптимальним. Як зазначається у спогадах сучасників, створення автономії в Північному Казахстані навечно закріпило б значну частину німців у цьому віддаленому регіоні й унеможливило повернення їх на Волгу, а переважання тут іноетнічного населення суттєво ускладнило б процес німецького національного відродження. До того ж у компетентних органів з'являвся додатковий аргумент для заборони виїзду до Німеччини. Тому німецька громадськість відразу розгорнула рух за відродження республіки

на Волзі. Проводився збір підписів, у тому числі й серед німців України, з вимогою до вищих органів влади, велась відповідна агітація.

Активісти руху у своїх відозвах пояснювали, що «єдино правильним і історично обґрунтованим буде лише відновлення колишньої Автономної радянської соціалістичної республіки німців Поволжя, а тому за це потрібно всім активно виступати, особливо німцям, що вже проживають у Поволжі. Вони живуть на землі, обгареній кров'ю їх старшого покоління у боротьбі за встановлення на цій землі Радянської влади, цю землю освоїли їхні предки, вона є рідною землею, лише її можна вважати своєю, на ній і потрібно відроджувати втрачене своїм народом та будувати своє щасливе майбутнє.

Автономію для німців — лише в Поволжі! Поволжя — наша рідна колыска! Правда повинна перемогти!» [12]

Ці події кінця 70-х рр. ретельно приховувались державною владою. З одного боку, вона прагнула уникнути міжнародного тиску, з іншого, потрібно було маскувати недоліки внутрішньої політики.

На середину 80-х рр. радянські німці були розпорошені по всьому Союзу. Дані про чисельність етносу, місце проживання і т. п. до офіційної статистики не потрапляли. Перепис населення 1959 р. про існування німців у СРСР не повідомляв. Уперше в історії всесоюзних переписів про них було згадано лише в 1979 р. Та й тоді інформація була вкрай скупою: вказувалась лише загальна чисельність, частково зайнятість, але про розселення мова не йшла. З партійних документів відомо, що на кінець 70-х рр. 46 % (900 тис.) радянських німців проживали в Казахстані. З них 15 % — це нащадки тих, хто переїхав сюди під час Сталінської реформи або в перші десятиліття радянської влади з Поволжя, України та Північного Кавказу. Решта — жителі ліквідованої Республіки Поволжя; депортанти, виселені під час Другої світової війни; репатріанти з числа тих, хто мав німецьке підданство («фольксдойче») [13]. Значну частину їх становили вихідці з українських земель.

В Україні протягом 70—80-х рр. чисельність німців зросла майже на вісім тисяч і склала на 1989 р. 37 859 чол.[14] Як підкреслюють дослідники Б.Чирко та В.Євтух, ці дані не є повними, оскільки перепис 1989 р. не фіксував наявності німецького населення на Волині, Буковині та в Галичині. У цих регіонах, за підрахунками вчених, їх мешкало близько 10 тис. чоловік[15]. А в цілому в СРСР налічувалось майже 2 млн. німців.

Поселенська структура німецького населення мала свою специфіку, яка зумовлювалась процесом урбанізації, еміграцією до Німеччини та іншими чинниками. За підрахунками авторитетного українського історика й етнолога С.Тимченка, чисельність німців на селі за 1979—1989 рр. зросла з 10 742 до 11 003 чол., але міський їх прошарок зростав значно швидше. На думку дослідника, високий рівень урбанізованості німецького населення пояснюється насамперед його небажанням проживати у незадовільних соціально-побутових умовах тодішнього села [16].

У сфері сімейно-шлюбних відносин німці виявляли консервативність.

Серед них був найменший відсоток змішаних шлюбів та міжнаціональних сімей.

Рівень зайнятості у матеріальному виробництві був досить високим порівняно навіть з такими етносами України, як болгари, молдовани, греки. Переважала зайнятість фізичною працею. Це зумовлювалось, головним чином, звуженими можливостями в отриманні освіти, проживанням здебільшого у сільській місцевості та обмеженим доступом до джерел інформації. Незначною була їх частка серед управлінців і керівників. Проте ці обставини не можуть слугувати підставою для приниження участі німців у суспільному виробництві та соціальних перетвореннях в Україні.

Політика перебудови, ініційована 1985 р. М.Горбачовим, сприяла активізації національного руху німців. Вище партійно-державне керівництво здійснювало кроки по оздоровленню суспільно-економічного і політичного життя, намагалось усунути найбільш кричущі прояви соціальної несправедливості, найганебніші наслідки політики минулих десятиліть. Розпочалося звільнення політ'язнів, розгортався правозахисний рух.

Атмосфера перебудови та активні дії широких мас викликали необхідність змін в існуючій системі національно-державних відносин. В Україні, як і в інших республіках Союзу, розгорнувся національно-визвольний рух. Він став базою і для піднесення етнічної самосвідомості німців. Процеси гласності дозволили відкрити багато «білих плям» в історії як українців, так і інших народів, що населяли республіку, сприяли більш вільному доступу до джерел інформації.

Союзне керівництво, намагаючись взяти під контроль етнонаціональні процеси в СРСР і республіках, зробило кілька політичних спроб удосконалити практику міжнаціональних відносин. На вересневому 1987 р. Пленумі ЦК КПРС було визнано, що попередній досвід національної політики мав багато вад і деформацій. Але модель нової політики партійно-державна верхівка розглядала виключно через призму збереження унітаризму та сильного центру, до якого б тяжіли республіки. Рух за незалежність республік у кінці 80-х рр. ставав усе більш некерованим, що й спричинило невдовзі розпад СРСР.

Як підкреслюють дослідники В.Бауер і Т.Ларіонова, особливістю етнополітики керівництва, очолюваного М. Горбачовим, було те, що «укази, постанови і закони стали продовженням прийнятих ще тридцять років тому. Вони не стосувались прямо долі потерпілих національних спільнот, їхній всеохоплюючий характер був важливим для того, щоб створити основу для ліквідації самих причин таких історичних явищ, як репресії та депортації. Водночас... керівництву СРСР було вельми вигідно трактувати реабілітацію як акт вибачення перед конкретною особою. Поновлення в правах у персональному порядку не передбачало повернення того, чого очікували народи — території і державності» [17].

Визвольний рух республік викликав загострення національної самосвідомості етносів, що населяли СРСР, у тому числі й німців. Цим обставинам сприяли також вимоги сил національно-патріотичного спряму-

вання відновити у правах депортовані народи. Досить згадати виступи на їх підтримку відомого правозахисника, академіка А.Сахарова у Верховній Раді СРСР.

У 1988—1989 рр. делегації німців кілька разів зустрічалися з високими державними посадовцями: Головою Ради Національностей Президії Верховної Ради СРСР, представниками ідеологічної комісії ЦК КПРС. У липні 1989 р. при Раді Національностей Верховної Ради СРСР була створена Комісія з проблем радянських німців. Її очолив народний депутат Г.Кисельов. До складу комісії увійшли представники німецької громадськості — Г.Гроут, Б.Раушенбах, Г.Штойк. Перед комісією стояло завдання вивчити весь комплекс проблем, породжених прийнятим у серпні 1941 р. актом про виселення радянських німців з місць проживання, у першу чергу з районів Поволжя, коли фактично була ліквідована німецька автономна республіка, та виробити рекомендації щодо їх вирішення. Комісія визнала за необхідне: 1) прийняти декларацію Верховної Ради СРСР про повну реабілітацію репресованих німців; 2) домогтися від уряду визнання для них статусу трудармійців; 3) створити Державну комісію для розробки перспективної Комплексної програми відновлення автономії; 4) у місцях компактного проживання німців утворити національні райони і сільські ради; 5) створити в Поволжі сприятливу для німців суспільну атмосферу[18]. 28 листопада 1989 р. ці рекомендації були схвалені постановою Верховної Ради СРСР «Про висновки і пропозиції комісій з проблем радянських німців і кримськотатарського народу».

Діяльність комісії, окрім роботи над зазначеними питаннями, полягала також в ознайомленні з умовами проживання німців у різних регіонах держави, у тому числі в Україні, та з роботою партійних і керівних органів підприємств, установ, організацій по задоволенню потреб німецького населення. Контроль за діяльністю названої комісії здійснювала Комісія Ради Національностей з національної політики і міжнаціональних відносин.

Слід зауважити, що саме в цей час центр розв'язання національних проблем перемістився з керівних партійних інстанцій до вищого законодавчого органу держави — Верховної Ради СРСР. Саме цей орган в умовах перебудови прийняв Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їхніх прав». У документі проголошувалося, що «Верховна Рада СРСР засуджує практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що є порушенням основ міжнародного права..., та гарантує, що порушення прав людини на державному рівні більше ніколи не повторяться...» [19]

Цим документом було дано політичну, правову і моральну оцінку політики тоталітарної держави щодо радянських німців. 21 грудня 1989 р. Рада Міністрів СРСР утворила Комісію з організації виконання Постанови Верховної Ради СРСР «Про висновки і пропозиції комісій з проблем радянських німців і кримськотатарського народу». Вона дала доручення урядам республік, де проживали названі етноси, організувати відповідні комісії

для відновлення прав цих народів. Ставилося також завдання розгорнути цілеспрямовану роботу по формуванню в районах переселення німців сприятливої суспільної атмосфери, яка б сприяла створенню нормальних умов для спільного проживання громадян різних національностей та виключала конфліктні ситуації [20].

Для координації діяльності республіканських органів 29 січня 1990 р. була сформована Державна комісія з проблем радянських німців. У коло її основних завдань входила розробка Державної програми переселення на добровільних засадах німців у місця традиційного проживання та реалізація цієї програми після її затвердження. Протоколи засідань Держкомісії за 1990 р. засвідчують, що нею розглядалося багато актуальних питань, зокрема, про розширення випуску друкованих засобів масової інформації німецькою мовою, та ін., аналізувався місцевий досвід у вирішенні проблем німецької спільноти. Комісія схвалила ідею підготовки і проведення Першого з'їзду радянських німців. Але практичні результати її діяльності були обмеженими, жодного разу не розглядалося питання про виконання доручень цього органу.

Згадана комісія намагалася проводити роботу і навколо висунутої німцями вимоги відновлення автономії. Проте на кінець 80-х рр. партійно-державне керівництво СРСР все рішучіше відкидало ідею організації нових етнополітичних утворень, вбачаючи у цьому провокацію відцентрових процесів, спрямованих на розпад Союзу. Опиралися цій вимозі і деякі державні керівники. Як зазначають у спогадах члени німецької делегації, під час зустрічі з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.Лук'яновим та прем'єр-міністром СРСР В.Павловим делегатам було заявлено навіть, що ідея республіки німців розроблена військовими колами Заходу і відновлення автономії — не що інше як тонко прорахована військова диверсія. Таким чином, реалізація цієї головної вимоги німецької спільноти відсувалася все далі, виглядала все менш реальною.

Особливістю національного руху німців кінця 80-х рр. стало його більш чітке організаційне оформлення. У березні 1989 р. відбулася установча конференція Всесоюзного громадсько-політичного і культурно-освітнього товариства радянських німців «Відродження». Підготовкою її опікувався Координаційний комітет з числа представників німецької громадськості, делегованих до вищого державного керівництва у Москві. На чолі групи стояли: Г.Вормсбехер, редактор альманаху «Хайматліхе Вайтен», Г.Гроут — кандидат біологічних наук з Бердянська, Ю.Гаар — доцент одного з вузів Саратова. Конференція проходила в залі Політехнічного музею у Москві. В її роботі взяли участь 135 делегатів.

Утворення товариства відразу виявило, що радянські німці є етносом неконсолідованим, з різними, навіть полярними поглядами на шляхи свого національного розвитку та відновлення автономії. Активний учасник організації товариства В.Крієр на сторінках газети «Нойес Лебен» писав: «Сепаратизм і роздробленість продовжують цвісти, я б сказав, пишним цвітом... Одні, виступаючи зі сторінок преси, ледь не божаться, що їм не

потрібна автономія, що вони і так почуваються добре. Другі на словах виступають за державність й одночасно повторюють, що вони самі «туди» не поїдуть. Треті..., відірвані від реальності, висувають найхимерніші варіанти географічного розташування майбутньої автономії то в Казахстані, то в Алтайському краї, то на стиках Павлодарської області і Новосибірської» [21].

Не було єдності і серед членів президії Координаційного центру «Відродження», до якого увійшли 32 чоловіки. Через кілька місяців існування товариства розгорнулася міжособистісна боротьба голови президії Г.Гроута і співголови Г.Вормсбехера. Перший очолив радикальну групу, другий став лідером поміркованих сил німецького руху.

Конференції товариства 1990 р. проходили в атмосфері протистояння, взаємних випадів і образ. Між тим на них розглядалися важливі питання: проекти указів та постанов, що стосувалися радянських німців і мали, за задумом авторів, бути прийнятими вищими державними органами СРСР; форми і методи співпраці з органами влади; варіанти конституційного устрою майбутньої автономної республіки тощо. Однак розкол у керівництві та мітинговість у настроях більшості членів «Відродження» істотно послабляли результативність цієї роботи.

За таких обставин виникла ідея створення офіційного органу, який би репрезентував і відстоював інтереси радянських німців на вищому державному рівні. Ця пропозиція була висунута поміркованим крилом руху і підтримана Державною комісією з проблем радянських німців та Комісією з національної політики і міжнаціональних відносин Ради Національностей Верховної Ради СРСР, адже державні органи прагнули контролювати процес самоорганізації німецької спільноти. Був створений Організаційний комітет з підготовки і проведення З'їзду радянських німців, який очолив академік Б.Раушенбах.

Радикалісти, керовані Г.Гроутом, відразу заявили, що не поділяють ідеї Оргкомітету, і оголосили про свою опозиційність. Вони були переконані, що необхідно дистанціюватися від державних і партійних органів, спиратися на власні сили й місцеві ланки, діяльність яких слід активізувати гаслами та ультимативними вимогами. Філософія дій іншої течії полягала у схильності до угодовства з наявними структурами влади, які мали відіграти вирішальну роль у підготовці з'їзду та впливати на результати його роботи. У той же час обидва крила усвідомлювали необхідність проведення форуму і розробляли свої плани організаційних заходів по підготовці з'їзду та проекти його рішень. Так, очолюване Г.Гроутом правління «Відродження» головним завданням з'їзду вважало прийняття Декларації про відновлення конституційно не ліквідованої автономної республіки німців Поволжя в її кордонах, з одночасним проголошенням основоположних принципів політичної, соціально-економічної і культурної організації цього суб'єкта Російської Федерації та створенням керівного органу, який пропонувалося назвати Тимчасова Рада Німецької Автономії Союзу Радянських Республік.

Аналогічну діяльність, але під контролем державних органів, проводив і оргкомітет на чолі з Б.Раушенбахом. Між однією й другою групою ор-

ганізаторів точилося багато суперечок навколо питань, якими мають бути рішення з'їзду, яких форм державності слід домагатися в кінцевому підсумку. Лідери поміркованих (Г.Вормсбехер, Б.Раушенбах) усвідомлювали, що керівництво СРСР умисно зволікає з вирішенням питання про автономію німців, оскільки боїться спровокувати нові відцентрові тенденції у республіках. Радикалісти ж, не поступаючись своїм розумінням порядності в політиці, намагалися навіть за таких умов «вибити» право на незалежність.

Обрання делегатів з'їзду проходило в атмосфері запеклої боротьби. Воно відбувалося на республіканському, обласному та районному рівнях. Склад делегації формувався і в Україні. Запорізька обласна конференція німців обрала на з'їзд одного з лідерів німецького національного руху — Г.Гроута. Загалом у республіці було обрано близько 100 делегатів.

Переговори з питання, хто має стати лідером національного руху та очолити керівні органи, що будуть сформовані з'їздом, завершилися провалом. Претендентів на роль майбутніх «вождів» виявилось надто багато.

На кінець лютого стало очевидним, що з'їзд залишається політично не підготовленим: відсутня тверда, чітко окреслена позиція державних органів щодо майбутнього німців, а самі ініціатори з'їзду, використовуючи подвійні підходи, так і не змогли розв'язати основні питання його підготовки. Зважаючи на ці обставини, державні органи внесли пропозицію про перенесення дати проведення з'їзду. Державна комісія з проблем радянських німців направила до Оргкомітету телеграму такого змісту: «У зв'язку з незавершеністю розгляду у Верховній Раді СРСР Закону про реабілітацію репресованих народів СРСР та інших правових актів, необхідних для практичної роботи по відновленню прав німців СРСР, а також з урахуванням майбутнього Всесоюзного референдуму 17 березня ц. р., на рівні керівництва країни визнано доцільним перенести З'їзд німців СРСР. Прошу сприяти в оперативному повідомленні делегатів з'їзду. Про дату проведення буде проінформовано додатково» [22].

Радикалісти Г.Гроута відразу відкинули цей намір. Вони заявили, що з'їзд має відбутися за будь-яких обставин, і розпочали безпосередні приготування до нього. Зібрання відкрилося 12 березня 1991 р. у Палаці культури ім. В.І.Леніна в Москві. Було вирішено розглядати його як перший етап роботи Всесоюзного з'їзду німців. Присутніми були 505 делегатів, головував Г.Гроут[23]. Представників поміркованого крила на з'їзді не було, що ще яскравіше виявило глибину розколу як у русі, так і в усій структурі німецької національної самоорганізації.

З'їзд прийняв декларацію, у якій відзначалося, що «антиконституційні акти, в результаті яких АРСР НП перестала існувати, не чинні з моменту їх прийняття; республіка продовжує існувати де-юре, її необхідно терміново відновити де-факто. АРСР німців Поволжя була і буде невід'ємною частиною Росії, політичним, національним і культурним центром усіх німців СРСР» [24]. Була сформована Тимчасова Рада та затверджене положення про неї. До органу увійшли 50 представників. Головою Ради обрано

Г.Гроута, заступниками — Г.Вольтера, В.Дізендорфа, О.Шмідта.

З'їзд ухвалив кілька резолюцій, зокрема про статус трудармійців. Остання містила звернення до Президента СРСР і Верховної Ради СРСР з вимогою не пізніше 1 травня 1991 р. визначити статус трудармійців та встановити для них пільги на рівні учасників Великої Вітчизняної війни. Було прийнято також чимало звернень, листів і заяв на адресу різних державних органів та міжнародних інституцій. У зверненні до народу й уряду Німеччини містилося прохання підтримати німців СРСР у їхньому прагненні повернути свою державність.

Делегати направили листа Голові Кабінету Міністрів СРСР В.Павлову, у якому вимагали: 1) усі питання, що стосуються розв'язання проблем німців, повинні вирішуватися з'їздом; 2) притягнути до відповідальності осіб, що наполягали на перенесенні з'їзду; 3) реформувати Державну комісію з проблем радянських німців і Оргкомітет по підготовці з'їзду [25].

Післяз'їздівський період у німецькому національному русі засвідчив неефективність прийнятих рішень. Тимчасова Рада виявилась бездіяльною, не спромоглася стати знаряддям відродження державності. На думку В.Бауера і Т.Іларіонової, з'їзд для німецьких активістів став генеральною репетицією. Він визначив усі теми, по яких велися дискусії, висвітлив особистості лідерів, їхній потенціал і політичні наміри. Але він не розв'язав кардинального завдання — не консолідував політично німецький національний рух.

Навесні 1991 р. помірковане крило руху, не поділяючи рішень радикалів, активізувало свої пошуки діалогу з владою. Було проведено величезне листування з високими посадовцями в ЦК, уряді, Верховній Раді СРСР, багато зустрічей, у тому числі з відповідальними працівниками адміністрації Президента СРСР М.Горбачова.

7 травня 1991 р. відбулася зустріч Президента з делегацією німців, яку очолював голова Оргкомітету Б.Раушенбах. Центральною темою переговорів стало відновлення німецької автономії. Ішлося також про упередження виїзду німців до ФРН та антинімецького руху в регіоні, де мала відроджуватися республіка. М.Горбачов, усвідомлюючи всю складність внутрішньополітичної ситуації в СРСР, був налаштований рішуче. Підбиваючи підсумок зустрічі, він висловився так: «Цей драматичний етап в історії радянських німців дійсно потрібно завершити». Він підтримав ідею створення Комітету з проблем радянських німців при Кабінеті Міністрів СРСР, який би проводив єдину державну політику щодо німецької спільноти.

10 травня 1991 р. Г.Гроут, виступаючи на Четвертій всесоюзній конференції «Відродження», засудив дії поміркованого крила і заявив, що у держави відсутня концепція національного розвитку, а тому керівництво намагається заглушити проблеми, не розв'язуючи їх.

Тим часом Оргкомітет наполегливо нарощував співробітництво з урядом. Йому вдалося добитися підписання 21 червня 1991 р. Президентом СРСР Указу «Про нагородження медаллю «За доблесну працю у Великій

Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» громадян СРСР, мобілізованих у робітничі колонії» [26]. Це було офіційним визнанням державою внеску трудармійців у перемогу над фашизмом.

Навесні—влітку 1991 р. у рамках німецького національного руху почали виникати громадські організації, які ставили просвітницькі цілі й декларували свою аполітичність. Здебільшого вони утворювались на платформі «Відродження» або Оргкомітету.

29—30 червня 1991 р. у Москві відбулася установча конференція Союзу німців СРСР. Було очевидним, що появі нової структури сприяли представники поміркованого крила. Декларуючи просвітницькі цілі Союзу, організатори заявляли, що його головне завдання — сприяти розв'язанню проблем німецького народу з урахуванням інтересів держави. До керівного органу — Ради було обрано 30 представників. Головою став П.Фальк, а його заступниками — В.Бауер, І.Шрейдер, Ю.Гаар.

Слід зазначити, що Союз став першою громадською організацією німців, офіційно зареєстрованою у державних органах юстиції. Рада Союзу заявила про тісну співпрацю з Комітетом з проблем радянських німців, що був утворений при Кабінеті Міністрів СРСР. До його складу увійшли відомі діячі німецької культури, церкви [27]. Виникали також організації, які намагалися поєднувати громадську і комерційну діяльність. На середину 1991 р. таких було вже близько десяти.

В умовах все більшої розпорошеності національного руху почала знову культивуватися ідея проведення з'їзду. 15 липня 1991 р. десять Надзвичайних і Повноважних представників німців СРСР звернулися до голови Оргкомітету Б.Раушенбаха з проханням провести форум 23—28 серпня, коли виповниться п'ятдесят років від початку насильницького виселення німців з республіки Поволжя.

Проте загострення соціально-економічної ситуації в СРСР, криваві зіткнення на етнічній основі у різних регіонах держави відволікали більшість німців від проблем національного руху. Усе більше їх бачило своє майбутнє в еміграції на Захід. За офіційними даними, лише протягом 1990 р. із СРСР на постійне проживання до Німеччини виїхало 147 950 німців [28]. Унаслідок цього рух втрачав підтримку знизу, стимулювався виключно заходами, організованими верхівкою. Лідери ж як поміркованого, так і радикального крила намагалися тактикою протистояння один одному одержати якомога більше політичних дивідендів та зайняти найвищі сходинки у майбутніх легітимних органах німецької громадсько-політичної самоорганізації.

Розпад Радянського Союзу в серпні 1991 р. фактично підірвав національний рух німців. Хоча і незначні, але певні паростки консолідації етносу були зруйновані. Доля німців колишнього СРСР залежала тепер від урядів держав, що утворилися на пострадянському просторі, у тому числі України. Сьогодення цього питання вказує на подальший інтенсивний розвиток національного руху німців в Україні. Політика перебудови сприяла поживленню та піднесенню всіх нагальних питань освіти, науки, культури та релігії німецької спільноти.

Література

1. Бауер В., Илларионова Т. Российские немцы: право на надежду. – М., 1995. – С. 35.
2. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1964. – № 52. – С. 592.
3. Там само.
4. Фукс В. Роковые дороги поволжских немцев. 1763 – 1993. – Красноярск, 1993. – С. 156 – 158.
5. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – С. 179.
6. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9 – 10. – С. 66.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1996. – С. 785.
8. Там само. – С. 786 – 787.
9. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – М., 1993. – С. 184.
10. Там само. – С. 190 – 193.
11. Там само. – С. 199.
12. Там само. – С. 200.
13. Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К., 1990. – С. 21.
14. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні. (1920-і – 1990-і). – К., 1994. – С. 80.
15. Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя, 1995. – С. 70 – 71.
16. Бауер В., Илларионова Т. Вказ. праця. – С. 67.
17. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – С. 273 – 275.
18. Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 23. – С. 449.
19. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – С. 281 – 282.
20. Кригер В. Еще раз о консолидации сил // Нойес Лебен. – 1989. – № 43.
21. Бауер В., Илларионова Т. Вказ. праця. – С. 141 – 142.
22. Див.: Съезд перенесен? Съезд состоялся? // Нойес Лебен. – 1991. – № 11.
23. Нойес Лебен. – 1991. – № 11.
24. Бауер В., Илларионова Т. Вказ. праця. – С. 147 – 149.
25. Указ Президента СССР // Нойес Лебен. – 1991. – № 26.
26. Нойес Лебен. – 1991. – № 28.
27. Бауер В., Илларионова Т. Вказ. праця. – С. 445.

Т.І. Сапельняк

Уличі та тиверці у “доархеологічний” історіографії (кінець XVIII - перша половина XX ст.)

Як відомо, “Повесть временных лет” (далі - ПВЛ), як і інші російські літописи, розміщали племена уличів і тиверців на землях, розташованих на південному заході сьогоденної України і Молдови. Мова про них йде поряд з іншими слов'янськими племенами. Протягом XVIII ст. ці території поступово входять до зони південної колонізації Російської імперії та приверта-

ють активну увагу російських істориків. Загальний патріотичний пафос російської, а потім і радянської, історіографії був заданий переконаністю в "споконвічній слов'янській" приналежності цих земель. Така переконаність переважно визначила відповідні акценти вивчення літописних текстів, а також даних письмових джерел іноземного походження. Її почасти поділяли також й українські історики того часу (П.В. Голубовський, М. Молчановський, М.С. Грушевський тощо). При повній відсутності виразних археологічних свідочств про тиверців та уличів ця сама тенденція головувала аж до початку 1950-х рр.

Основними питаннями, які обговорювалися в "доархеологічній" історіографії, були походження цих племен, їхня локалізація, а також значення етнонімів "тиверці" та "уличі". У зв'язку з цим робилися спроби з'ясувати місце початкового розселення уличів і місцезнаходження літописного Пересічена; час скорення київськими князями тиверців і уличів; статус тиверців у складі київського війська в поході 907 р. на Візантію і значення слова "толковини", ужитого літописцем стосовно тиверців; зміст терміна "Велика Скуфь", ужитого літописцем двічі стосовно тиверців і один раз стосовно уличам. Так можна окреслити загально діпазон проблематики, якою цікавилися історики XIX - першої половини XX ст. Цей діпазон включав широкий спектр різноманітних ідей, гіпотез і догадок. Зауважимо лише, що за винятком однієї лише роботи М.Надеждіна, спеціально присвяченої уличам і локалізації Пересічена (Надеждин 1844: 243-253), до середини XX ст. не було спеціальних досліджень по Пруто-Дністров'ю і Північно-Західному Причорномор'ю. Думки по різних питаннях історії тиверців та уличів висловлювалися лише в загальних працях. Їх автори, переважно відомі історики, мали свій суцільний погляд на проблеми історії регіону і рідко звертали увагу на вже висловлені думки. Така ситуація призвела до деякої калейдоскопічності в історіографії.

Проблеми походження уличів та тиверців першим торкнувся В.Н. Татищев. Пізніше свої думки щодо неї висловлювали А. Шльоцер, М.М. Карамзін, П. Шафарік, М. Надеждин, С.М. Соловйов, Ф.К. Брун, М.П. Ламбін, К.Я. Грот, М.П. Барсов, Д.І. Іловайський, В.І. Григорович, П.М. Батюшков, М. Молчановський, А.І. Соболевський, І.П. Філевич, А.М. Веселовський, П.В. Голубовський, І.І. Срезневський, В.М. Істрін, М.С. Грушевський, С.М. Середонін, Л. Нидерле, А.А. Шахматов. С.М. Соловйов першим припустив, що уличі та тиверці є нащадками антів. Тієї ж думки дотримувалися М.П. Барсов, П.В. Голубовський та А.А. Шахматов. І.І. Срезневський вважав, що нащадками антів із усіх племен, які перераховані в ПВЛ, є тільки уличі та тиверці. Н.П. Ламбін навпаки, вважав, що такими можуть бути тільки уличі, точніше, "анти і є уличі" (Соловьев 1888: I, 90; Барсов 1885: 70; Голубовский 1882: 14; Там само 1884: 32; Шахматов 1919: 25; Срезневский 1859: 314; Там само 1862: 24-32; Ламбин 1879: III, 145).

Інакше вважав Д.І. Іловайський. На його думку, ці племена входили до Азовсько-Чорноморської Русі і були болгарами. Цих давніх болгар (V-VII

ст.) візантійських джерел Іловайський, як перед ним і Венелін, вважав не тюркськими, а чисто слов'янськими, болгарськими племенами сучасного йому етнічного обліку. Він прямо зв'язував уличів ПВЛ з ульїнами Костянтина Порфирогенного та ульїндзурами, яких згадує Агафій Мірінейський і Іордан (Іловайський 1882: 182,285-288).

Про те, що уличі і тиверці походили від кельтів і аланів писав А.М. Веселовський. Він їх зв'язував із племенами, що згадуються античними авторами у районі Дунаю і Карпат - ангіскірами і теурісками. А.І. Соболевський вважав тиверців плем'ям тюркського походження, печенізьким, нащадками скіфів. Слідом за ним А.А. Шахматов писав про тиверців, як про плем'я, змішане із східних слов'ян і печенігів. А І.П. Філевич взагалі був переконаний, що реально ніколи не існувало племені під таким ім'ям (Веселовский 1900:20; Соболевский 1910:183-186; Там само 1923:5-10; Шахматов 1919:29-33; Филевич 1896:303-304).

З проблемою походження уличів і тиверців тісно пов'язане питання про походження їх етнізмів. Якщо ім'я "тиверці" у різноманітних літописах написано достатньо однообразне, те ім'я "уличів" має більше 15 варіантів написання. Дослідники намагалися з'ясувати, яка форма імені "уличів", з тих, що зустрічаються в літописах, є основною і початковою.

В.Н. Татищев, М.М. Карамзін, М. Надеждин, Ф.К. Брун і А.М. Веселовський початковою формою вважали варіант "угличі". Перевагу формі "улучі" віддавали С.М. Соловйов, М.П. Барсов і С.М. Середонін. Варіанту "улучичі" як основного дотримувалися І.П. Філевич і А.І. Соболевський. На думку М.П. Ламбіна - це варіант "ульци" ("ульчі"). П. Шафарік, М.С. Грушевський, А.А. Шахматов вважали, що самий термін "уличі" і був початковим (Татищев 1963: 31-41,210; Карамзин 1989: I, 267; Надеждин 1844: 243-253; Брун 1879: 101-106; Веселовский 1900: 20; Соловьев 1988: I, 88-89; Барсов 1885: 96, 273-274; Середонин 1916: 127; Филевич 1896: 301-304; Соболевский 1891: 4-5; Ламбин 1979: III, 145; Шафарик 1848: II, кн. I, 208-210; Грушевский 1911: 242; Шахматов 1919: 31-39).

П. Шафарік вважав, що назва "уличі" походить від назви річки Ула - притоки Західної Двіни. Форму "улучі" С.М.Соловйов і М.П.Барсов створювали від слова "лукомор'я", а форму "улучичі" А.І.Соболевський та І.П.Філевич - від слова "улуч'є". Назва "ульци", як вважав М.П.Ламбін, є похідною від слова "Уло", яким в обласних діалектах російської мови позначався великий відкритий простір (Шафарик 1848: II, кн. I, 208-210; Соловьев 1988: 270; Барсов 1885: 92, 96, 273-274; Соболевский 1891: 4-5; Филевич 1896: 301-304; Ламбин 1877: I, 55-56).

Найбільша розмаїтість думок спостерігається при поясненні походження форми "угличі". Всі дослідники виводять його від якого-небудь природного географічного "рогу". Але "ріг" при цьому вибирався дослідниками відповідно до їхніх поглядів на місце початкового розселення уличів. В.Н.Татищев і М.М.Карамзін назву "угличі" вважали створеною від назви річки Ріг (Орель) - лівої притоки Дніпра. Від Дніпровського "рогу", не говорячи конкретно від якого, виводив цю назву і С.М.Соловйов. "Свій" ріг, ство-

рений лівим берегом Дніпра і західним берегом Азовського моря, запропонував Ф.К.Брун. Від річки Інгул виводив назву "угличі" Д.І.Іловайський. На ріг, утворений плином Дніпра біля порогів і річкою Інгул, вказував М.П.Ламбін. Від "рогу", який існував реально та існує дотепер - географічної назви Онглосу (Буджака) у Молдові, вважав народженим варіант "угличі" М.Надеждін, а слідом за ним А.А.Шахматов та інші дослідники (Татищев 1963: 31-41; 210-216; Карамзін 1989: I, 267; Соловьев 1988: I, 88-89; Брун 1979: 101-106; Іловайський 1882: 67,286; Ламбін 1977: I, 60-69; Надеждін 1844: 243-256; Шахматов 1919: 31-39).

Варіанти етимології імені "тиверці", запропоновані дослідниками, більш різноманітні. Ім'я "тиверці" Ф.К.Брун вважав похідним від назви "тервінг", а А.М.Веселовський - від іншого племінного імені античних джерел - "теуріски". Найбільше обгрунтованою і дотепер популярною серед дослідників, є версія, вперше запропонована П.Шафаріком та пов'язана з грецькою назвою Дністра - Тірас. Цю версію підтримували К.Я.Грот, М.С.Грушевський, С.М.Середонін. Декілька модернізували її А.І.Соболевський (він вважав, що саме слово Тірас походить від Тура давніх туранців) та А.А.Шахматов, який вважав, що назва "тиверці" створене не тільки від грецької, але й від тюркської назви Дністра - Турла. Дуже цікава версія етимології слова "тиверці" була запропонована А.І.Соболевським. Воно походить, на думку дослідника, від тюркського "tivar" - перекладач (Брун 1879: 104, 1880: 206-207; Веселовський 1900: 20; Шафарик 1848: II, кн. I, 211-215; Грот 1881: 209; Грушевський 1911: 246-247; Середонін 1916: 127; Соболевський 1910: 183-186; Там само 1923: 5-10; Шахматов 1919:29-33).

Локалізація уличів і тиверців викликала найбільші розбіжності серед дослідників. Більшість авторів, що висловлювалися по цій проблемі, об'єднувало розуміння того, що розселення уличів у літописний період переживало серйозні зміни. Суперечки стосуються місць початкового і наступного розселення уличів, розселення тиверців, місця розташування Пересічена - міста уличів, яке було нелегко узяти Свенельду, і причин переселення уличів на нове місце проживання.

Місцем початкового розселення уличів називали річку Ріг (пізніше Орель) на лівому березі Дніпра В.Н.Татищев і пізніше М.М.Карамзін. Також на лівому березі Дніпра, але в його низов'ях, визначали початкове місце уличам Ф.К.Брун, І.П.Філевич і А.М.Веселовський. На правий берег Дніпра, його низов'я, вказував (однак без аргументації) С.М.Соловйов. Найбільше обгрунтованою була точка зору М.П.Ламбіна, який вважав місцем початкового розселення уличів низов'я Дніпра на правому березі в районі дніпровської луки і порогів. Ідею М.П.Ламбіна підтримали К.Я.Грот, М.С.Грушевський, Л.Нідерле, А.А.Шахматов та інші історики. Л.Нідерле вважав, що на Дніпровській луці разом з уличами споконвічно знаходилися і тиверці. А.А.Шахматов висловив думку, що уличі спочатку розташовувалися від дніпровських низовій до низовій Дністра (Татищев 1963: 31-41; Карамзін 1989: I, 263,267; Брун 1879:101-106; Филевич 1896: 301-304; Весе-

ловский 1900:20; Соловьев 1988: 88-89; Ламбин 1877:1,60-69; Грот 1881:209; Грушевский 1911:242-244; Нидерле 1956:157; Шахматов 1919:39).

М.Надеждін до області початкового розселення уличів відносив весь простір від Дунаю і Дністра до Бугу і Дніпра. У якості такої області П.М.Батюшков і М.Молчановський пропонували басейн Бугу і Дністра. Свою точку зору, що не знайшла ніякого відгуку в історіографії, висловив П.Шафарік. Місцем початкового розселення уличів він назвав басейн річки Ули - притоки Західної Двіни (Надеждин 1844: 243-253; Батюшков 1892:27-28; Молчановский 1883:19-26; Шафарик 1848: II, кн. I, 207-210).

У якості місць наступного розселення уличів дослідниками пропонувалися такі області: лівобережжя Дніпра, район Переяславлю (М.М.Карамзін); від Дніпра до Південного Бугу (П.Шафарік); між Дніпром і Дністром (Д.І.Іловайський); межиріччя Бугу і Дністра (ця точка зору була найбільше обгрунтованою) запропонували Ф.К.Брун, М.П.Ламбін, К.Я.Грот, М.Грушевський. Місцем перебування уличів після переселення С.М.Соловйов і М.П.Барсов вважали правий берег Дністра. Близька точка зору - до устя Дністра і за Дністер - висловлена П.М.Батюшковим і М.Молчановським (Карамзин 1899: I, 263, 267; Шафарик 1848: II, кн. I, 207-210; Іловайский 1882: 285-288; Брун 1879:101-106; Ламбин 1877: II, 246-258; Грот 1881:209; Грушевский 1911:242-244; Соловьев 1988: I, 88-89; Барсов 1885:96-99; Батюшков 1892:26-28; Молчановский 1883:28).

Через протиріччя літописної інформації думки дослідників із приводу локалізації тиверців також розділилися. Між Нижнім Дніпром і Азовським морем розташовував тиверців Д.І.Іловайський. По Південному Бугу і Дністру - П.М. Батюшков. На лівому березі Дністра і до середнього плину Південного Бугу - М.П. Барсов. На Дністрі розташовували тиверців П.Шафарік, К.Я.Грот, А.М. Веселовський і А.І.Соболевський. Між Дністром і Дунаєм - М.С.Грушевський (Іловайский 1882: 285-288; Батюшков 1892:26-28; Барсов 1885: 96-99; Шафарик 1848: II, кн. I, 211-215; Грот 1881:209; Веселовский 1900: 20; Соболевский 1891: 4-5; Там само 1923: 5-10; Грушевский 1911: 246-250).

В трактуваннях дослідниками історії племен уличів і тиверців особливе місце займає локалізація міста Пересічена, оскільки саме з епізодом "примучивання" уличів київським воєводою Свенельдом багатьма авторами зв'язується переселення уличів на захід. На місцезнаходження Пересічена на лівому березі Дніпра в його низов'ях вказував Ф.К.Брун. На правий берег Дніпра в його нижньому плині (район порогів) вказують С.М.Соловйов і М.П.Ламбін. Однією із самих обгрунтованих вважається версія розміщення літописного Пересічена в Молдавії М.Надеждіним, який першим вказав на сучасний населений пункт із такою самою назвою. Версія М.Надеждіна була дуже популярна в XIX - на початку XX ст. Її підтримали П.М.Батюшков, Л.Нідерле, А.А.Шахматов тощо. М.П.Барсов вважав на підставі топонімічних даних, що Пересічень міг знаходитися навіть на західному правобережжі Дністра - у Румунській Молдові і Валахії.

М.Молчановський, який вважав, що літописні звістки про стягування данини з древлян і уличів переплутані, думав, що місто Пересічень знаходилось на Дніпрі, але належало не уличам, а древлянам. В історіографії XIX ст., починаючи із С.М.Середоніна, виникла традиція бачити в місті Пересічені племінний центр уличів, хоча літопис називає його "єдиний град" (Брун 1879: 101-106; Соловьев 1988: I, 88-89; Ламбин 1877: I, 60-69; Надеждин 1844: 243-256; Батюшков 1892: 25-28; Нидерле 1956: 157-159; Шахматов 1919: 31-39; Барсов 1885: 99; Молчановский 1883: 19-34; Середонин 1916: 125-127, 156).

Не всі автори, навіть із тих, хто думав, що Пересічень знаходився на Дніпрі, зв'язували причини переселення уличів з діями Свенельду. Так вважали С.М.Соловйов і Ф.К.Брун. П.Шафарик припускав, що не тільки дії Свенельда, але й печенізька погроза змусила уличів покинути старі місця життя. Саме в печенігах бачили причину переселення уличів з Дніпра М.П.Ламбін, П.М.Батюшков, М.С.Грушевський і Л.Нідерле. М.Молчановський також притримувався "печенізької" версії, але вважав, що уличі відступали на захід під тиском печенігів поступово, протягом тривалого часу. До часу не раніше кінця IX ст. відносили переселення уличів М.П.Барсов та А.А.Шахматов. Причину переселення уличів вони бачили в переміщенні угорців і печенігів. У переміщеннях угорців бачили причину переселення К.Я.Грот і С.М.Середонін. Деякі дослідники, наприклад, А.І.Соболевський, вважали, що переселення уличів узагалі не було. Мав сумніви в цьому і С.М.Середонін. Принаймні, він вважав, що літописна розповідь про Свенельда носить легендарний характер (Соловьев 1988: I, 88-89; Брун 1879: 101-106; Шафарик 1848: II, кн. I, 208-210; Ламбин 1877: II, 248-249; Батюшков 1892: 25-28; Грушевский 1911: 242-244; Нидерле 1956: 157-159; Молчановский 1883: 28; Барсов 1885: 98-100, 276-277; Шахматов 1919: 39; Грот 1881: 277-279; Середонин 1916: 125-127, 150, 156; Соболевский 1891: 4-5).

Одна з найважливіших тем у дослідженні подністровських племен - скорення їх київським князем. Деякі дослідники, наприклад, С.М.Середонін, вважали, що Олег не підкоряв ні уличів, ні тиверців. А.А.Шахматов думав, що ці племена, за винятком частини уличів, не підкорилися Києву. П.М.Батюшков висловив припущення, що й у поході 944 р. тиверці виступали союзниками (найманцями) київського князя. С.М.Соловйов на підставі літописного епізоду 907 р. (хоча значення слова "толковини" не розглядав) вважав, що в 907 р. тиверці вже були підпорядковані київським князем. З війною 885 р. уличів і тиверців з Олегом зв'язує підкорення тиверців М.П.Барсов. Обгрунтованим виглядає твердження К.Я.Грота, що війна 885 р. не могла закінчитися підкоренням уличів і тиверців через появу в Ателькузі угорців, "обретающих родину" (Середонин 1916: 124-125; Шахматов 1919: 63; Батюшков 1892: 27-28; Соловьев 1988: I, 134; Барсов 1885: 96-99; Грот 1881: 277-279).

У прямому зв'язку з проблемою підпорядкування тиверців київським князем постає рішення питання про значення слова "толковини" у літопис-

ному епізоді 907 р. Якщо не вважати досить курйозного тлумачення О.Партицького, сприйнятого М.П.Барсовим, від гуцульського слова "тлук" - "сволота", у дореволюційній літературі були висловлені філологами ще дві версії його значення, які стали дуже популярними. В.І.Григорович припустив, що це слово означає "союзники". У нього фактично спочатку знайшлося багато прихильників - П.М.Батюшков, М.Молчановський, П.В.Голубовський тощо (Барсов 1885: 273-274; Григорович 1878-а: LII-LIII; Батюшков 1892: 25-26; Молчановський 1883: 29-31; Голубовський 1884: 74).

Інше значення слова "толковини" запропонував А.І.Соболевський. На його думку, воно означає "товкмачів", "перекладачів". Версія А.І.Соболевського логічно сполучається з запропонованою ним тюркською етимологією "тиверці - перекладачі" і тюркським печенізьким походженням племені тиверців. Версія А.І.Соболевського також стала популярною. А.А.Шахматов вважав, що слово "толковини" означає "з іншого племені, що засвоїв російську мову". В.М.Істрін висунув ідею, що тиверці - це особливе плем'я, особливий клас перекладачів. Але перекладали вони, на думку дослідника, не з тюркського, а з грецького. Тиверці, по В.М.Істріну, населення, що жило по сусідству з греками та стало російсько-грецьким білінгвом. Згодом дана ідея буде неодноразово висуватися вже повоєнними авторами. Питання про значення слова "толковини" дослідниками розглядалося й у контексті його вжитку в "каламутному сні" Святослава в поемі "Слово о полку Ігоревом" (Соболевський 1910: 183-186; Шахматов 1919: 29-33; Істрин 1922: II, 246; Салмина 1995).

Неодноразово в літературі піднімалося питання про значення вираження "Велика Скуфь". Думки дослідників розділилися. А.Шльоцер думав, що під цим вираженням припускалися міста уличів і тиверців. Найбільш популярними стали дві думки. Літописець так називає всі староруські племена, перераховані в епізоді 907 р. і при етнографічному описі вступної частини ПВЛ, або тільки уличів і тиверців. Д.І.Іловайський суперечливо висловлювався з цього приводу. Під назвою "Велика Скуфь" у нього інколи виступають уличі і тиверці, або лише тиверці, а можливо й усі руси. Остеронь існує думка І.П.Філевича. Цей автор вважає, що вираження "Велика Скуфь" книжкове, воно є синонімом слову "тиверці", під ним припускаються всі староруські племена за винятком, природно тиверців. Останнього племені в реальності ніколи не існувало (Шльоцер 1809: I, 213; Барсов 1885: 273-274; Іловайський 1882: 56,285; Филевич 1896: 303-304).

Важливу роль у дослідженні, що стосуються літописних уличів і тиверців, має пошук інформації про них в інших джерелах. Більше інших у цій області зробив П. Шафарик. Він першим ототожнив уличів ПВЛ з ультінами Костянтина Порфирогенного та унлізами Баварського Аноніму. Це ототожнення було прийнято більшістю минулих і сучасних дослідників. Відразу ж зазнала критики його ж ідентифікація тиверців ПВЛ із тевервянами Костянтина Порфирогенного та атторозі Баварського Аноніму. Про те, що під тевервянами (вервянами) Костянтина Порфирогенного треба розуміти древлян ПВЛ, першим з історичної точки зору переконливо висловився

М.Молчановський. Згодом, у ході дослідження Баварського Аноніма, набрала силу і критика ототожнення тиверців з атторозі. М.М.Карамзін ототожнив літописних тиверців із тибиянцями (тивіянами) творів Вінцентія Кадлубка, Великопольської хроніки, "Історії" Яна Длугоша. Правда, одночасно в літературі виникнула й ідентифікація тибиянців польських джерел із волохами. На жаль, дискусії з приводу загадкових тибиянців так і не перейшли за середину XIX сторіччя (Шафарик 1848: II, кн. I, 207-215, 219, 225-227; Нидерле 1956: 157; Молчановский 1883: 21; Карамзин 1989: I, 194-195).

Завершуючи сказане, зауважимо, що з настанням радянської епохи всі перераховані питання розроблялися, по суті, перестали. Можна відзначити лише роботу В.А.Пархоменко (Пархоменко 1924). Лише в самому кінці 1930-х рр. інтерес істориків до уличів і тиверців знову зростає. Можливо, це пов'язано з боротьбою СРСР за повернення Бессарабії наприкінці 1930-х рр. З'являються окремі статті М.М.Тихомірова, М.С.Державіна, П.М.Третьякова, Б.О.Рыбакова тощо, які потім були ними перевидані, а дослідження продовжені після Другої світової війни (Державин 1939, 1945; Рыбаков 1948, 1950, 1952; Тихомиров 1947, 1956; Третьяков 1953).

Залишається підвести результати. До середини XX в. головувала думка про східнослов'янське походження тиверців і уличів. При цьому не виключалося тюркське, болгарське або змішане печенізьке й слов'янське походження тиверців. Також стало вважатися встановленим, що уличі до переселення займали низов'я Дніпровського правобережжя, а після переселення - межиріччя Бугу і Дністра. Причини цього переселення уличів історики бачили в тиску на них угорців, печенігів, а також у їх боротьбі зі Свєнєльдом. Деякі вчені розміщали їх на правобережжі Дністра, до Дунаю. Тиверці ж займали лівобережжя Дністра і навіть лівобережне низов'я Дніпра.

Своє ім'я уличі одержали або від природного "рогу" ("угличі") або від лукомор'я, річкової луки, а тиверці - від античної назви Дністра - Тірас. Висловлювалися припущення, що етнонім "тиверці" відбувається від "tiv-ar" - "перекладач". Він також трактувався як "толковини" і "союзники". Місто Пересічень шукали в Бессарабії, а також по обох берегах нижнього Дніпра.

Під вираженням "Велика Скуфь" дослідники розуміють або міста уличів і тиверців, або племена уличів і тиверців, або всі староруські племена.

Описаний "доархеологічний" період у вивченні уличів і тиверців відрізняється розмаїтістю ідей, догадок і гіпотез, багато з яких виявилися забутими сучасною історіографією. Більшість цих гіпотез сучасні історики "відкривають" наново.

Література:

1. Барсов Н.П., 1885. Очерки исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. - Изд.2. - Варшава. - 371 с.
2. Батюшков П.Н., 1892. Бессарабия. Историческое описание. - СПб. - 177 с.
3. Брун Ф.К., 1879, 1880. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 г.). - ч.I, 1879; ч.II, 1880. - Одесса.
4. Веселовский А.Н., 1900. Из истории древних германских и славянских пере-

- движений //Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. - т.V. - СПб. С.1-35.
5. Голубовский П.В., 1882. Известия Ибн-Фадлана о Руссах. //Известия Киевского ун-та. - С.1-30.
 6. Григорович В.И., 1878а. Что значит слово "толковин" или "толковник" в русских летописях и в "Слове о полку Игореве"? Протоколы заседаний Съезда //Труды III археологического Съезда в России в Киеве в августе 1974 года. - Том 1. - Киев. С.LII-LIII.
 7. Грот К.Я., 1881. Моравия и мадьяры с половины X до начала X века. СПб.
 8. Грушевский М., 1911. Киевская Русь. - т. I, - СПб. - 480 с.
 9. Державин Н.С., 1939. Об этногенезе древнейших народов Днепровско-Дунайского бассейна //ВДИ, 1 (6). - С.279-289.
 10. Державин Н.С., 1945. Славяне в древности. - М.: изд-во АН СССР. - 215 с.
 11. Иловайский Д.И., 1882. Разыскания о начале Руси. - Изд.2. - М. - 557 с.
 12. Истрин В.М., 1897. Первая книга Хроники Иоанна Малалы //Записки императорской академии наук по историко-филологическому отделению. - т. I, N 3, СПб. - С.1-29.
 13. Истрин В.М., 1922. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. - т. II. - Петроград. - 454 с.
 14. Карамзин Н.М. История государства Российского. В 12 т., т.1, М.: Наука, 1989.
 15. Ламбин Н.П., 1877-1879. Славяне на Северном Черноморье //ЖМНП, Май 1877 г., с.48-75; Июнь 1877 г., с.234-259; Декабрь 1879 г., с.141-155.
 16. Молчановский Н., 1883. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). - Студента. - Киев. - 390 с.
 17. Надеждин Н., 1844. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежащего народу угличам //Записки Одесского общества истории и древностей. - т. 1. - Одесса. - С.243-256.
 18. Нидерле Л., 1956. Славянские древности. М., Изд-во иностр. лит-ры, 456 с.
 19. Пархоменко В.А., 1924. У истоков русской государственности (VIII-XI вв.). - Л.: Госиздат. - 113 с.
 20. Рыбаков Б.А., 1948. Ремесло древней Руси. М.: Издательство АН СССР.
 21. Рыбаков Б.А., 1950. Уличи (Историко-географические заметки) //КСИИМК, 35. - С.3-17.
 22. Рыбаков Б.А., 1952. Русские земли по карта Идриси 1154 года.// КСИИМК, 43. - С.3-44.
 23. Салмина М.А., 1995. Толковин //Энциклопедия "Слова о полку Игореве" в пяти томах. - т.5. - СПб.: Дмитрий Буланин. - С.126-128.
 24. Середонин С.М., 1916. Историческая география. Лекции читанные в Императ. Петроградском Археологическом Институте. - Петроград. - 240 с.
 25. Соболевский А.И., 1891. Несколько мест начальной летописи.// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Книга V, Киев, Отдел II. Исследования. - С.1-10.
 26. Соболевский А.И., 1910. Русские местные названия и язык скифов и сарматов //Русский филологический вестник. - LXIV. - С.183 - 186.
 27. Соболевский А.И., 1923. Русско-скифские этюды //Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. 1921. - т. XXVI. - Петроград, 1923. - С.1-44.
 28. Соловьев С.М., 1988. Сочинения в 18 книгах. Книга I. История России с древнейших времен. - Т.1-2. - М.: Мысль.
 29. Срезневский И.И., 1862. Чтения о древних русских летописях. Приложение 4

- //Записки Императорской Академии наук. -т.П. - СПб. - С.1-48.
30. Татищев В.Н., 1963; 1964. История Российская. В 7 томах. М.-Л.: изд-во АН СССР. -Т.2;3.
 31. Тихомиров М.Н., 1947. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. //Славянский сборник. М., ОГИЗ, с.125-201.
 32. Тихомиров М.Н.,1956.Древнерусские города. Изд.2, М.: Госполитиздат. - 477 с.
 33. Третьяков П.Н., 1953. Восточнославянские племена. Изд.2. - М.: изд-во АН СССР. - 311 с.
 34. Филе ВИЧ И.П., 1896. История Древней Руси. - Т. 1. – Варшава. - 384 с.
 35. Шафарик П.И., 1848. Славянские древности. Т. I. Книги I и II;Т.II. Книги I, II и III.,М.
 36. Шахматов А.А.,1919. Древнейшие судьбы русского племени. Пг, 64 с.
 37. Шлецер А-Л.,1809-1819.Несторъ. Рускія летописи на Древле-Славенскомъ языке. - Часть I, СПб, 1809; Часть II, СПб, 1816; Часть III, СПб,1819.

НАШІ АВТОРИ – AUTORY ARTYKULOW

- Васильчук В.М. –** к.і.н., доцент, декан факультету німецької мови Київського державного лінгвістичного університету
- Ватуля І.О. –** к.і.н., доцент, академік УАЕК, кафедра політології і права Херсонського державного технічного університету
- Gebura K. –** професор Академії Підляської Мобельського Кашалицького університету
- Грибовський В.В. –** начальник відділу з питань внутрішньої політики Нікопольської райдержадміністрації
- Гребінник Т.О. –** аспірантка історичного факультету Дніпропетровського Національного університету
- Gocłowski A. –** доктор хабілітований, професор, географічний факультет Варшавського університету
- Ганченко Д.Л. –** студент 4 курсу історичного факультету ХДПУ
- Klimecki M. –** доктор хабілітований, професор Інституту історії і архівістики Університету М.Коперника м.Торуня
- Кучеренко А.А. –** ст. викладач, заступник декана історичного факультету ХДПУ
- Коник О.О. –** к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ
- Котляр І.В. –** к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін МННЦ Одеського Національного університету ім. І.Мечникова (м.Миколаїв)
- Кабачій Р.І. –** випускник історичного факультету ХДПУ, аспірант Колегіуму Польсько-Українського університету м.Подзь
- Куліш Н. –** випускниця історичного факультету ХДПУ, вчитель історії
- Куделко С.М. –** к.і.н., професор кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Національного університету ім.Карабіна (Харків). Заслужений працівник культури України.

- Figura M.** – університет ім. А. Міцкевича м. Познань.
- Куценко Ю.** – асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ
- Кулікова Л.Б.** – к.і.н., доцент кафедри світової літератури та культури факультету іноземної філології ХДПУ
- Lechowicz M.** – аспірант географічного факультету Варшавського університету
- Лиман І.І.** – к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін Бердянського державного педагогічного інституту
- Пронь Т.М.** – викладач кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Миколаївського державного педагогічного університету.
- Rezmer W.** – Д.Хабілітований, професор Інституту історії і архівістики Університету М.Коперника м. Торуня
- Феодосьєв С.М.** – ст.викладач кафедри романо-германських мов технологічного університету Поділля (Хмельницький)
- Савчук В.С.** – д.і.н., професор кафедри фізики Дніпропетровського Національного університету, академік АН вищої школи України
- Сапельняк Т.І.** – асистент кафедри філософії і українознавства Херсонського державного аграрного університету
- Світленко С.І.** – д.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського Національного університету
- Сінкевич І.Ю.** – ст. викладач, заступник завідувача кафедри історії України історичного факультету ХДПУ
- Сінкевич Є.Г.** – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету ХДПУ
- Соболь П.І.** – к.і.н., доцент кафедри загальногуманітарних дисциплін Миколаївської філії Міжнародного університету "Україна"

- Срогош Т. –** доктор хабілітований, професор, декан історико-філологічного факультету Вищого педагогічного інституту м.Ченстохова
- Тригуб П.М. –** д.і.н., професор Миколаївської філії Києво-Могилянської академії
- Чернецка-Хаберко А. –** аспірантка історико-філологічного факультету Вищого педагогічного інституту м.Ченстохова
- Шитюк М.М. –** к.і.н., доцент, декан історико-правового факультету МННЦ Одеського Національного університету ім. І.Мечникова (м.Миколаїв)
- Шкварець В.П. –** д.і.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки, завідувач кафедри українознавства історико-правового факультету МННЦ Одеського Національного університету ім. І.Мечникова (м.Миколаїв)
- Шмалей С.В. –** к.п.і., доцент, декан психолого-природничого факультету ХДПУ
- Шушляннікова Н.В. –** асистент кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету
- Шевченко С.І. –** к.і.н., доцент кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету ім.В.Винниченка

Наукове видання

Збірник наукових праць

"Південний архів"

(Історичні науки)

Випуск V

ISBN 966-7403-99-8

Технічний редактор – Дудченко С.Г.

Підписано до друку 21.09.01.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк різнографія.
Гарнітура Arial. Умовн.друк.арк. 15,5. Наклад 300 прим.

Видруковано у ТОВ "Айлант"

73000, Україна, м.Херсон, пров.Пугачова, 5/20.

Тел.: 26-67-22.